

OPRS
KÖNYV-
TÁR

AKH 729

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Snúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai

A gyöngyösi ferences könyvtár különleges értéket képvisel a hazai muzeális jellegű könyvtárak sorában, annak ellenére, hogy kötettségével messze elmarad a jelentősebb könyvgyűjteményeink mögött. Művelődéstörténeti jelentősége részben abból adódik, hogy az itt őrzött 16. századi külföldi kiadványok nem csekély részét szinte közvetlenül megjelenésük után már Gyöngyösön használták. Ezzel szemben a hasonló hazai könyvállomány számottevő része csak a 18–19. századi nagyszabású főúri és főpapi könyvgyűjtés során került külföldről Magyarországra. E helyzet kialakulásához természetesen hozzájárult az is, hogy míg a legtöbb középkori alapítású könyvtárunk korai állománya az évszázadok során jelentős mértékben elpusztult, a gyöngyösi ferences könyvtár középkori könyvanyaga szinte a maga teljességében fennmaradt — sőt több megszűnt hazai ferences rendház Gyöngyösre menekített köteteit is megőrizte.

A ferencesrendi szerzetesek szegénységi fogadalmuk értelmében magánvagyonnal, személyes tulajdonú értékekkel nem rendelkezhetek. A rendi szabályzatnak megfelelően könyvet is csak akkor tarthattak maguknál, ha azt munkájukhoz folyamatosan felhasználták. Erre utal számos possessor-bejegyzésben az „ad usum” kifejezés, mely szerint az adott possessor csak használatra birtokolta a kérdéses könyvet.

Mindezek után meglepő talán, hogy milyen sok ferences szerzetes jegyezte be nevét a nála lévő kötetekbe. Gyakran azt is fontosnak tartották bejegyezni, hogy miként jutottak a könyvhöz. A legpontosabb ilyen jellegű possessor-bejegyzések azoktól származnak, akik köteteik egy részét patrónusuktól ajándékba kapták vagy maguk vásárolták.

A legjelentősebb 16. századi ferences könyvgyűjtőkről 1967-ben megjelent tanulmányom nyújt áttekintést.¹ E munkámban kizárólag a 16. századi külföldi kiadványok possessorait ismertettem. Mivel az itt felsorolt ferencesek közül többnek 15. századi nyomtatványai is voltak, könyvgyűjtő tevékenységük teljesebb megismeréséhez hozzátartozik ősnymtatványaik számbavétele is. Indokolttá teszi e kiegészítést az a tény is, hogy a hazai gyűjteményekben őrzött

¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*. Bp. 1967. 115–148.

ősnymtatványok központi katalógusának szerkesztésével párhuzamosan a kötetek possessor-bejegyzéseiről is kötetenkénti adatlapok készültek.² E munkálatokat két tudós szerzetes — Horváth Antal Tibor és Pataki Vidor — végezte, adatgyűjtésük azonban mindeddig nem került nyilvánosságra. Jelen tanulmányban az ő adatgyűjtésük felhasználásával nyújtunk áttekintést a gyöngyösi ferences rendház ősnymtatványainak possessorairól.³

Mivel korábbi tanulmányunkban előljáróban ismertettük — mégpedig gyűjteményük nagyságának sorrendjében — azoknak a ferences possessoroknak a 16. századi külföldi könyveit, akik több kötettel rendelkeztek, ez alkalommal is ezt a módszert követjük. Ezt követően két jegyzékben soroljuk fel a ferences possessorok és a világi könyvgyűjtők ősnymtatványait. Minden esetben utalunk arra, hogy ismereteink szerint hány 15–16. századi könyv volt egykor tulajdonukban, valamint arra, hogy antikva-köteteik jegyzéke korábbi tanulmányunkban szerepel. Ha egy kötetben több possessor-bejegyzés maradt fenn, valamennyi possessor nevét felsoroljuk.⁴ Végül közöljük a könyvkötések gerincén aranyozott betűkkel feltüntetett adatokat a kötet újrakötéséről.

Azok a ferences könyvgyűjtők, akik csak 16. századi külföldi kiadványok bejegyzéseiből ismertek, nem szerepelnek tehát e tanulmányunkban. Néhányukra azonban itt is érdemes felhívni a figyelmet. Elsősorban Mágócsi Jánosra, aki 1563-ban Szakolcán, az 1570-es évek közepén Váradon, 1583–1585 között pedig Báthori Miklós udvari papjaként Ecseden működött. A gyöngyösi antikva-állomány kilenc kötetében maradt fenn possessor-bejegyzése.⁵ Hozzá hasonlóan több ferences rendtársa is elsősorban a 16. századi kiadások iránt érdeklődött. Közülük Gyöngyösi Balázs hat, Dusi Jakab és Gyöngyösi Imre öt-öt, Cserőgyi (Cservölgyi) Benedek pedig négy antikva-kötetet látott el possessor-bejegyzésével.⁶

Nádasdi Bálint

A legjelentősebb korai ferences könyvgyűjtő, akinek könyvei Gyöngyösön maradtak fenn. Antikva-köteteit és azok bejegyzéseit korábbi tanulmányunk

² SAJÓ Géza—SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Vol. I—II.* Bp. 1970.

³ Az adatgyűjtés az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában készült, s azt ma is nevezett osztály őrzi.

⁴ Külföldi possessorok csak akkor tartunk nyilván, ha kötetében magyarországi possessor bejegyzése is fennmaradt, mert elsőrangú feladatnak a hazai könyvkultúra értékeléséhez szükséges adatok feltárását tartjuk.

⁵ Életrajzi adatait l.: KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II.* Bp. 1922–1924. II. 126, 155, 207. — Köteteit l.: SOLTÉSZ: *i. m.* 123–124.

⁶ SOLTÉSZ: *i. m.* 124–126.

tárgyalta. Születési éve nem ismert. 1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátoron működött. Itt figyelt fel rá Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány, aki 1546-ban udvarába fogadta. 1545–1546-ban Báthori András öt könyvet vett Nádasdinak, majd 1550-től anyagilag támogatta párizsi egyetemi tanulmányait. Ekkor fejlesztette tovább ismereteit a latin, a görög és a héber nyelvben. Hazatérte után, 1559-ben a szécsényi őrséghez tartozó galgóci rendház guardianja, 1561-ben kormánysegéd, 1564-ben ismét Báthori András udvari lelkésze volt. Valószínűleg ugyanezen évben meghalt.⁷

Nádasdi Bálint 1551-ben Párizsban kezdte beírni teológiai jegyzeteit abba a kéziratba, amelyet hazahozott és itthon további művei összegyűjtésére használt. Ugyanígy jártak el a kézirat későbbi tulajdonosai, s így abban egy 17. századi magyar dráma és vers is fennmaradt. Az 1761-ben Blahó Vince ferences szerzetes, majd az 1900-as évek elején Karácsonyi János által használt, 1935-ben pedig Alszeghy Zsolt által ismertetett gyűjteményes kötet ezután lappangott.⁸ Az irodalom azonban — így 1941-ben Dezséri Bachó László⁹, 1986-ban pedig Gabriel Astrik angol nyelven kiadott könyve¹⁰ — nyilvántartotta a fontos kéziratot. Mikor a kézirat 1975-ben vásárlás útján az Országos Széchényi Könyvtárba került, lehetővé vált annak tanulmányozása s a különböző kezeztől származó művek elkülönítése. Vizkelety András megállapítása szerint a már említett teológiai jegyzeteken kívül latin beszédek, prédikációk, a honfoglalásról és a magyar királyokról összeállított feljegyzések és latin levélformulák származnak e kötetben Nádasdi Bálinttól.¹¹ Az eddig íróként nyilván nem tartott, művelt ferences tehát több szempontból is figyelmet érdemlő irodalmi munkásságot fejtett ki.

Nádasdi Bálint könyvgyűjtő hajlama korán jelentkezett. A rend már 1538-ban egy ósnyomtatványt bocsátott rendelkezésére (Inc. 87.), majd fokozatosan gyarapodott az általa vásárolt vagy ajándékba kapott kötetek száma. Párizsi tartózkodása alatt több könyvet vett, s két kötetébe azt is bejegyezte, hogy hány solidusért szerezte meg őket¹². Nemcsak használta könyveit, hanem nevét is megörökítette kötetében possessor-bejegyzéssel vagy a könyv bőrkötésén az „F. Valentinus Nádasd” aranyozott felirattal, illetve az „F. V. N.” szignóval.

⁷ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 419. II. 53. és 580–581.

⁸ VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 10. Szerk.: KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 121–123.

⁹ DEZSÉRI BACHÓ László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, 1941. 23.

¹⁰ GABRIEL, Astrik L.: *The university of Paris and its Hungarian students and masters during the reign of Louis XII. and François Ier*. Notre Dame (Indiana) — Frankfurt am Main, 1986. 141.

¹¹ VIZKELETY: *i. m.* 121–123.

¹² Ant. 566, Ant. 575.

Ezt az usust párizsi tartózkodása alatt ismerhette meg. Ezek alapján a nemcsak tartalmilag értékes, hanem díszes kötésük miatt is figyelmet érdemlő párizsi beszerzésű kötetei arról is tanúskodnak, hogy milyen igényes könyvgyűjtést kellett abbahagynia hazatérése után.

A 16. század közepétől a török által részben megszállt Magyarországon a legtöbb ferences rendházban is megnehezült az élet. De nemcsak a török megszállás és az állandó portyázás, hanem a reformáció terjedése is hozzájárult több helyen a ferences kolostorok elszegényedéséhez. Ez utóbbi ok miatt vesztette el korábbi bőkezű patrónusát a galgóci rendház, amelynek Nádasdi Bálint 1559-ben a guardiánja volt. A gazdag galgóci uradalom ugyanis Ujlaky Lőrinc halála (1524) után Thurzó Elek országbíró tulajdona lett, 1534-ben pedig leánya, a hitújítást pártoló Thurzó Erzsébet lépett apja örökébe. Ettől kezdve a korábban sok juttatásban részesülő rendház még élelmiszert sem kapott az uradalomból. A szerzetesek ínséges helyzete miatt 1551-ben I. Ferdinánd a Nyitra megyei tizedekből utalt ki számukra némi gabonát és bort.¹³

Ilyen körülmények között a galgóci kolostor guardiánja sem gyarapíthatta könyvtárát. Nádasdi Bálint Gyöngyösön fennmaradt ősnymtatványai és 16. századi külföldi könyvei között egy sincs, amelyben bejegyzés tanúsítaná, hogy az 1559 után került volna tulajdonába. Könyvgyűjteménye így is figyelemre méltó, hiszen Nádasdi nem tartozott a főúri, vagy jelentős egyházi javadalmakkal rendelkező papi bibliofilekhez. Polgári család tagjaként, majd szegénységi fogadalmat tett szerzetesként gyűjtötte a munkájához szükséges könyveket olyan szorgalommal, hogy az általunk vizsgált gyöngyösi állományban 24 darab — olykor több művet magában foglaló — kötete maradt fenn.

Nyilvánvaló, hogy a Nádasdi Bálint által használt, birtokolt könyvek száma a többi hazai ferences könyvtár állományából még tovább gyarapodhat, mert — mint általában a szerzetesek — ő is magával vitte egyes kötetait más kolostorokba. Ezt igazolja az a Csíksomlyón fennmaradt antikva-kötete, amelyre Fejérpataki László jegyzetei alapján legutóbb Keveházi Katalin és Monok István dolgozata hívta fel a figyelmet.¹⁴ Amint arról a címlap szövege — Dionysii

¹³ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 54.

¹⁴ *Fejérpataki László jegyzetei a csíksomlyói ferences könyvtár antiqua gyűjteményéből. Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1525.; KEVEHÁZI Katalin — MONOK István: XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában.* In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum.* Tom. XXI. Szeged, 1985. 122. — Ugyancsak Csíksomlyón maradt fenn egy kötet az 1501-ben helytartóként működő Nyári Balázs donator-bejegyzésével, akinek Gyöngyösön őrzött antikva-kötetét korábbi tanulmányunkban (SOLTÉSZ: *i. m.* 130.) ismertettük. Ezek szerint Nyári Balázs két példányban szerezte meg a *Regula beati p. nostri Francisci* (Brixiae, 1502.) c. kiadványt; a Gyöngyösön lévő példányt maga használta, a Csíksomlyón említettet pedig a következő bejegyzése szerint a Sáros-megyei alsósebesi rendháznak ajándékozta: „1504. Hunc libellum Constitutionum ego frater Blasius de Nyari fratrum Hungarorum vicarius assignavi loco nostro de Sebes ita quod nullus loco ab eodem possit alienare vel exportare sed fratres secum in loco tuto habeant pro consciencie ipsorum servacio-

Carthusiani in evangelium Matthaei enarration. Parisiis, 1542. — után a következő bejegyzés tájékoztat: „Emptus sum ad usum Fratris Valentini de Nadasd per M. d. Andream de Bator 1546.”, ezt a könyvét is 1546-ban Báthori András országos főkapitánytól kapta. Újabb bizonyítéka e bejegyzés annak, hogy Báthori András korán felismerte Nadasdi tehetségét és támogatta őt a tanulmányaihoz szükséges könyvekkel. Ezzel a tőle kapott, majd Csíksomlyóra került ősnymtatvánnyal Nadasdi Bálint ismert köteteinek száma 25-re gyarapodott. Gyöngyösön őrzött két ősnymtatványa a következő:

Cím — jelzet

Pseudo—Albertus Magnus [= Hugo Ripelin de Argentina:] Compendium theologiae veritatis. Venezia, 1485. *Inc. 87. Sajó—Soltész 86b.*

Rolewinck, W.: Fasciculus temporum. [Strassburg, non ante 1490.] *Inc. 34. Sajó—Soltész 2975g.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Concessus sum ad usum fratris Valentini de Nadasd 1538. — Unus ex libris Matthiae Tamasi.

Concessus ad usum fratris Valentini de Nadasd, 1545. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum reformatorum Sanctissimi Salvatoris anno 1721.

Mohácsi Tamás

1559-ben csíksomlyói igehirdető, az 1560-as évek elején Szegeden guardián. Innen Egerbe, majd Váradra (1574—1577) került, 1561—1565 között a szegedi, 1577-ben a gyöngyösi, 1581—1583 között ismét a szegedi rendház főnöke, majd 1586-ban, halála évében provinciális volt.¹⁵ Tíz antikva-kötete közül hármat 1558-ban Krakkóban, kettőt pedig 1572-ben Egerben vásárolt.¹⁶ Gyakori helyváltoztatása ellenére folyamatosan igyekezett gyarapítani gyűjteményét. Alábbi ősnymtatványát a rendtől használatra kapta:

Cím — jelzet

Homiliarius doctorum. Basel, 1498. *Inc. 119. Sajó—Soltész 1722b.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Liber concessus ad usum fratris Thomae de Mohachy, 1556. — *A kötés gerincén: V. Con. Gyön. Ord. Min. 1762.*

Újlaki Imre

Főesperesi rangjáról lemondva lépett a ferences rendbe. 1599 és 1602 között tartományfőnök volt, de e tisztsége mellett a Szilágy-megyei Hadad község plébánosi teendőit is ellátta. 1603-ban Gyöngyösre, majd Szokolcára, 1605-ben

ne.” A kötet további bejegyzése: „Nicolaus Bech Anno Domini 1515.” KEVEHÁZI — MONOK: *i. m.* 122—123.

¹⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 422. és II. 27, 36, 62, 164, 207.

¹⁶ SOLTÉSZ: *i. m.* 120—121.

Bocskai seregei elől a hradistyei kolostorba menekült, ahol újólag provinciálissá választották. 1607-ben halt meg.¹⁷ Tizenhét 16. századi kiadványa maradt fenn tíz kötetben, közülük kettőt 1569-ben vásárolt 1 forint 60, illetve 1 forint 68 dénárért.¹⁸ Két ősnymtatványban maradt fenn possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Hugo de Sancto Caro: Postilla super Psalterium. Venezia, 1496. *Inc. 112. Sajó—Soltész 1762a.*

Jacobus de Gruytrode: Lavacrum conscientiae. [Augsburg, non post 1498.] *Inc. 7. Sajó—Soltész 1814a.*

Losonczy András

Rendjében többször töltött be vezető tisztséget: 1612–1613 és 1616–1622 között kormánysegéd, 1616-ban Gyöngyösön, 1622-ben Szécsényben, 1628-ban Füleken volt guardián.¹⁹ 1600-ban Újlaki Imre egyik antikva-kötete került a tulajdonába.²⁰ Az alábbi három ősnymtatványban szerepel possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Ferrerius V.: Sermones. Lyon, 1499. *Inc. 72. Sajó—Soltész 1322.*

Paratus. Sermones de tempore et de sanctis. *Inc. 36. (Jelzete ellenére nem 15., hanem 16. századi kiadás.)*

Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de sanctis. Strassburg, 1484. *Inc. 61. Sajó—Soltész 2659e.*

Bejegyzés és egyéb adatok

Ad usum Emerici Viulaky concessus est hic liber per reverendum concionatorem Stephanum ecclesie de Quinque Ecclesiis. Nunc autem iure ad me pertinet Anno domini 1577. — Fratris Mathie de Wylak ordinis predicatorum ad usum datus ex bonis reverendissimi episcopi Varadiensis, qui obiit anno domini M^oD^oXII. [Thurzó Zsigmond.] — *A kötéstáblán aranyozva: E[mericus] V[ujlaky] 1581.*

Ex libris. . . Emerici Vjlakj ordinis minorum de observantia, 1600. — Conventus Cassoviensis 167. . . — Sigillum conventus Gyöngyösiensis ord. S. Francisci.

Bejegyzés és egyéb adatok

Is hic liber pertinet ad Andream Losonczy, emptus d. 32. In scolis Geongeosiensi Anno 1596. Intravit religionem 1597. — Conventus Simegiensis Anno 1689 (*javítva 1659-re*).

Ad usum fratris Andreae Losonczy Anno 1599. — Conventus Szakolczensis. — Conventus Gyöngyösiensis PP. Franciscanorum.

Ad usum fratris Andree Losonchy anno 1597.

¹⁷ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 422, 427–436.

¹⁸ SOLTÉSZ: *i. m.* 121–122.

¹⁹ KARÁCSONYI: *i. m.* I. 437. és II. 51, 69, 182.

²⁰ SOLTÉSZ: *i. m.* 122. 9. tétel.

Losonczi Miklós

Két antikva-kiadványa maradt fenn egybekötve a gyöngyösi ferences könyvtárban.²¹ Bizonyára azonos azzal a szécsényi parókián „vice archidiaconus”-ként ismert Losonczi Miklóssal, akinek 1603-ban Frater Sigismundus Transylvanus ajándékozott egy ma Szegeden őrzött kötetet.²²

A szalvatoriánusok szécsényi kolostora a 16. század közepétől számos viszontagságot élt át. Visegrád és Nógrád 1544. évi elfoglalása után a rendház tagjai az állandó török portyák elől értékeiket a szécsényi várban helyezték el, 1552-ben azonban a törökök azt is elfoglalták. A rendház 1593 végéig török kézben volt s a szétszéledt szerzetesek a következő évtizedben sem tudták azt birtokba venni.²³ Gyöngyösön a következő ősnymotatványa maradt fenn:

Cím — jelzet

Anselmus Cantuariensis: Opera. Nürnberg, 1491. Inc. 55. Sajtó — Soltész 219c.

Bejegyzés és egyéb adatok

Hunc librum possidet Nicolaus Losonczy anno 157[5] pro servitute accipi hunc librum. . . 1575. — Sum Sigismundi Chanadiensis. — Sigillum custod. prov. SS. Salvatoris ord. min.

Benedek presbiter

Gyöngyösön fennmaradt antikva-kötetét (Ant. 671.) Szelevényi Pál provinciális vette meg tőle.²⁴ Mivel a bejegyzés adatai nem elégségesek az azonosításhoz, csak utalunk arra, hogy egy Szegedi Benedek 1535-ben a kusalyi kolostorban újmiséis gyóntatóként tevékenykedett.²⁵ Gyöngyösön egy ősnymotatványban szerepel possessor-bejegyzése:

Cím — jelzet

Johannes de Verdena: Sermones. Nürnberg, 1489. Inc. 139. Sajtó — Soltész 1968b.

Bejegyzés és egyéb adatok

Benedicti presbiteri Zegediensis. — A kötés gerincén: V. Con. Gyö. Ord. Min. 1762.

²¹ U.o. 129.

²² KEVEHÁZI Katalin — MONOK István: *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek.* In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Szerk.: KARÁCSONYI Béla: Tom. IX. Fasc. 3. Szeged, 1986. Nr. 179.

²³ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 178–179.

²⁴ SOLTÉSZ: *i. m.* 125. és 133.

²⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 111.

I. jegyzék
Ferences possessorok

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Both [?] Abraham	Duranti, G.: Rationale divinatorum officiorum. Venezia, 1485. <i>Inc. 169. Sajó — Soltész 1238c.</i>	Liber fratris Abraham de Both [?] ad usum incertum concessum. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Co. Gyön. Ord. Min. 1762.
Buzás Gáspár 1684-ben lévai, 1687–1688-ban veszprémi, 1692-ben kecskeméti, 1694-ben gyöngyösi gardián. <i>Karácsonyi II. 69, 98, 113, 211.</i> <i>Fabri Kapisztrán novitius</i>	Pseudo—Bonaventura: Meditationes. . . [Ulm, c. 1487.] <i>Inc. 39. Sajó — Soltész 752c.</i> Legendae sanctorum regni Hungariae. Venezia, 1498. <i>Inc. 77. Sajó — Soltész 2045h.</i>	Hoc libro utebatur fr. Casparus Buzás Anno. . . 1671. — Post alios latitabat eum Pater Laurentius K. procurator 1745. Fratr Capistranus Fabri novitius anno 1681 intravit 12. Junii. — Mathéi sum presbiteris de Chegled. — Frater Michael Szemerédi anno 1637. — Frater Alexander Szalokiensis in conventu Gyöngyös.
Farkas József frater	Biblia. Nürnberg, 1497. <i>Inc. 114. Sajó — Soltész 671f.</i>	Fratres Josephus Farkas et Stephanus Szigethi. — Zigethi Iauriensis, novitius anno 1724 die 13. Februarii. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyön. Ord. Min. 1758.
Gruber Károly novitius	Pseudo—Hieronymus: Vitae patrum. Nürnberg, 1483. <i>Inc. 160. Sajó — Soltész 1694d.</i>	Fr. Carolus Grueber novitius Gyöngyösiensis Anno 1735. — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyö. Or. Min. 1762.
Gyöngyösi Sándor	Antoninus Florentinus: Summa theologica. Speyer, 1487–1488. <i>Inc. 126. Sajó — Soltész 254g.</i>	Iste liber spectat ad dominum Georgium Herczegh licentiatum Izkaziensem pro tunc, qui concessit Patri Alexandro Gyöngyösi ad usum die 15. Juny 1668. — Ex libris Georgius Herczegh chatholico concionator Izkaziensis anno 1667. die 8. Sept. — Ex libris Martini Pereztegyj: — . . . priorissa ordinis fratrum predicatorum Elizabetha Szegedj de Insula Leporum Tyrnaviae donavit ex conventu eiusdem ordinis Anno 1603 Martinus Pereztegy. — Donavit. . . Elizabetha Szegedj. . . Martino Pereztegy anno 1604. — Ex conventu S. Antonii in Pest [16. sz.] — Liber conventus Vesprimiensis [áthúzva és helyébe írva] Tirnaviensis ordinis Predicatorum. — Conventus Gyöngyösiensis. . . anno 1721.
János frater	Angelus de Clavasio: Summa angelica. Venezia, 1492. <i>Inc. 89. Sajó — Soltész 201b.</i>	Ad usum fratris Johannis 1594, 1595. — Conventus Gyöngyösiensis fratrum Minorum Provinciae Ungaricae SS. Salvatoris.

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
<i>Kelemen frater</i>	Bernardus Claraval-lensis: Sermones. Mí-lano, 1495. <i>Inc. 181. Sajó — Soltész 574.</i>	Fratris Clementis proprietas conventus Q. — Conventus Gyongyosiensis fratrum minorum SS. Salvatoris.
<i>Kis Adalbert frater</i>	Biblia. Nürnberg, 1485. <i>Inc. 128. Sajó — Soltész 666h.</i>	Conceditur ad usum simplicem fratri Adalberto Kis [17. sz.] — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Győ. Ord. Min. 1761.
<i>Lovas Ambrus noviti-us</i>	Pseudo—Hieronymus: Vitae patrum. Vene-zia, 1500. <i>Inc. 38. Sajó — Soltész 1697b.</i>	Fr. Ambrosius Lovas novitius 1738, 1739. — Francisci Somogij custodis. Nunc pro Conventu Szendrőiensis fratrum Minorum. — Conventus Gyöngyösiensis.
<i>Peterdi János</i> 1529-ben szécseyi custos, 1531-ben jászberényi, 1535-ben bákói guardián.	Caracciolus, R.: Ser-mones. Augsburg, 1489. <i>Inc. 41. Sajó — Soltész 909e.</i>	Ad usum fratris Joannis de Petherd is liber... con-cessus est.
<i>Karácsonyi II. 14, 84, 178, 185.</i>		<i>Kötetét l. az I. jegyzékben Lovas Ambrusnál.</i>
<i>Somogyi Ferenc</i> cu-stos		<i>Kötetét l. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránnál.</i>
<i>Szalóki Sándor frater Szegei János</i> 1531-ben váradi, ill. fel-falusi, 1533-ban pes-ti, 1535—1537 kö-zött gyulai guardián. <i>Karácsonyi II. 47, 72, 139, 207.</i>	Biblia. [Basel, c. 1492/1494.] <i>Inc. 29. Sajó — Soltész 652d.</i>	Ego frater Franciscus Joannes Seghedj guardia-nus[...] Gyöngyösiensis et presidens Nagh Szeo-leosiensis capellanus. — Nicolaus Dako natione Sikzo. — Iste liber pertinet ad nationes Dako-num. — Nicolaus Dako Sikzoi. — Biblia sacra Vrbany litteraty de Samfalua officialis in castello Pudnok, anno 1564, 1566. — Conventus Gyön-gyösiensis.
<i>Szemerédi Mihály</i> fra-ter		<i>Kötetét l. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránnál.</i>
<i>Szigethi István</i> noviti-us	Biblia. Venezia, 1489. <i>Inc. 214. Sajó — Soltész 668g. Másik kötetét l. az I. jegyzékben Far-kas Józsefnél</i>	Stephanus Szigethi Jaurinensis 1724.
<i>Váradi Péter</i> 1529—1531-ben gyulai, 1533-ban nagy-szóllósi guardián. <i>Karácsonyi II. 72, 186.</i>	Augustinus, S.: De civitate Dei. Vene-zia, 1489/90. <i>Inc. 12. Sajó — Soltész 378c.</i>	Datus pro usu fratris Petri de Waradino a domino doctore Johanne de Gara plebano de Ardo anno 1528.

II. jegyzék
Nem ferences possessorok

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Ambrus plebanus Bachiensis.	Cassiodorus: Expositio Psalterii. Basel, 1491. <i>Inc. 138. Sajó — Soltész 936c.</i>	1526 Magistry Ambrosy plebani Bachiensis sum. . . — <i>A kötés gerincén:</i> V. Con. Gyöngy. Ord. Min. 1762.
Berecz Mihály plebanus Cassoviensis.	Missale Strigoniense. Nürnberg, 1484. <i>Inc. 10. Sajó — Soltész 2311f.</i>	Missale Strigoniense impressum Norinbergae anno 1484. Pertinebat ad ecclesiam Agriensem vel ad parochialem Cassoviensem. Donatum conventui Cassoviensi ordinis minorum strictioris observantiae die 29. Oct. A. 1763 a reverendissimo domino Michaele Berecz plebano Cassoviensi cum multa huiusmodi missalia in conservatorio ecclesiae Elisabethinae jacerent. — Conventus Cassoviensis ord. min. refor. exoratum 1763. compactum 1779. — Veteri lignae et aereis lamellis angularibus munitae thecae, hanc substituit noster frater Thimotheus Bashardt compactor singularis, Cassoviae 19. Juny 1779.
Bor János, Felnémeti	Bernardus Claravalensis: Opuscula. Venetia, 1495. <i>Inc. 3. Sajó — Soltész 561b.</i>	Hunc librum possidet Joannes Bor de Felnemeth donatus ab Urbano Gogd anno domini 1568. — Liber Emerici Toth de Felnemeth donatus est ei in Lad in festo divi Johannis Baptistae anno domini 1555. — Ego sum Mathias Seboltinus 1579. — Residentiae Societatis Jesu Gyöngyösisensis 1638.
Caliny Adam presbiter	Armandus de Bellovisu: De declaratione difficilium terminorum. Basel, 1491. <i>Inc. 98. Sajó — Soltész 314b.</i>	Ex libris Adami Caliny presbiteri. — Conventus Gyöngyösisensis.
Csanádi Zsigmond Dako, Miklós, Szikszói Gara János plebanus de Ardo Gogd, Urbanus Gyöngyösi János lector ²⁶	Herolt, J.: Sermones. Strassburg, 1489. <i>Inc. 66. Sajó — Soltész 1662c.</i>	<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalt Losonczy Miklósnál. Kötetét I. az I. jegyzékben Szegedi Jánosnál. Kötetét I. az I. jegyzékben Váradi Péternél. Kötetét I. az II. jegyzékben Bor Jánosnál.</i> Joannis Gyeöngyeössj lectoris, praefecti Wespr. (?) anno 1594. — Conventus Gyöngyösisensis fratrum Minorum SS. Salvatoris.

²⁶ Karácsonyi János rendtörténete egy 16. századi ferences Gyöngyösi Jánost említ, aki 1570-ben Szakolcán, 1576-ban pedig Gyöngyösön volt guardián (KARÁCSONYI: *i. m.* II. 62. és 156.). Gyöngyösön lévő antikva-kötetét I. SOLTÉSZ: *i. m.* 127. Tőle is ismert egy donator-bejegyzés: „Ego frater Johannes Porkolab de Gyöngjos dedi hunc librum fratri Francisco Anno Domini 1594”

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Herczegh, Georgius concionator Izkazien- sis, 1667. Horváti János pleba- nus Lőrinciensis ²⁷	Lucanus, M. A.: Phar- salia. Venezia, 1498. <i>Inc. 154. Sajó — Soltész</i> <i>2102b.</i> Plinius Secundus, C.: Historia naturalis. Ve- nezia, 1499. <i>Inc. 155.</i> <i>Sajó — Soltész 2789d.</i> Thesaurisatio in cae- lis. [Nürnberg], 1488. <i>Inc. 105. Sajó — Soltész</i> <i>3221b.</i>	<i>Kötetét l. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.</i> Ex libris R. D. Joannis Horuati 1660, qui hic in nostra ecclesia jacet, sepultus in habitu S. Fran- cisci, uti in vita desideravit 1679. — Conventus Gyöngyössiensis 1698. Joannis Horuat. Joannes Horvathi.
István concionator ecc- lesiae de Quinque Ecc- lesiis István presbiter de Visegrád	Nicolaus de Blony: Tractatus de sacra- mentis. [Strassburg], 1486. <i>Inc. 152. Sajó —</i> <i>Soltész 2384.</i> Thomas de Aquino: Catena aurea. Vene- zia, 1482. <i>Inc. 129.</i> <i>Sajó — Soltész 3232a.</i>	<i>Kötetét l. a kiemelten tárgyalt Újlaki Imrénél.</i> Stephani presbiteri de Uisegrad. — <i>A kötés</i> <i>gerincén: V. Con. Gy. Ord. Min. 1762.</i>
Kasza Balázs	Thomas de Aquino: Catena aurea. Vene- zia, 1482. <i>Inc. 129.</i> <i>Sajó — Soltész 3232a.</i>	Blasii Kasza. — <i>A kötés gerincén: V. Con. Gyö.</i> <i>Ord. Min. 1756.</i>
Király János	Marchesinus, J.: Mam- motrectus super Bib- liam. Strassburg, 1487. <i>Inc. 73. Sajó — Soltész</i> <i>2175b.</i>	Possideo hunc librum ego Paulus Zegedinus. Dono datus a d. Joanne Kyraly, Anno post partum Virginis Mariae 1587.
Lánczi Sebestyén pa- stor Lutheranus	Biblia. Venezia, 1478. <i>Inc. 136. Sajó — Soltész</i> <i>624b.</i>	Olim Sebastiani Lánczi filij Mathiae de Közép- Láncz, eiusdem loci pastoris seu ministri luthe- rani. Hic librum istum anno 1552 nova ligatura donavit, obiit autem ibidem anno 1584. . . Nunc conventus Cassoviensis. . . 22. Dec. 1764. — Pro capella Bodolini 1678.

az Ábel Jenő által „Sermones angelicas (Venetii, 1490)” leírással közölt s „Conventus Csikiensis 1664.” possessor-bejegyzésű ősnymtatványból. L.: Ábel Jenő jegyzetei a csíksomlyói ferences rendház könyv- és kéziratárában. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. MS 335/6. Ábel alapján ismerteti: KEVEHÁZI — MONOK: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetben) 123. — Ismert könyvgyűjtő Gyöngyösi Új János egri kanonok is. Győrben lévő köteteit l.: VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV.* = MKsz 1980. 329.

²⁷ Horváti János 1671-ben a gyöngyösi ferences templomban Szent Antal tiszteletére oltárt akart emelni és Szent Antal Társulatot kívánt megalakítani. KARÁCSONYI: *i. m.* I. 526. Ugyanó az

Possessor — donator	Cím — jelzet	Bejegyzés és egyéb adatok
Laurentius K. procurator Márton prepositus	Scriptores rei rusticae. Reggia d' Emilia, 1482. Inc. 172. Sajó — Soltész 3056b.	Kötetét l. az I. jegyzékben Buzás Gáspárnál. Francisci Zenthmargay sum. — Martini prepositi sum. — Conventus Gyöngyösiensis ex Bibliotheca. — A kötés gerincén: V. Con. Gyön. Ord. Min. 1761.
Máté presbiter de Cegléd. Miklós plebanus ²⁸	Balbus, J.: Catholicon. Venezia, 1497/98. Inc. 110. Sajó — Soltész 467e.	Kötetét l. az I. jegyzékben Fabri Kapisztránál. 1550 feria tertia in festo Beati Dominici confessoris, ego Nicolaus plebanus prescripte ecclesie Beati Dominici ac prefectus Castrum Zell[lyn] . . . hunc codicem concedo fratribus in Remethyncz degentibus, super quibus fidem facio.
Miskei György	Duranti, G.: Rationale divinarum officiorum. Roma, 1473. Inc. 193. Sajó — Soltész 1225.	Item in anno . . . 1572 ego Georgius Myskej de Megh nunc in Halas habitans dono dedi hunc librum insignem ad claustrum fratrum predicatorum in Genges existentem cum summa devotione. — Conventus Filekiensis anno 1617.
Peresztegi Márton 1626–34. zsámbéki prépost, rajki apát Samfalvi Orbán		Kötetét l. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.
Seboltinus, Matthias Szegedi Erzsébet priorissa Szegedi Miklós capellanus.	Gallus abbas Cisterciensis: Malo granatum. [Köln], 1487. Inc. 120. Sajó — Soltész 1372b.	Kötetét l. az I. jegyzékben Szegedi Jánosnál. Kötetét l. az II. jegyzékben Bor Jánosnál. Kötetét l. az I. jegyzékben Gyöngyösi Sándornál.
Szegedi Pál ²⁹ Szentmargay Ferenc ³⁰ Taby Mihály ³¹	Petrus de Palude: Sermones de sanctis. Strassburg, 1488. Inc. 178. Sajó — Soltész 2662d.	Zegedy Nicolai capellani. — Conventus Gyöngyösiensis. Kötetét l. az II. jegyzékben Király Jánosnál. Kötetét l. az II. jegyzékben Márton prepositusnál.
Tamási Mátyás		Ex libris Michaelis Taby canonici Vesprimiensis, archidiaconi Symighiensis 1657. — Ex libris Stephanj Zöld Szögediensis parochj tunc Szent Ersebetiensis anno 1610. — A kötés gerincén: . . . Gyön. . . 1759. Kötetét l. a kiemelten tárgyalt Nádasdi Bálintnál.

1671-ben a ferenceseknél alakult Szent Antal Társulat részére 1680-ban 1200 forintot hagyományozott.

²⁸ A bejegyzésben csak részben látható várnév valószínűleg a Zágráb-megyei Zelina várra vonatkozik.

²⁹ Szegedi Pál egri prépost 1580-ban Pozsonyban 75 dénárért megvett Eder-kötete ugyancsak a gyöngyösi ferences könyvtárban maradt fenn. SOLTÉSZ: *i. m.* 139.

³⁰ A családnév feltehetőleg Szentmarjay.

³¹ Taby Mihály 1624-ben a gyöngyösi plébánia első káplánja volt. DEZSÉRI BACHÓ: *i. m.* 121.

<i>Possessor — donator</i>	<i>Cím — jelzet</i>	<i>Bejegyzés és egyéb adatok</i>
<i>Temesközi Gergely plebanus Lőrinciensis.</i>	Caracciolus, R.: Sermones de laudibus sanctorum. Augsburg, 1489. <i>Inc. 84. Sajó — Soltész 909h.</i>	Gregory Themeskewzy plebani Lewrinciensis donatus a Georgio Zolyensi, plebano Echekyensi 1583.
<i>Thurzó Zsigmond</i>		<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalta Újlaki Imrénél.</i>
<i>Tóth Imre</i>		<i>Kötetét I. a II. jegyzékben Bor Jánosnál.</i>
<i>Újlaki Mátyás frater Ord. Pred.</i>		<i>Kötetét I. a kiemelten tárgyalta Újlaki Imrénél.</i>
<i>Zólyomi György plebanus Ecsekiensis.</i>		<i>Kötetét I. az II. jegyzékben Temesközi Gergelynél.</i>
<i>Zöld István (Szegedi)</i>		<i>Kötetét I. az II. jegyzékben Taby Mihálynál.</i>

Mivel számos hazai rendház ősnymtatványai is Gyöngyösön maradtak fenn, az alábbi jegyzékben a rendházak betűrendjében felsoroljuk az egykor tulajdonukat képező, majd a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárába került köteteket:

Belény	<i>Inc. 11</i>	<i>Sajó — Soltész</i>	2482/l
Berény	" 100	" "	577a
Bodolini kápolna	" 136	" "	624b
Csanád	" 176	" "	2944b
Fülek	" 67	" "	1844b
"	" 158	" "	376/l
"	" 193	" "	1225
Gyöngyösi jezsuiták	" 3	" "	561
Kassa	" 7	" "	1814a
"	" 10	" "	2311f
"	" 81	" "	156d
"	" 127	" "	639e
"	" 136	" "	624b
Nagyszombat	" 126	" "	254g
Pálosrend	" 9	" "	490c
Pest	" 54	" "	2059b
"	" 79	" "	908c
"	" 90	" "	201c
"	" 126	" "	254g
Remetinec	" 110	" "	467e
Sümeg	" 72	" "	1322
"	" 111	" "	671f
Szokolca	" 36	" "	16. századi kiadás
Szécsény	" 116	" "	467g
Szeged	" 163	" "	1879h
Szendró	" 38	" "	1697b
"	" 127	" "	639e
Várad	" 133	" "	2640
Veszprém	" 126	" "	254g

Nem tartozik ugyan mostani témánkhoz, de a további kutatásokhoz hasznos utalni arra is, hogy számos kötetben különböző nyelvű bejegyzések maradtak fenn. Így az 1484. évi esztergomi misekönyvben (Inc. 10. Sajó – Soltész 2311f) latin bejegyzéseken kívül két ima szövege olvasható: címük *Officium de XIV advocatis*, valamint *Officium de compassione B. V. Marie*.

Az Inc. 99. (Sajó – Soltész 3300b) ősnymotvány végén öt oldalnyi szláv szöveg található, az Inc. 127. (Sajó – Soltész 638e) ősnymotvány kolofonját tartalmazó levél verzójára pedig német recepteket írt be a kötet valamelyik egykori tulajdonosa. Latin nyelvű — „Contra aposthema” — recept olvasható az Inc. 29. (Sajó – Soltész 652d) jelzetű ősnymotvány előzéklapján, ugyanezen kötet első kötéstáblájának belsejére pedig azt jegyezte fel valaki magyar nyelven, hogy kitől milyen összegeket vett át. Hogy ilyen célra is felhasználták még a drága ősnymotványokat is, azt az Inc. 56. (Sajó – Soltész 1937b) jelzetű kötet címlapján lévő magyar nyelvű bejegyzés igazolja. Itt ugyanis a könyv egykori tulajdonosa azt jegyezte fel, hogy kik milyen összeggel tartoznak neki. Az Inc. 104. (Sajó – Soltész 666) jelzetű ősnymotvány előzék-, illetve utolsó lapján latin, illetve magyar nyelvű verstördék maradt fenn. Az egyik Pelbárt-kötetben (Inc. 16, Sajó – Soltész 2554m) 16. századi magyar szóértelmezések olvashatók, Plinius *Historia naturalis*ában (Inc. 155, Sajó – Soltész 2789d) pedig több növény latin neve után a megfelelő magyar növényneveket írta be valamelyik egykori olvasó.

Hasonlóképpen nem érdektelen bejegyzések találhatóak abban a Durantus-kötetben (Inc. 193, Sajó – Soltész 1225), amelyet 1572-ben Miskei György ajánlékozott a gyöngyösi ferences konventnek. A kötet végén „Regestrum super res uniuscuiusque ad Agriam” címmel feljegyzések tudósítanak arról, hogy az itt név szerint felsorolt falusi lakosok mit fizettek Egerben egy ló, egy tehén, vagy egy juh után. A következő oldalra pedig 1563-ban Miskei György írta be magyar nyelven az álolmlátásait.

Ugyancsak aktuális eseményekről szól az Inc. 160. (Sajó – Soltész 1694d) jelzetű kötet két magyar nyelvű bejegyzése. Közülük az egyik Buda és Székesfehérvár 1601. évi visszafoglalásáról tudósít, a másik pedig azt közli, hogy 1601-ben a Dénes nap utáni pénteken az egri törökök a magyarok minden marháját elhajtották.

Más bejegyzések az egyes ősnymotványok sorsáról tudósítanak. Alphonsus de Spina *Fortalitiium fidei* (Nürnberg, 1494. Inc. 81. Sajó – Soltész 156d) című népszerű munkájában két bejegyzésből értesülhetünk arról, hogyan gondoskodott a rend történetírójaként ismert Blaho Vince, a kassai ferences rendház akkori guardiánja 1781 – 1782-ben a kérdéses ősnymotványról s hogyan került az a kassai parókiáról a ferences rendházba.³² Az 1500-ban, Kölnben meg-

³² Blahó Vince irodalmi munkáiról I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I – XIV.* Bp. 1891 – 1914. I. köt. 1095 – 1096. hasáb. — ZELLIGER, Aloysius: *Pantheon Tyrnaviense.* Tyrnaviae, 1931. 145. Nr. 8. — KARÁCSONYI: *i. m.* II. 273.

jelent *Missale itinerantium*ban (Inc. 107, Sajó—Soltész 2298c) Badzey Sándor guardiánról maradt fenn hasonló jellegű bejegyzés.³³

A ferences szerzetesek művészi tevékenységéről is hírt ad néhány bejegyzés. Az 1484. évi esztergomi misekönyv (Inc. 10. Sajó—Soltész 2311f) sorsáról tudósító bejegyzés szól frater Thimotheus Bashardt könyvkötőnek a köteten végzett munkájáról. Ugyancsak művelődéstörténeti értékű Antoninus Florentinus *Summa theologicá*jának (Speyer, 1487. Inc. 200. Sajó—Soltész 254h) „Hoc opus fecit fr. Johannes de Strigonio” bejegyzése. E szerint ugyanis a kötetet az az Esztergomi János betűfestő frater látta el rubrum jelekkel, aki 1490-ben a Báthori István által neki ajándékozott ősnymtatványt is hasonló módon díszítette.³⁴

Akadnak a gyöngyösi ősnymtatványokban a ferences rendre vonatkozó bejegyzések is. Az Inc. 97. (Sajó—Soltész 974) jelzetű ősnymtatvány szövege elé kövte ferences kiváltságok, rendeletek, latin jegyzetek olvashatók. Az Inc. 73. (Sajó—Soltész 2175) jelzetű ősnymtatvány hátsó kötéstáblája belsején pedig „Nomina fratrum defunctorum post Capitulum in Athya [anno] Domini Millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto” címmel az elhunyt ferences szerzetesek hosszú névsora maradt fenn.

A címben szereplő Atya (Šaregrad) kis város, mely nevét onnan kapta, hogy ősi várát egy Atya nevű magyar főúr alapította. Zsigmond király 1404-ben a várat Maróthy János mácsai bának ajándékozta, a török ellen folytatott sikeres harcai jutalmaként. Maróthy itt a ferences szerzetesek számára kolostort építtetett; 1414-ben már e renházban lakott a guardián több szerzetestársával együtt. A Maróthy-család kihalása után, 1476-ban Mátyás király a várat a Geréb-család tagjainak — Lászlónak, Mátyásnak, Péternek és Ferencnek — adományozta. A Geréb-család bőkezűen pártolta a renházat, s azt is elősegítette anyagi támogatásával, hogy a ferences szerzetesek közgyűléseiket itt tarthassák. Ennek következtében 1495-ben, 1499-ben és 1511-ben Atya volt a ferences közgyűlések színhelye. Másfél évtized múlva Atya is török kézre került. A rendtagoknak menekülniök kellett, a kolostor — a Geréb-család számos neves tagjának temetkezési helye — pedig fokozatosan pusztult.³⁵

Az említett jegyzék 28 elhunyt ferences nevét sorolja fel, többnyire papi funkciójuk és működési helyük megjelölésével. Mivel Karácsonyi János rendtörténete a felsoroltakról nem tesz említést, a névsort az alábbiakban közöljük:

³³ Badzey Sándort l.: IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. 1850 előtti kéziratok. In: *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* 5. Szerk.: SZELESTEI N. László. Bp. 1986. 227. 1326/f. 461.

³⁴ CSONTOSI János: *Ismeretlen magyarországi könyvmásolók és betűfestők a középkorban* = MKsz 1880. 252. — *Könyvkiállítási Emlék*. Bp. 1882. 123. 33. sz.

³⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* II. 8—10.

- Item fr. Stephanus Koporsos senex sacerdos in Pest.
 " " Georgius de S. Laurentio laicus ibidem.
 " " Benedictus de Hardy laicus in Papa.
 " " Gregorius de Zakachj laicus ibidem.
 " " Blasius de Bwlkewz laicus in Chalad.
 " " Demetrius de Komyath laicus in Sebes.
 " " Barnabas de Paztho sacerdos in Papa.
 " " Barnabas de Kozawar sacerdos in Zeolews.
 " " Silvester de Emeke sac. Bude.
 " " Georgius de Bewlkez sacerd. in Zechen.
 " " Nicolaus de Chethen ibidem laicus.
 " " Johannes de Athya sacerd. in conventu Budensi.
 " " Benedictus de Beethlemes sacerd. in conventu Pestiensi.
 " " Martinus de Symandí sacerdos ibidem.
 " " Thomas de Nadasdh sacerd. in Beren.
 " " Demetrius de Cherwgh sacerd. in Cywrgy.
 " " Johannes de Lwche sacerd. in Liptovia.
 " " Clemens de Izdench in conventu Pesth.
 " " Benedictus de Bethlemes sacerd. ibidem.
 " " Emericus de Jaurino sacerd. ibidem.
 " " Martinus de Symand sacerdos.
 " " Georgius de Rayk sacerdos ibidem.
 " " Emericus de Zathmar laicus ibidem.
 " " Philippus de Croacia laicus.
 " " Lucas clericus in Beren.
 " " Michael de Thatha laicus Strigoni.
 " " Gregorius de Oztropatak laicus in Beren.
 " " Benedictus de Zhethen sacerd. in Beren.

Összegezőként megállapíthatjuk, hogy a gyöngyösi ferences könyvtárban őrzött ősnymtatványok possessor-bejegyzései számos eddig nem ismert könyvtulajdonos nevét őrizték meg. A már korábbi tanulmányunkban is tárgyalt, jelentősebb ferences könyvgyűjtők — Nádasdi Bálint, Mohácsi Tamás, Újlaki Imre, Losonczy András, Losonczy Miklós — kézikönyvként használt kötetéhez ez alkalommal kilenc ősnymtatványt sorolhattunk. További 18 ferences possessor, illetve donátor bejegyzései 19 ősnymtatvány sorsáról nyújtanak némi tájékoztatást.

A nem ferences possessorok, donátorok száma 36. Többségük világi pap, akiknek értékes könyvei gyakran nem is közvetlenül kerültek a gyöngyösi ferences könyvtárba. Magának a gyöngyösi konventnek a possessor-bejegyzései, tulajdonbélyegzői dátumot alig tartalmaznak. Ezért is idéztük a kötések gerincére aranyozott szövegeket, mert ezek a kötetés dátuma révén azt is bizonyítják, hogy a kérdéses ősnymtatványok az adott évben már a gyöngyösi rendház tulajdonában voltak.

Az ismertetett bejegyzések azonban nemcsak a gyöngyösi ferences kolostorban folyó szellemi munka és teológiai tájékozódási igény megítéléséhez nyújtanak újabb támpontokat, hanem adatokat szolgáltatnak a 15–18. századi magyarországi könyvkultúra alaposabb megismeréséhez is. A koldulórend tagjai között magától értetődően nem voltak olyan jelentős könyvgyűjtők, mint a művelt és gazdag főpapok, főurak gyűjteményeit egyesítő könyvtáraink értékeinek egykori tulajdonosai között.³⁶ A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező possessorok bejegyzései is hozzájárulnak azonban annak a kutatási tervnek a megvalósításához, amelyet jónéhány év óta egymást követő kiadványok szolgálnak a magyar társadalom különböző rétegeinek könyvkultúrájára vonatkozó adatok feltárásával.³⁷

SOLTÉSZ, ELISABETH

Die Possessoren der Wiegendrucke der Franziskanerbibliothek in Gyöngyös

Die Studie bearbeitet die Possessoren-Eintragungen der in der Franziskanerbibliothek in Gyöngyös aufbewahrten Wiegendrucke. Es ist charakteristisch für diese Sammlung, daß die aus dem 15–16. Jahrhundert dort bewahrten ausländischen Drucke größtenteils kurz nach dem Erscheinen in ungarischen Besitz gerieten. Die Verfasserin ergänzt ihre schon früher veröffentlichte Studie über die bedeutendsten Franziskaner-Büchersammler des 16. Jahrhunderts (OSZK Évkönyve = Jahrbuch der Nationalbibliothek Széchényi 1965–1966. Bp. 1967. 115–148.) diesmal mit der Bekanntmachung der Possessoren der Inkunabeln und der interessanteren Einschreibungen mit der Benützung der aus den 1950-er Jahren stammenden Angabensammlung der inzwischen gestorbenen Antal Tibor Horváth und Vidor Pataki. Auf Grund dieser Einschreibungen wurden die Namen zahlreicher, bisher nicht bekannten Possessoren bekannt.

Die Bücher von 6 Franziskanern wurden ausführlicher behandelt. Darauf folgend wurden in drei Listen die Inkunabeln von weiteren 17 Franziskanern und die von 36 nicht Franziskaner-Possessoren, sowie die Bibliotheken aufgezählt, wo diese Drucke früher aufbewahrt waren. Die bearbeiteten Possessoren-Eintragungen liefern weitere Anhaltspunkte zur gründlicheren Erkenntnis der ungarländischen Buchkultur.

³⁶ Kiváló könyvgyűjtők Győrben őrzött köteteit ismerteti VÁSÁRHELYI Judit idézett tanulmánya.

³⁷ KESERŰ Bálint és tanítványai Szegeden megjelent ilyen jellegű kiadványait I.: *A Keserű iskola*. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. — Ugyanitt érdemel említést CZELLÁRNÉ CSIBA Judit munkája: *Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában*. Debrecen, 1979. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 120.), továbbá OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai* című katalógusa. Debrecen, 1989. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 6.)

Dobre mester erdélyi nyomdája 1640 — 1642

Az első erdélyi cirillbetűs nyomdák a 16. század derekától Szebenben és Brassóban működtek Philip Moldavenin, illetve Coresi diakónus vezetésével. E nyomdák, amelyek a szebeni és brassói városi műhelyektől függetlenül dolgoztak, nem véletlenül telepedtek meg a fejlett erdélyi szász városokban. Szeben és Brassó kereskedelmi kapcsolatban állt a román fejedelemségekkel, és felismerve a cirillbetűs orthodox liturgikus könyvek hiányát, kereskedők eljuttatták ezeket az Erdélyben nyomtatott könyveket Havasalföldre és Moldvába is. Nem egy esetben maguk a könyvek árulják el, hogy azokat pl. Coresi diakónus a papírgyártásban is érdekelt Johann Benkner brassói bíró megbízásából nyomtatta.¹ A 16. század folyamán csaknem 40 cirillbetűs nyomtatvány készült Erdélyben. Ezek nyelve túlnyomórészt ógyházi szláv, kisebb részük román. A liturgia nyelve az ógyházi szláv volt, míg a lelkipásztori tevékenységet segítő könyvek, gyakorlati okokból, románul íródtak. A 16. század folyamán Erdélyben 1588-ban adták ki az utolsó cirillbetűs nyomtatványt.²

1588 és 1635 között sem Erdélyben, sem a két román fejedelemségben, Havasalföldön vagy Moldvában nem készült egyetlen könyv sem. Ennek magyarázata — a nyugtalan politikai és bizonytalan gazdasági helyzet mellett, amely a két román fejedelemséget jellemezte — valószínűleg a piacnak cirillbetűs egyházi könyvekkel való időszakos telítettsége lehetett.

A 17. század harmincas éveiben azonban már hiány kezdett mutatkozni a cirillbetűs egyházi könyvek terén. Míg Erdélyben a politikai stabilitás már Bethlen Gábor uralkodása idején bekövetkezett, a két szomszédos fejedelemségben csak az 1630-as években: a Havasalföldön Matei Basarab uralkodásával (1632 — 1654), míg Moldvában Vasile Lupu fejedelemsége idején (1634 — 1653). Lehetetlen nem észrevenni az egybeesést: ez a két évtized — a két Rákóczi fejedelemsége Erdélyben — mindhárom fejedelemségben egyben a könyvnyomtatás virágzó korszakát is jelzi.

¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok [II]*. Bp. 1971. (Továbbiakban: RMNy) RMNy 168; — BIANU, Ioan — HODOȘ, Nerva — SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche. Tom 1—4*. București, 1903—1944. (Továbbiakban: BRV) I 10.

² RMNy 606; BRV I 32 és IV. 11—12.

Matei Basarab és Vasile Lupu szinte egyidőben kezdtek lépéseket tenni annak érdekében, hogy országuk területén nyomda működjék.

Havasalföldön Matei Basarab, észlelve az egyházi könyvek hiányát és szakemberek híján, kívülről kért segítséget. Először Rafael Levaković horvát ferencest hívta meg,³ aki a római Sacra Congregatio de Propaganda Fidei nyomdája számára vizsgálta felül nyelvi szempontból a délszláv hívek számára kiadandó ógyházi szláv nyelvű szerkönyveket. A pápai hatóságok támogatták is ezt az elgondolást, Levakovićon át remélve befolyást nyerni Matei Basarab környezetében — különösen, miután értesültek arról, hogy a fejedelem Kijev felé is hasonló kéréssel fordult. Végül is nem Rómából, hanem az utóbbi helyről érkezett a gyorsabb segítség: a kijevi metropolitától, Petru Mogilától. Matei Basarab Kijevből olyan férfiakat kért, akik a szentírásban és a nyomdászat mesterségében egyaránt járatosak.

Hamarosan megérkezett az első nyomdász Kijevből, Meletios Makedonski személyében.⁴ Meletios beszámolt Matei Basarab fejedelemnek a kijevi Pecserszki barlangkolostori (Pecserszkaja Lavra) nyomdáról. Ezután Matei Basarab hamarosan elküldte Meletios és Nektarios szerzeteseket Kijevbe, egy nyomdára való pénzüsszeggel és levéllel, Petru Mogila kijevi metropolitának ajánlva.

A kijevi metropolita válaszként teljes nyomdafelszerelést küldött öt betűtűpussal, és egy nyomdászküldöttséget, amelyet Timofej Alekszandrov Verbickij⁵ vezetett, aki 1620 óta dolgozott nyomdászként a kijevi Pecserszki kolostor műhelyében. A küldöttség tagja volt még Ivan Glebkovics és a mellette dolgozó Ivasko Balian. Valószínűleg — Meletios Makedonskival együtt — ez a négy személy alkotta azt a kijevi nyomdászküldöttséget, amely 1634-ben érkezett meg.⁶ Az új nyomdát a cîmpulungi kolostorban állították fel, és itt nyomtatták ki a román fejedelemségek területén az első 17. századi cirillbetűs könyvet, az ógyházi szláv nyelvű *Molîtvéniket*, 1635-ben.⁷ Hamarosan ezután másik nyomda is létesült Havasalföldön, Govorán, ahol a kolostor főnökéül Meletios Makedonskit neveztek ki. Mindkét műhely, bár kolostorban működött és nyomdászai szerzetesek voltak, fejedelmi alapítás: Matei Basarab támogatásával jött létre és működött.

Verbickijt, a kijevi nyomdászküldöttség vezetőjét 1642-ben felváltotta egy másik nyomdász, az ukrán Ivan Kunotovics, aki korábban a lvovi Stavropigialna

³ DELETANT, Dennis: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century I.* = The Slavonic and East European Review. Vol. 60. No 4 (October 1982) 484.

⁴ A román szakirodalomban Meletie Macedoneanul névalakban szerepel.

⁵ A román szakirodalomban Timotei Alexandrovici Verbičikiként szerepel.

⁶ STREMPPEL, Gabriel: *Sprîjînul acordat de Rusia țiparului romînesc în secolul XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie I. 1955. 15–42.; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia — DEMÉNY, Lidia: *Carte și țipar în societatea Românească și Sud-Est Europeana.* București, 1985. 65–67.

⁷ *Molîtvénic (Cîmpulung 1635)* — BRV I 35 és IV. 181–188.

kolostori nyomda felügyelőjeként működött. Verbickij valószínűleg az ő helyébe távozott Lvovba. A govorai kolostori nyomda 1642 után valamilyen okból a dealui kolostorba költözött át, amint azt az 1644-ben már az utóbbi helyen befejezett *Evangelion* tanúsítja.⁸ Később a fejedelmi székhelyen, Tîrgovişteben újra létesült nyomda, és 1649-től kezdve dolgozott, ugyancsak Matei Basarab támogatásának köszönhetően.

Szinte Havasalfölddel egyidejűleg Moldvában is megindult a könyvnyomtatás. Varlaam moldvai metropolita (1632–1653) 1637-ben értesítette az orosz cárt, hogy kéziratban elkészült az országban néhány szent könyv, és kinyomtatásukhoz nyomdára volna szükségük. Az 1643-ban Iaşi-ban (Jászvásár) megjelent *Cartea românească de învăţătură*⁹ előszavából megtudjuk, hogy ez alkalommal is Petru Mogila kijevi metropolita küldött nyomdát Iaşiba, Vasile Lupu fejedelem kérésére. Az új műhelyt 1641-ben állították fel Iaşiban, és a nyomdai munkák felügyelője itt Sofranije Pocsackij, a kijevi orthodox kollégium rektora lett, aki egyben a Pecserszka kolostor nyomdájának felügyelője is volt. Ő volt az a hozzáértő személy, akit a kijevi metropolita Iaşiba küldött a nyomda felállításához. Még 1640-ben Vasile Lupu görög betűket is kért a lvovi Stravropigialna nyomdától, amelyek azután 1642-ben el is jutottak Pocsackijhoz.¹⁰

Az újonnan alapított nyomdák termékeit áttekintve általában megállapíthatjuk, hogy — a 16. századi gyakorlathoz hasonlóan — a szerkönyvek legnagyobb részét ógyházi szláv nyelven íródtak, míg a gyakorlatibb, evangéliummagyarázó, áhítatossági könyveket, egyházi törvénykönyveket román nyelven adták ki. Az ógyházi szláv nyelvet tekintették a liturgia szent nyelvének, Havasalföldön maga Matei Basarab fejedelem is az orthodox egyházon belül a szláv tradíció megőrzésén munkálkodott. Ezzel szemben Moldvában már ezekben az évtizedekben is erős az orthodox egyházon belül a görög orientáció. Ennek jele, hogy egy görög nyelvű nyomtatvány is megjelent Iaşiban,¹¹ de többnek a kiadását is tervezték. A görög nyelvű és irodalmi újjáéledés, bár már ekkor elkezdődött, igazán csak a század utolsó évtizedeiben lesz jellemző. Ugyanakkor mindkét román fejedelemségben a főpapok egy része felismerte a nyelvi akadályt, mint a hit terjesztésének gátját: e felismerés vezetett a megszorodó román nyelvű kiadványokhoz.

Bár időben párhuzamosan halad, más a célja a román fejedelemségek nyomda-alapításának, és más az erdélyi fejedelmi udvar szándéka a román nyelvű könyvek kiadásával. Ami a cirillbetűs könyvek nyelvi megoszlását illeti, Erdélyben a vizsgált korszakban, de a 17. században később sem jelent meg egyetlen

⁸ BRV I 42 és IV. 189. (Govora 1642) és BRV I 46 és IV. 190. (Mănăstereă Dealu 1644)

⁹ BRV I 45 és IV. 190.

¹⁰ DELETANT: *i. m. l.* 489.

¹¹ BRV I 41 és IV. 535–536.

őgyházi szláv nyelvű könyv sem, csak román nyelvű — ellentétben a havasalföldi és moldvai nyomdákkal. Minthogy a fejedelmi udvar — élén I. Rákóczi Györggyel, Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari prédikátorral — célja az erdélyi románság közötti reformáció terjesztése, a kálvinista térítés volt, így a helyzetet jól felismerve nyúltak ők a nép és az egyszerű falusi papok által ismert egyetlen nyelvhez, a románhoz. A fejedelmi udvar számára tehát a román nyelv elsősorban a térítés eszköze volt.

A 17. századi román nyelvű erdélyi könyvek sorát megnyitó 1641. évi *Evanghelie cu învățătură*¹² azonban még nem illik bele a fejedelmi udvarnak ebbe a hittérítő törekvésebe. Az *Evanghelie* ugyanis az orthodox hagyományokat követő, Coresi által kiadott 1581. évi evangéliumok és postillák¹³ igen hibás második kiadása. Nyomdász mestere a Dobre daszkál (tanító) névalakban is említett Dobre pópa.

Az erdélyi román nyelvű könyvekkel foglalkozó kutatók¹⁴ korábban természetesnek tartották, hogy Dobre mester *Evanghelie* című kiadványa ugyanannak a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának egyik korai terméke, amely 1648-ban az első teljes román nyelvű *Újtestamentum* fordítást¹⁵ és később, többek között, a *Zsoltárokat*¹⁶ állította elő. Sőt, többen is feltételezték, hogy az 1639-ben megjelent *Paraclisu precistei*¹⁷ lett volna ennek az I. Rákóczi György által alapított román nyelvű nyomdának első terméke.¹⁸ Ezt az álláspontot azonban az újabb kutatások megdöntötték:¹⁹ egyrészt a *Paraclisu precistei*t minden kétséget kizáróan Govorán nyomtatták, másrészt I. Rákóczi György nem alapított önálló cirillbetűs nyomdát Gyulafehérvárott, hanem a Bethlen Gábor

¹² BRV I 40; SZTRIPSZKY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. 2534. (Továbbiakban: Sztripszky) — VERESS Endre: *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*. Kolozsvár, 1910. 19.

¹³ RMNy 482 — BRV I 29 és IV. 174.

¹⁴ VERESS, Andrei: *Bibliografia română-ungară. Vol. I.* nr 157. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1962. II. 158.

¹⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885 (Továbbiakban: RMK) II. 684 — BRV I 54 — VERESS: *Erdély...* 20–21.

¹⁶ RMK II 752 — BRV I 60 — VERESS: *Erdély...* 22–23.

¹⁷ BRV IV. 17 (Govora 1639).

¹⁸ Nicolai DRAGANU is Gyulafehérvárra lokalizálta a *Paraclisut*, vö: *Anuarul Institutului de Istorie Nationale I.* 1921–22. 168–170.; majd helyesbítette nézetét és govorai nyomtatványként jelölte meg, ill. azonosította az ott megjelent *Paraclisu*val. Vö.: *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie*. Bucuresți, 1938. 43. — Nicolai Draganu korábbi közleménye nyomán JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között.* (Kolozsvár, 1940. 206.) c. munkájában szintén Dobre mester gyulafehérvári nyomtatványának tartotta a *Paraclisut* (az OSZK-ban is egy címlap nélküli példányát RMK II 2034a alatt vették nyilvántartásba), és az ő nyomán HERPEI János is. (*Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.* Szeged–Bp. 1965. 525.) — SZINNYEI József is említett egy Silvestru szerzetes által 1640-ben Gyulafehérvárott kiadott művet, *Psaltirea* címmel. Ilyen nyomtatvány azonban nem ismeretes (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1909: XIII. 1018.)

¹⁹ DELETANT: *i. m.* F 485; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 65–67.

alapította (1623) fejedelmi nyomdát bővítette ki cirillbetűs könyvek nyomtatására szolgáló felszereléssel. Ennek ügyében azonban, korabeli forrásokkal jól bizonyíthatóan, csak 1645-ben kezdtek lépéseket tenni,²⁰ majd az elkövetkező években cirill betűk öntésével foglalkoztak, és e felszereléssel elsőként az említett *Újtestamentumot* (*Noul Testament*) nyomtatták ki, 1648-ban.

Dobre mester nyomdája tehát, amely 1641-ben az *Evanghelie cu învătătură*t kibocsátotta, a cirill betűs könyvek nyomtatására még nem alkalmas gyulafehérvári fejedelmi nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekintendő. Dobre valószínűleg a govorai kolostorban, Meletios Makedonski mellett, majd a Dealu kolostorban Melkidesek kolostorfőnök mellett dolgozott. A havasalföldi szerzeteseknek ahhoz a csoportjához tartozott, mint Silvestru (Sylvester) szerzetes is, akit néhány év múlva I. Rákóczi György az *Újtestamentum* románra fordításával bízott meg. Azok között volt, akik elsőként ismerkedtek meg a könyvnyomtatással kapcsolatos alapvető ismeretekkel, bizonyára a Kijevből érkezett tudós szerzetes-nyomdászok segítségével, tekintve hogy azok közvetlen közelében éltek.²¹

Az *Evanghelie* megjelenésének körülményeiről annak előszavában azt olvassuk hogy II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita (1627–1640), az *Evanghelie* megfogatókozott számát látva, papjaival együtt azon fáradozott, hogy itt, Erdélyben újra kinyomtatassa. Itt találva Dobre pópát, aki azért jött Havasalföldről, hogy itt Erdélyben betűket készítsen, és látva ezeket a betűket, nagyon megörvendezett. Könyörgött Rákóczi Györgynek, hogy engedélyezze az evangéliumok kinyomtatását az ő országában, amit a fejedelem meg is tett. Valamelyes segítséget Ghenadie is adott Dobre mesternek, hogy a nyomtatást elősegítse. Még a munka elkészülte előtt azonban meghalt a metropolita, így a munkát utódának, Ilia Joresťnek pártfogásával fejezte be.

A címlap nélkül megjelent kötet az Ala levélen „Invațatura Domnului” címmel kezdődik és az előszó a „Domnul nostr Jesus” szavakkal pontosan követi az 1581. évi Coresi-féle kiadás szövegét.²² Majd folytatólagosan olvashatók a „Cu mile lu dumnezeu Eu, arhi mitropolitulu Ghenadie...”²³ bevezető szavakkal az előszónak azok a szakaszai, amelyek különböznek az 1581. évitől. Ebben a részben található a mostani, 1641. évi kiadás keletkezésére vonatkozó, fent említett utalások. Az előszó e részének a gyulafehérvári metropolita hivatalát betöltő Ghenadie a szerzője, amint az egyes szám első személyben

²⁰ 1646 januárjában már javában folyt a cirill betűk öntése Gyulafehérvárott, tehát feltehetően 1645-ben már megkezdték (I. Századok 1871. 718. és ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete 1637–1658* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1978 (1980). 300.

²¹ PAVEL, Eugen: *Mesteri tipografi Bălgrădeni între 1567–1702* = Apulum XVII. 1979. 303. l.: PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: 64–67.

²² RMNy 482 — Előszavát is közli BRV I 29-nél, 88–89.

²³ SZTRIPSKY II. 2534 — BRV I 40. Előszavának ezt a részét is közli, l. 115–116.

írt szavai alapján feltételezhető. Attól kezdve azonban, hogy a metropolita haláláról esik szó, majd utódjáról, Joreşt metropolitáról, az előszót valószínűleg magának Dobre mesternek, a nyomdásznak kell tulajdonítanunk. Az előszó utolsó sorai közlik a nyomtatás befejezésének évét: 1641. A könyvet azonban már 1640-ben elkezdték nyomtatni, vagyis Ghenadie halálakor (1640. szept. 3.) munkában volt. A kötet datálása ugyan nem kétséges, de megemlítendő, hogy GR vízjelű papírját a Rákóczi György alapította lámkeréki (Lançram) papírmalom az 1640–1642-es években használta.²⁴

Dobre mesternek mindössze két erdélyi nyomtatványáról tudunk, mindketőn szerepel a neve, mint nyomdásznak. Az első a már említett *Evanghelie cu invățătură*, a másik az ún. kálvinista katekizmus (*Catechism calvinesc*).²⁵ Mint-hogy az utóbbiból nem maradt fenn példány, így Dobre mester nyomdájának felszerelését — amelyet a továbbiakban vizsgálunk — csak az 1641. évi *Evanghelie* alapján rekonstruálhatjuk (1–2, 5. ábra). Első ránézésre is megállapítható, hogy ennek semmi köze sem lehet a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi, igényes nyomtatású, díszes *Újszövetségének*²⁶ vagy a *Zsoltároknak*²⁷ a nyomdai készletéhez; ellenkezőleg, az *Evanghelie* esetében egészen más, rendkívül szerény felszereltségű, igen archaikus nyomdával van dolgunk.

Az *Evanghelie* jelenleg ismert három példánya közül²⁸ egyik sem teljes, vége mindháromnak hiányzik. Tehát, ha volt is kolofonja, amely a nyomtatás helyét elárulná, nem maradt fenn. Legteljesebbnek a Bianu-Hodoş által részletesen leírt (valószínűleg az egykor Timotei Cipariu tulajdonában lévő) példány tekinthető, amely az A ívvel kezdődik, és az előszót is tartalmazza, míg az Országos Széchényi Könyvtár példánya — amelyről Bianu-Hodoş bibliográfiájának még nem volt tudomása — csak a harmadik füzetel kezdődik és a BB füzet 3. levelével záródik, így hiányzik belőle az előszó.²⁹ Teljes terjedelmét Bianu-Hodoş ugyan 330 levélben adta meg, valószínűleg korábbi forrásokra támaszkodva, ennél azonban bizonyára kevesebből állt a kötet. A lapról-lapra, sőt általában sorról-sorra követett mintájától, az 1581-es kiadástól³⁰ — a számos, utólag becsúsztott hibán kívül — főleg abban különbözik, hogy Dobre mester bizonyos szövegrészeket lerövidített formában közölt. Tehát terjedelme inkább kb. 300 levél lehetett, hiszen Coresié is mindössze 317 volt.³¹

²⁴ JAKÓ Zsigmond: *A feudalizmus kori Erdély papírmalmai* = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Historia. Fasc. 2. 1962. Cluj-Napoca. 73. és 10. ábra.

²⁵ BRV I 38 és IV. 188. — SZTRIPSKY II 2536.

²⁶ RMK II 684.

²⁷ RMK II 752.

²⁸ Három ismert példánya az alábbi gyűjteményekben található: Cluj, Acad (Blaj, Arch), Sibiu, Ev. Püsp., OSZK (Tódoreszku).

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár-beli jelzete: RMK II 573a.

³⁰ RMNy 482 — BRV I 29.

³¹ Amennyire az OSZK hiányos példányával összehasonlítható, az 1641. évi kiadásban összesen négy alkalommal hol egy, hol két levélnyi kihagyás tapasztalható az eredeti szövegből. Az M

A folio alakú kötet lapjain található sorok száma 27 és 32 között váltakozik, de leggyakrabban 32. Egy helyen pirosnyomás is található a kötetben (Γ 1 a); élőfeje, marginálisa, őrszava nincs, de ezek az 1581. évi kiadásban sem találhatók. A könyv egyetlen szövegtípust tartalmaz, míg kiemelésként igen darabos, nagyobb, egyenetlen címbetűket. A kötetet díszítő iniciálék ugyan sokfélék, de általában jellemző, hogy valószínűleg igényesebb előképeknek elnagyolt, primitív utánmetszései. A kötet Budapesten őrzött és így alaposabban megvizsgálható részében a díszes kezdőbetűkön kívül összesen öt dísz található: egy hosszú, rácsos díszléc és négy kisebb, igen finom kidolgozású, fekete alapon fehér stilizált állatot, növényi indát, angyalfejet ábrázoló kis téglalap (1. és 2. ábra).

Ami azonban a kötetet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti, az az a jellegzetessége, hogy az azonos betűk sem egyforma alakúak: szinte ahány, annyiféle. E különbségek azonban nem kopásból vagy festékezésből eredő eltérések, hanem az egyes, azonos betűk már eleve más alakúak: szélesebbek vagy keskenyebbek, magasabbak vagy teltebbek (l. a bemutatott, egy lapról vett 32 db cirill „s” betűt — 3. ábra, kissé nagyítva).³² E szövegtípus után kutatva — amelynek 20 sor magassága 147 mm — azt egyetlen más nyomtatványon sem sikerült felfedezni, sem Erdélyben, sem Havasalföldön, sem Moldvában. A betűk eltérő alakja arra utal, hogy a vizsgált 1641. évi *Evanghelie* nem öntött fémbetűkkel, hanem fabetűkkel készült. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A fabetűk faragásakor a mester ugyan minta után dolgozott, miáltal elvileg lehetne azonos alakú betűket készíteni, ez azonban a valóságban mégsem lehetséges, minthogy még minta után sem lehet kézzel hajszálra egyforma betűket faragni: azok kisebb-nagyobb mértékben eltérőek lesznek. A kiemelő betűk, amelyeket szinte kivétel nélkül a „Konec Nedel” szavakban használtak, ugyancsak rendkívül egyenetlen képet mutatnak. Nem szavanként faragták ki ezeket, hanem egyedi betűkből rakták össze. Nagyobb méretüknél fogva itt az azonos betűk eltérései még jobban szembetűnnek (3. ábra).

A szövegtükör mérete 240×140 mm. Jellegzetes, hogy fent, a szövegtükör felső részén, az első sor fölött mindegyik lapon szaggatott vonal látható, amely a betűdúcok felső szélével azonos magasságban van (5. ábra).³³ Nem ritkán az utolsó sor alatt is látható ilyen vonal, sőt akár a bekezdéseknél és rövidebb soroknál is előfordul. További jellegzetessége, hogy sok esetben a legalsó sor után egy kb. 7 mm széles, két vonallal határolt sáv is látszik a szövegtükörön kívül.³⁴ Ugyanilyen, néha erősen festékezett sáv időnként oldalt, a szedéstükör külső szélén is látható.

Ívig nincs kihagyás, O ívnél 2 levélnyi kihagyás, T ívnél egy levélnyi, ω ívnél két levélnyi, Ψ ívnél egy levélnyi kihagyás, tehát négy esetben összesen 6 levélnyi szöveg hiányzik.

³² K6a

³³ IO4a

³⁴ π 1 b

Ez a szedéstükröt határoló 7 mm széles körbefutó sáv annak a fából vagy fémből készült keretnek lehet a nyoma, amelyben a szedést rögzítették. Az első és utolsó soroknál látható szaggatott vonal pedig pontosan követi az egyes betűk beosztását. A betűöntvényeknek ezt a részét a nyomtatás szokásos körülményei között természetesen egyáltalán nem éri festék. Mi okozhatja, hogy ezek állandóan, de néha magával a szedést rögzítő kerettel együtt festéket kaptak? Egyetlen magyarázata lehet — ha ugyanis nem sajtóval nyomták a lapokat. Ebben az esetben a munkamenetet úgy kell elképzelni, hogy a vízszintesen fekvő keretbe szorított betűket végigkenték festékkel, majd ráfektették a benedvesített papírt, amely fent mindig, de néha lent is ráhajolt a betűdúcok felső, illetve alsó peremére. Mivel azok is festékesek voltak — a papíron festéknymot hagytak. Ugyanígy, ha a szedést határoló keret is festéket kapott véletlenül, akkor annak a nyoma is meglátszik a papíron. E munka során a nyomdász egyik kezével a szedésen rögzítette, míg a másik kezében lévő kefével végigsimította a papírt, hogy annak alsó felére rátapadjon a festék.

Ehhez az egyedülállóan archaikus módszerű nyomtatáshoz, amelyre példát ebből a korszakból nem ismerünk, igen csekély felszerelésre volt csak szükség. A fabetűkön kívül, amelyeket hiány esetén a mester pótlólag ki tudott faragni, szinte csak festék és keret kellett. Vajon mennyi fabetűre volt szüksége Dobre mesternek ahhoz, hogy az *Evangheliét* kinyomtassa? A folio méretű kötetben legtöbbször 32 sorosak a lapok, egy-egy sorban általában 40 betű van. Tehát laponként, kerekítve 1200 betűvel számolhatunk — ennyi betűre minimálisan szüksége volt ahhoz, hogy egy lapot kinyomtathatsson. Természetesen az egyes betűkből laponként más és más mennyiségre volt szükség. Nem tudni, hogy az öntött betűk készítésénél alkalmazott öntőcédula-szerű segédeszköz rendelkezésre állt-e annak kiszámításához, hogy az egyes cirill betűkből mennyire van szükség pl. egy-egy lap kiszedéséhez. A betűk előfordulásának gyakorisága közt ugyanis igen nagy eltérések vannak.³⁵ Az *Evanghelie* bizonyos jellegzetességei azonban arra utalnak, hogy Dobre pap lappáronként nyomtatott: a füzetnek azok a lapjai ugyanis, amelyeket együtt festékezett be, sok esetben egy irányban elcsúszva találhatók a papír íven.³⁶

Mint említettük, Dobre mesternek nem ez volt az egyetlen erdélyi nyomtatványa, hanem fennmaradt az emléke és szövege annak a kálvinista katekizmusnak is, amelyet egy évre rá, 1642-ben adott ki, amely azonban ma már példány alapján nem ismert,³⁷ így nem vizsgálható meg. Ennek ellenére elég

³⁵ Leggyakoribb az a és ε betű, amelyekből egy lapon 90–110 db fordul elő; legritkább az ιο és з betű: (mindössze két-három előfordulás) és közepes gyakoriságú pl. az л, м, π betű: 50–60 db.

³⁶ Tehát pl. a füzetek 1a-6b, 1b-6a stb. lapjai. — Nyomdatechnikai érdekességeiről részletesen l. BORSA Gedeon — ECSÉDY Judit: *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse* = Gutenberg Jahrbuch, Jg. 67. 1992. (im Druck).

³⁷ SZTRIPSKY II 2536 — BRV I 38 és IV. 188.

sokat tud róla a szakirodalom: címét, bevezető sorait, hogy július 5-e és 25-e között nyomtatták, valamint öt kiragadott kérdést – feleletet az ezt cáfoló, Varlaam moldvai metropolitától származó *Răspunsul* (Válasz)³⁸ című vitaira őrzött meg. A katekizmus teljes szövegét pedig annak második, 1656-ból származó, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült kiadása³⁹ ismétli meg, de immár az eredeti címlap szövege nélkül.

A *Răspunsul* alapján kikövetkeztethető, hogy címe *Cartea ce se chiama Catechismusu* (Könyv, amelyet katekizmusnak hívnak) volt. Az alábbiakban közöljük a katekizmusnak Varlaam *Răspunsul*-ában található eredeti cirillbetűs leírását. (6. ábra)⁴⁰ 1656. évi kiadása alapján terjedelme négy ív lehetett. Formátuma, egyrészt a korai katekizmusokat mintául véve,⁴¹ másrészt Dobre mester meglehetősen nagy betűtípusát figyelembe véve valószínűleg negyedrért.

De vajon elkészülhetett-e Dobre mester a *Răspunsul* közölte címlapon megadott húsz nap alatt ennek a katekizmusnak a kinyomtatásával, a maga rendkívül szerény eszközeivel? Úgy látszik, igen. A katekizmus szövege kb. 24.000 betűből állt, ez egy ív esetében azt jelenti, hogy negyedrért formátumnál laponként kb. 800 betűvel számolhatunk. A húsz napból 18 munkanappal számolva naponta két lapot kellett a nyomdásznak kiszednie és nyomtatnia, vagyis 1600 betűt. Ezt, ha a katekizmus példányszámát kb. 200-ra becsüljük,⁴² a korabeli, mainál hosszabb munkaidővel el lehetett végezni a megadott idő alatt, még ezzel az archaikus módszerrel is. Valószínűleg dolgozott Dobre mester mellett egy segéd is, aki például a papír benedvesítését, szárítását, vagy akár a levonatok készítését is végezhetette.

Amilyen keveset foglalkozott a könyvészet Dobre mester *Evanghelie* című nyomtatványával — mindmáig Bianu-Hodosz leírása árul el róla legtöbbet — olyan sok vitára adott alkalmat ez a mára elveszett kálvinista káté. A nyomtatás helyére azonban kevés figyelmet fordítottak. Címében is elárulja, hogy Dobre mester a Priszaka nevű helységben nyomtatta, ennek ellenére e körülmény fölött rendre elsiklott a szakirodalom. A könyvészet Priszakát, mint nyomdahelyet nem tartotta számon. Csak a legfrissebb nyomdatörténeti munkák né-

³⁸ Teljes címe: *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*. [Mănăstereă Dealul 1645. — BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia*. . . I. NR. 164. — Kritikai kiadása: Varlaam — *Opera. Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ed.: Mirela TEODORESCU. București, 1984. 9.

³⁹ 1656. évi gyulafehérvári kiadása: Magyar Történelemtudományi Int. Évkönyve 1944. II. 302. — BRV I 64 és IV. 201.

⁴⁰ Az előbbi forrása BRV IV. 188–189., az utóbbié VARLAAM: *Opera*. . . idézett kritikai kiadása. 190.

⁴¹ pl. RMNy 167.

⁴² I. BLÜCHER, Gebhard számítását a cirillbetűs könyvek példányszámáról = MKsz 1968. 343–450.

melyike tartja Priszakát a káté tényleges nyomdahelyének.⁴³ Dan Simonescu és Veress Endre⁴⁴ még gyulafehérvárinak tartotta. Juhász István megjegyezte ugyan, hogy Priszaka helységben történt a nyomtatás, ennek ellenére a továbbiakban mint gyulafehérvári kiadványt tárgyalta.⁴⁵ Valójában a káté csak annyit mond, hogy a fordítás a Secuból való György pap munkája, Gyulafehérvárott készült és Priszaka helységben nyomtatta ki *Dobre mester* (l. a 6. ábrát).⁴⁶

Címlapjáról az is ismeretes, hogy azt *Dobre mester*, amint már szó volt róla, július 5-e és 25-e között nyomtatta ki. Csak maga az év kérdéses: a világ teremtetésétől számított 7150 év és Krisztus születésétől fogva 1640-dik év ugyanis nem fedí egymást, mert a 7150-es év 1642-nek felel meg. Ezt az ellentmondást, amely a cirill betűkkel jelölt évszámok között van, a kátéval foglalkozó kutatók különbözőképpen próbálták feloldani. Valószínű egyébként, hogy ez az évszámbeli tévedés a címlap lemásolásánál, tehát csak Varlaam válasz-iratába⁴⁷ került be — semmi sem bizonyítja, hogy *Dobre mester* eredeti katekizmusában is hibás volt az évszám.

Míg a korábbi könyvészeti munkák inkább mint 1640. évi („gyulafehérvári”) kátét tartották számon,⁴⁸ az újabb kutatások mind több érvet sorakoztatnak fel az 1642. évi nyomtatás mellett. Legújabbban Alexandru Mareş erre vonatkozó tanulmánya látszik megnyugtatóan tisztázni a kérdést.⁴⁹ A legnyomósabb érve az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy Geleji Katona István 1640. szeptember 22-i levelében,⁵⁰ amelyet Rákóczi Györgynek a megválasztandó gyulafehérvári metropolita személyéről és az őt a fejedelemség iránt kötelező feltételekről ír, még csak mint kívánatosot említi, hogy az „immár oláhu fordított katekizmusokat kinyomtattassa.” Lehetetlennek látszik, hogy a fejedelmi udvarban ne tudtak volna arról, ha Ghenadie még halála előtt kinyomtatta a kátét (július 25-én készült el!). Az 1640-es nyomtatás mellett érvelők szerint⁵¹ egyébként éppen az szól 1640. mellett hogy ekkor egy időre üresedés állt be az erdélyi

⁴³ DELETANT: *i. m.* I. 492. és UÓ: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century. II.* = *The Slavonic and East European Review.* Vol. 61. No 4 (October 1983) 497.

⁴⁴ BRV I 38. és IV. 188. és VERESS, Erdély. . . 19–20.

⁴⁵ JUHÁSZ: *i. m.* 191–193. 201.

⁴⁶ Szó szerint így említi a ránk hagyományozott címlap: „Meşterul tiparului au fost popa Dobre”.

⁴⁷ BRV I 48 és IV. 190–194.

⁴⁸ Az 1640. évi nyomtatás mellett foglalt állást a régebbi bibliográfusok közül BIANU-HODOŞ (*i. m.* I. 38.) és SIMONESCU (IV. 188–189.), valamint JUHÁSZ (*i. m.* 191–193.). Az 1642. évi datálást fogadta el VERESS: Erdély. . . 19. és SZTRIPSKY (II 2536). Így szerepel Timotei CIPARIUNÁL, *Chrestomatia seu analecte literarie* c. munkájában is. Blaj 1858. XXI.

⁴⁹ MAREŞ, Alexandru: *Data tipăririi catehismului calvin: 1640 sau 1642* = *Limba Română* XXIII 1974. 1541–1542.

⁵⁰ ÖTVÖS Ágoston: *Geleji Katona István élete s levelei* = Új Magyar Múzeum 1859. 203–218.

⁵¹ DELETANT, *i. m.* I. 492.

metropolita hivatalában, és a fejedelmi udvar éppen az orthodox püspöki felügyelet hiányát használta volna ki e kálvinista káté kiadásához. Tudjuk azonban, hogy július 5-e és 25-e között Ghenadie metropolita még élt, vagyis a nyomtatás ideje semmiképpen sem esett arra az időre, amikor Ghenadie utódának személye még kérdéses volt.

Másik, az 1642. évi nyomtatás mellett szóló érv az, hogy az 1641-ben kiadott, fent idézett és részletes előszóval ellátott *Evanghelie* nem szól arról, hogy azt megelőzően Dobre mester a fejedelmi udvar megbízásából mást is nyomtatott volna, hiszen elsőként, éppen a nyomdaalapítás indokaként Ghenadie az *Evanghelie* szükségességét emelte ki. Ellenkezőleg, éppen Geleji Katona István egyik megjegyzéséből, amelyet Ghenadie halála után tett arról, hogy „jobb volna valami hasznos könyvecskéket [az ő] nyelveken nyomtatatni”, valószínűnek tartjuk, hogy éppen a káté volt az a „hasznos könyvecske”, amelynek kiadását a fejedelmi udvar szorgalmazta.

További érvnek találjuk az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy ha már 1640-ben megjelent volna, akkor az 1642. évi iași (Jászvásár) zsinaton valószínűleg nemcsak Kyrillos Loukares kátéját ítélték volna el az összehívott moldvai egyházfők,⁵² hanem ezt a kálvinista kátét is. (Erről a zsinatról a havasalföldi papok politikai okokból távol maradtak. Ugyanezen a zsinaton hagyták jóvá Petru Movila kijevei metropolita hitvallását.) Nem a priszakai kálvinista káté volt ugyanis az első, amely az orthodox egyház tételeivel szembeszállt. Az orthodox egyháznak már a korábbi évtizedekben is — éppen Kyrillos Loukares működésével kapcsolatban⁵³ — szembe kellett néznie a protestáns tanok térhódításával.

Ezzel szemben maga Varlaam metropolita írta 1645-ben a priszakai kátéra írt válaszában, hogy azt csak 1644-ben ismerte meg, amikor a havasalföldi tudós humanistának, Udriște Năsturelnek házában a házigazda mint nemrégiben megjelent könyvet neki megmutatta.⁵⁴ (Ez a tény is az 1642. évi kiadást teszi valószínűbbé, nem pedig az esetleges 1640. évit.)

A román nyelvű kálvinista káté orthodox részről természetesen heves ellentmondást váltott ki. Amint Varlaam megismerkedett tartalmával, újabb zsinatot hívott össze Iașiban, 1645-ben, ez alkalommal ennek a kátének elítélése céljából, amelyen már a havasalföldi hierarchia képviselői is jelen voltak. Ezt követően foglalta írásba a kálvinista káté tételeivel szemben felhozott érveit a *Răspunsulban*.

⁵² Kyrillos Loukares kátéja 1629-ben Genfben jelent meg: *Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani*. (I. JUHÁSZ: i. m. 191.)

⁵³ MAZILU, Dan Horia: *Barocul in literatura română din secolul al XVII-lea*. București, 1967. 100.

⁵⁴ BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia*. I. Nr 164.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

k

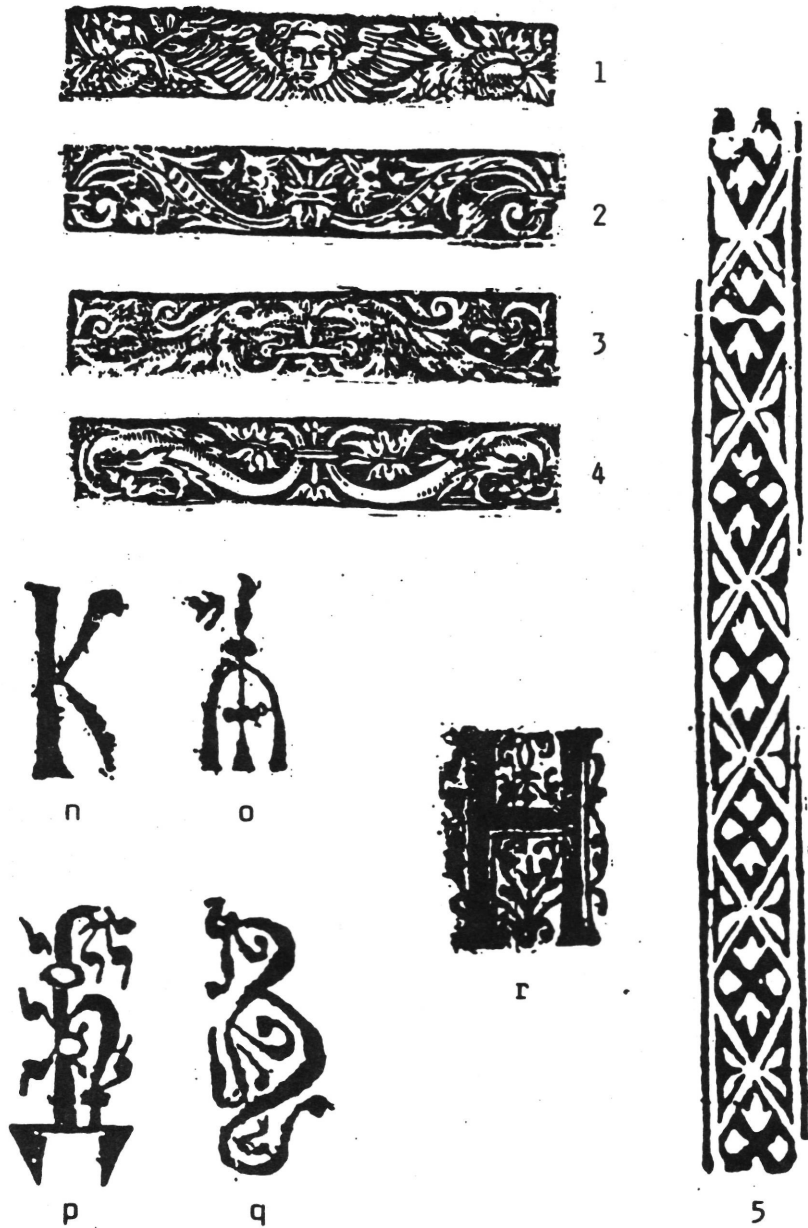

l

m

1. ábra

2. ábra

m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m

3. ábra

KONECŰB * NEAÉLÉ
 KONECŰB NEAÉLÉ
 KONECŰB * NEAÉLÉ
 KONECŰB NEAÉLÉ
 KONECŰB * NEAÉLÉ
 KONECŰB * NEAÉLÉ
 KONECŰB * NEAÉLÉ
 KONECŰB * NEAÉLÉ

4. ábra

ПСАБЛЪ . К . ЕУ . ШАУКА . ГЛАВА А
 РЪМА А ЧЪА МЕРЦЪ ІС БУЧАТЕ ЧЕСЕ КЪМЪ НАННА
 АНКЪНЪСАБ МЕРЦЪ ОУЧЕНИЧІН АНН МЪЛУН . ШН НЪ
 ДЪ УМЪЛТЬ . ШНІСА СЕ АПРОПІАРЖ ІКЪТРА ПОАРТА ЧЕ
 ЖЦІЕН ШН ІАТЪ ПЪРТА ОУТМОРТЬ , ФЕЧОРЪ НЪСКЪ
 Б МЪМЪНІЕН АНН , ШН АЧЪА ЕРА ВЪДЪШ ШН НЪРО
 ВЦІЕН МЪЛТЬ КЪ А . ШН ВЪЗЪ А ДОМНЪЛЬ МНЛЖН
 , ШН ЗНСЕ ЕН , НЪПЛАЖНЦЕ ШНСЕ АПРОПІЕ ПНПЯ
 Ъ , ПЪРТАТОРІН , СТЪТЪРЖ . ШН ЗНСЕ ТЪМЪРЪЛАН
 ІСЪ , СПОАЖ ШН ШЕЗЪ МОРТЪЛЬ . ШН ШЧЕПЪ
 ІА ДЪДЕ ЕЛЬ МЪМЪНІЕН АНН . АХЪАРЖ ФРИКЪ ТОЦН
 ІА ДЪМЪНЪЗЪ ГРЪНН . КЪ ПРОРОКЪ МАРЕ СІСЪЛЪСЯ

УВЪНТЪЛЬ **ЕУЛІЕН** . **ЕУЛІЕ** .
 НЪЛЬ ІС АМЪ ОУСТЕННСЕ ДЕ КАЛЕ , ШЕДЪ АША ГЛ
 ЧАСЪЛЬ ЕРАКА ЛАШАСЕ , ВИНЕ ШМЪАРЕ ДЕМ САМ
 , СКОАЦЪ АПЪ ГРЪН ЕН ІС , ДЪМН АПЪ СЪБЪХ ОУЧЕН
 ЕРА ТРЕМНШН БУЧАТЕ СЪКЪМПОРЕ БУКАТЕ .
БЛАРЪ КАЛЕН ОУСТЕННСЕ ХС , ГРЪАЦЕ **ЕУАНСТА**

Кѣрѣ че еж кѣмж Катехизмѣ.

Кѣрѣ кѣ коѣ шѣ кѣ порѣнка дѣмнѣлѣй
 крѣщенискѣ, Ракѣци, Гѣвѣрги, Крѣюлѣ
 Прѣдѣлѣлѣй, Дѣмнѣлѣ Пѣрѣцилѣорѣ цѣрѣкви
 Оуниѣвѣриѣцѣ, шѣ ежѣвѣлѣорѣ шѣпѣнѣ. Кѣрѣ сѣѣ
 ѣпѣорѣ днѣ ѣмѣж дѣвѣдѣскѣ шѣ словѣнѣскѣж
 прѣ ѣмѣе ромѣнѣнѣскѣж, кѣ свѣдѣлѣ шѣ кѣ
 ѣдѣмнѣжпѣрѣ шѣ кѣ кѣлѣпѣлѣ дѣмнѣнѣ ѣшѣ
 Чюлѣй Гѣвѣрги, пѣсторѣюлѣ сѣѣѣлѣнискѣ, ѣ
 кѣрѣциѣ мѣрѣнѣ сѣлѣ. Кѣ скрѣсѣдѣрѣ сѣѣ ѣ-
 стѣниѣтѣ поѣпа Гѣвѣрги дѣ сѣкѣ, шѣ сѣѣ ѣзѣ-
 дѣтѣ ѣ чѣпѣтѣ ѣ Бѣлѣградѣ. шѣ сѣѣ тѣпѣрѣнѣтѣ
 ѣ сѣпѣтѣ ѣ прѣсѣкѣ. Шѣщѣрѣлѣ тѣпѣрѣюлѣнѣ ѣѣ
 фѣсѣтѣ поѣпа Дѣвѣрѣ днѣ цѣрѣ мѣнѣтѣнѣскѣж.
 шѣ сѣѣ ѣчѣпѣтѣтѣ ѣ ѣѣна ѣѣ юѣ. ѣ. зѣлѣ, шѣ сѣѣ
 ѣвѣрѣнѣнѣ ѣ ѣѣна ѣѣ юѣ ѣ кѣ дѣ зѣлѣ. Бѣ ѣѣ
 ѣ сѣѣлѣ мѣрѣ, ѣрѣн. ѣѣ рѣѣжѣлѣсѣѣѣѣ ѣѣѣ, ѣѣм.

6. ábra

Azt mondhatnánk, hogy a havasalföldi és moldvai román fejedelemségek jól felszerelt nyomdáihoz képest nem számottevő az Erdély egyik eldugott falvában dolgozó Dobre mester munkássága. Mégis, mint láttuk, a keze alól kikerült kálvinista káténak erős visszhangja támadt, amint eljutott a moldvai egyházfő kezéhez.

Úgy látszik, hogy a prizsakai kátéra orthodox részről nem Varlaam válasza volt az egyetlen, legfeljebb csak az, amely nyomtatásban is ránk maradt. Kéziratban másolatban fennmaradt egy másik, ezzel szembeszálló hitvitázó irat is, *Spunerea legiei* címmel. Nincs bizonyíték arra, hogy nyomtatott könyvet másoltak volna le, de valószínűleg maga a másolat is korábbi egy-két évvel Varlaam 1645-évi válaszánál. Megjegyzendő, hogy a kéziratot részletesen ismertető Alexandru Mareş⁵⁵ nem tartja kizártnak, hogy szerzője Ilia Joreşţ volt (1640. október és 1643 tavasza között gyulafehérvári metropolita). Tartalmából és nyelvi jellemzőiből arra következtet, hogy szerzője vagy moldvai (mint Joreşţ is) vagy erdélyi származású, de a helyi utalások mindenesetre erdélyi, 1640 és 1644 közötti keletkezésre vallanak. Mareş — aki egyébként, mint már szó volt róla, a

⁵⁵ MAREŞ, Alexandru: *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea = Limba Română*. XX. 1971. 589–604.

kálvinista káté 1642. évi kinyomtatása mellett foglalt állást — a kézirat másolóját is, illetve a másolat keletkezésének helyét is erdélyinek tartja.

Nagyon valószínű, hogy Dobre az erdélyi fejedelmi udvar utasítására nyomtatta ki a kálvinista kátét. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy címlapján (6. ábra) nem szerepel az akkori gyulafehérvári metropolitának, Ilia Jorestnek a neve — ugyanakkor ott olvasható az udvari prédikátoré, Csulai Györgyé. Az újabb szakirodalom valószínűnek tartja, hogy éppen az a tény, hogy Ilia Jorest nem volt hajlandó egyházi jóváhagyását adni e román nyelvű kálvinista kátéra, pecsételte meg saját sorsát: utólag megfelelő indoknak látzott 1642. decemberi bebörtönzésére, majd 1643 tavaszán történt leváltására. Mareş szerint a nyomdahelyként választott eldugott falu, Priszaka is azt bizonyítja, hogy a kátét nem akarták a gyulafehérvári román papok szemé elért kiadni. Hozzátehetjük, hogy ha valóban Ilia Jorest volt a *Spunerea legiei* című vitairat szerzője, akkor ez egymagában is elegendő indok lehetett a gyulafehérvári udvar számára Jorest eltávolítására.

Dobre mester megjelenését az erdélyi román nyelvű könyvnyomtatással foglalkozó kutatók többféleképpen értékelték és értelmezték.⁵⁶ Egyre inkább úgy látszik, hogy Dobre papot nem lehet úgy tekinteni, mint aki véletlenül került az országba és magányosan küszködött a román nyelvű könyvnyomtatás erdélyi újrameghonosításáért. Tehát Dobre mester és Ghenadie metropolita találkozása sem olyan véletlen, mint ahogy azt Ghenadie érezteti az *Evaghelie* előszavában, vagy ahogy a korábbi kutatók gondolták. Valószínűleg azzal a küldetéssel — és a maga szerény eszközeivel — érkezett Erdélybe, hogy az ottani orthodox román papokat segítse könyvekkel ellátni, ugyanakkor a református fejedelmi udvar Dobre nyomdáját a románok közötti kálvinista térítés eszközévé próbálta tenni. Személyének és sorsának ellentmondásossága tehát abban rejlik, hogy egyrészt a Havasalföldről jöve az orthodox hagyomány megőrzésén, de a román nyelvű igehirdetés előmozdításán fáradozott, másrészt nyomdáját mégis az erdélyi fejedelmi udvarnak a helyi románság körében folytatott kálvinizáló szándékának rendelkezésére bocsátotta, bár feltehetően kényszernek engedelmeskedve. Ezáltal övéi között személyét is „eretnek” gyanúba hozta. További életútjáról semmit sem lehet tudni, mert e két erdélyi nyomtatványán kívül neve és jellegzetes nyomdai felszerelése egyetlen más kiadványon sem fordul elő.

Geleji Katona István úgy tudta, hogy ez a nyomda Ghenadie metropolita tulajdona volt. Amikor a metropolita haláláról levélben tájékoztatta a fejedelmet (1640. szeptember 4-én), Ghenadie „gyűjteményének” hasznosítására gondolt, „főképpen, ha atyjafiaira nem hagyta”.⁵⁷

Itt néhány szót kell ejteni arról, hogy hol is működött Dobre mester nyomdája? Míg az 1642-ben kinyomtatott román nyelvű kátéja megjelöli nyomdahe-

⁵⁶ PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 63–67.

⁵⁷ ÖTVÖS Ágoston: *i. m.* 203–205.

lyét, Priszakát, addig az egy évvel előbbi *Evanghelie* nyomtatási helye felől nem tudni biztosat, hiszen a kolofon valamennyi ma ismert példányból hiányzik. A bibliográfusokban kétely sem merült fel korábban a gyulafehérvári nyomtatással kapcsolatban, valószínűleg azért, mert a nyomdát egyöntetűen a gyulafehérvári fejedelmi műhellyel azonosították. Minthogy ez a feltételezés biztosan téves, és figyelembe véve, hogy Dobre mester egyik munkáját Priszakában adta ki, joggal feltételezhető, hogy az *Evanghelie* is ott készült. A korabeli Erdély területén azonban nem kevesebb, mint hat Priszaka nevű falu volt. Kérdés, hogy melyikről van szó? Juhász István megjegyezte, hogy a Magyarigen melletti Priszaka helységben történt a nyomtatás,⁵⁸ bár a káté címlapjának szövege, amelyre hivatkozik (6. ábra), semmivel sem utal arra, hogy éppen erről a Priszakáról van szó. Számításba jöhet a Karánsebes és Lugos közötti Priszak falu is, minthogy e két helységben létesített az erdélyi fejedelem iskolát a román tanulóifjúság számára. Ez azonban Gyulafehérvártól távolabb esik. Ha valóban Ghenadie tulajdona volt a nyomda, akkor valószínűbb, hogy püspöki székhelye közelében, vagyis Juhász megállapításának megfelelően, valóban a Magyarigen melletti Priszaka a nyomda helye, amely Gyulafehérvár közelében (kb. 25 km távolságra) fekszik.

Hogy az erdélyi román papok is mennyire számontartották Ghenadie „gyűjteményét”, az az utód megválasztásakor felmerült aggodalmaikból látszik. Geleji ugyanis valamivel később arról tájékoztatta a fejedelmet, hogy a román papoknak „nem volna kedvek más országbeli [t.i. havasalföldi vagy moldvai] vladikához [püspökhöz]. Ők azt vetik okul: mert gyűjteményét kitakarítja az országból,” vagyis attól tartottak, hogy az új metropolita ráteszi kezét Ghenadie nyomdájára és talán kiviszi Erdélyből.⁵⁹ Elképzelhető, hogy azzal az anyagi támogatással, amellyel Ghenadie Dobre mestert az *Evanghelie* nyomtatása megkezdéséhez segítette, az egyben a „gyűjtemény” tulajdonjogához jutott.

Rendkívüli felelősség hárult Geleji Katona Istvánra, amikor a megválasztandó új metropolitát próbálta kiszemelni, de ugyanilyen felelős és kényesen egyensúlyozó helyzetben volt a tárgyalt korszak valamennyi erdélyi metropolitája. Ezt jól felismerte és szemléletesen érzékeltette Geleji Katona István, amikor ezzel kapcsolatos gondjairól Rákóczinak beszámolt.⁶⁰ A gyulafehérvári metropolitának olyan személynek kellett lennie, aki — kénytelenségből legalábbis — elfogadja bizonyos vonatkozásban való függőségét az erdélyi református püspöktől (a gyulafehérvári metropolitát a fejedelem már Ghenadie püspöksége idején, 1634-ben az erdélyi református püspök alá rendelte).⁶¹ Ugyanakkor olyannak, aki iránt az orthodox papok is bizalommal vannak, aki

⁵⁸ JUHÁSZ: *i. m.* 191.

⁵⁹ ÖTVÖS Ágoston: *i. m.* 203–218.

⁶⁰ *uo.* 210–218.

⁶¹ JUHÁSZ: *i. m.* 150.

tehát a kálvinizmus felé való közeledést nem viszi túlzásba. Emellett tudós, tekintélyes férfit kellett választani, olyant, aki az orthodox egyház egészének is tiszteletreméltó tagja, de mégis hajlandó némi közeledésre a kálvini tanok irányába. Ezért a fejedelmi udvar először csak a babonaságok kiirtására, az egyházi életnek, szertartásainak egyes részleteiben való megújítására szorítkozott az erdélyi románság körében, valamint a református katekizmus elfogadására, taníttatására. Rákóczi nem egyetemes missziós tervet akart az erdélyi románság között megvalósítani, hanem a gyulafehérvári metropolitának szabott kondíciók által (két ilyent ismerünk, az 1640. és az 1643. évit)⁶² nyúlt bele a román egyházi életbe. Míg a korábbi feltételekben a nyomda állítása, egyházi és iskolai célokra szolgáló könyvek nyomtatása is a román püspök feladatai közé tartozott, addig a másodikban, amelyet Iliá Joresť utóda, Simion Ștefan megválasztása alkalmából állítottak össze, már nem esik szó a nyomdáról (minthogy időközben az udvar célszerűbbnek látta ezt a feladatot a fejedelmi nyomda tervezett kibővítésével átvállalni).⁶³ Ebben már csak a káté elfogadásáról és taníttatásáról esik szó.

Az a személy, akit Geleji Katona István 1640-ben az erdélyi metropolita tisztére legalkalmasabbnak tartott, az által „Milovitius uramnak” nevezett „apátur szabású” pap nem volt más, mint Meletios Makedonski govorai apát, aki mellesleg korábban is bejáratos volt a fejedelmi udvarba. Meletios a néhány évvel korábban Kijevből Havasalföldre érkezett nyomdász küldöttség tagja volt, az Athos hegyi Zograph kolostorban tanult⁶⁴ és akinek érdemei között Geleji Katona is elsőként tudós voltát és tipográfiában való jártasságát emelte ki.⁶⁵ Figyelemre méltó, ahogy Geleji Katona különbséget tesz Meletiosszal kapcsolatban a govorai „tipográfia” és Ghenadie „nyomdája” között, amelyet következetesen „gyűjtemény”-nek nevez. (Feltehető, hogy a református püspök érzékelt a Dobre műhelyének technikailag a havasalfölditől eltérő jellegét.) Az 1640. évi kondíciók kifejezetten Meletios számára készültek.

Tudjuk, hogy végül mégsem Meletios Makedonskit, akit egyébként e tisztségre Matei Basarab havasalföldi fejedelem is támogatott, hanem a moldvai, putnai kolostorból jött Iliá Joresťet nevezték ki gyulafehérvári román püspöknek, aki viszont a moldvai Vasile Lupu fejedelem támogatását élvezte. A későbbiekben azonban kitűnt, hogy Joresť meg nem alkuvó orthodox hitű, aki

⁶² Ötvös Ágoston: *i.m.* Az 1640. szept. 24-i levélhez csatolva a kondíciók és JUHÁSZ: *i.m.* 152–153.

⁶³ L. az 1648-as, már a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott kátét (RMK I 803 — BRV I 53), címe szerint a *lugosi és karánsebesi keresztyén vallásu Scholáinknak s azokban tanuló ifjainknak hűtőkben való megerősítetésekre.*

⁶⁴ Ezt az 1637-ben Govorán megjelent *Psaltire slavonescã*ban árulja el magáról. (BRV I 36, 105.)

⁶⁵ Meletios Makedonskinak ekkor már legalább négy nyomtatványa jelent meg Govorában 1637 és 1640 között, l. BRV I 36, BRV I 38, BRV IV. 16. és BRV IV. 18.

egyházi kérdésekben valószínűleg inkább az iași zsinatra és nem az erdélyi református püspökre hallgatott.

Ahogy Dobre mester személyéről, úgy fabetús nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. Fabetúkról lévén szó, ezek sokkal sérülékenyebbek és könnyebben megsemmisíthetők, mint a fémbetűk. Ha pedig, ahogy feltételezzük, Dobre mesternek könyvsajtója sem volt, nem csodálkozhatunk azon, ha felszerelése nyomtalanul eltűnt.

Természetesen Dobre tevékenységével, e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő térítés lehetőségéről. Látni kellett, hogy a környező román fejedelemségekben alapított nyomdák jelentős eszközt adtak az orthodox egyház kezébe.⁶⁶ Ezt a maga részéről, céljai elérése érdekében az erdélyi református egyház, ill. a fejedelmi udvar ellensúlyozni kívánta.

A román nyelvű könyvnyomtatás megoldása tehát sürgetővé vált, és a fejedelmi udvarban nagy erővel, körültekintéssel hozzá is láttak a cirill betűk beszerzéséhez, illetve, öntéséhez és az első kinyomtatandó könyv sajtó alá rendezéséhez. A fejedelmi udvar ugyanis felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága alatt, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis ha a fejedelmi nyomdát szerelik fel oly módon, hogy az a kor színvonalán álló, cirillbetűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. Az előkészítő munkálatok már közvetlenül a Dobre-féle kálvinista káté megjelenése utáni években megkezdődtek.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie de Transylvanie du Maître Dobre 1640 – 1642

En guise d'introduction, l'étude s'occupe des premières imprimeries de Transylvanie employant l'écriture cyrillique, puis elle rend compte de l'activité d'imprimeur du maître Dobre, maître-imprimeur de Coresi. Son imprimerie qui publia, en 1641, l'ouvrage intitulé *Evanghelie cu învățătură*, était — contrairement aux opinions antérieures — tout à fait indépendante de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár qui n'était pas encore capable d'imprimer des livres avec des caractères cyrilliques. L'auteur s'occupe des circonstances de la parution d'*Evanghelie* et d'un autre imprimé de Transylvanie connu du maître Dobre, de l'ouvrage intitulé *Cathecism calvinesc*. (De ce dernier, il ne subsista pas d'exemplaire.) A la base de l'examen des instruments de l'imprimerie, elle

⁶⁶ A havasalföldi nyomdák első termékei között is ott találni az evangéliumokat és magyarázatokat, a jeles tudós és irodalmár Udriște Nasturel átdolgozásában. Első része egy évvel Dobre mester kiadása után jelent meg, tehát szinte egyszerre készült a kettő. Az 1642. évi govorai és 1644. évi dealui kiadás valószínűleg hamarosan kiszorította a használatból a Coresi ill. Dobre mester-féle, Erdély számára készült kiadást, (I. BRV I 42 és IV. 189 és BRV I 46; IV. 190.)

constate que cet ouvrage connu ne pouvait rien à faire à l'imprimerie princière de Gyulafehérvár et que cette imprimerie devait être une imprimerie archaïque travaillant avec des instruments très modestes. L'auteur s'occupe de l'histoire de la date de publication et de l'écho du catéchisme calviniste roumain aussi. Elle tient pour vraisemblable que Dobre imprimait cet ouvrage d'après l'instruction de la cour princière de Transylvanie. Le nom du village transylvain inconnu (Priszaka) prouve aussi qu'on n'avait pas voulu publier le catéchisme devant les yeux des prêtres roumains de Gyulafehérvár. L'auteur a l'impression que le maître Dobre arrivait en Transylvanie avec la mission d'aider à pourvoir de livres les prêtres orthodoxes roumains; en même temps, la cour princière calviniste voulait mettre l'imprimerie de Dobre au service de la propagation de la foi calviniste. Sur le personnage du maître Dobre et sur le sort ultérieur de son imprimerie travaillant avec des caractères en bois, nous n'avons pas de connaissances ultérieures. Après la publication du catéchisme calviniste, on commençait à transformer l'imprimerie princière en un atelier moderne, capable à imprimer des livres roumains cyrilliques aussi.

KÓKAY GYÖRGY

Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében

A magyar szellemi és azon belül az irodalmi életnek az a sokszínű kibontakozása, amelyet a 18. század utolsó évtizedeiben figyelhetünk meg, szoros összefüggésben és kölcsönhatásban állt az irodalmi élet aktív és passzív tényezői körében bekövetkezett változásokkal. Mind az írók száma és társadalmi összetétele, mind pedig az olvasók körének kialakulása terén ugyanis — még a közvetlen megelőző évtizedekhez képest is — jelentős módosulások történtek. Különösen új jelenség volt ebben az időszakban annak a törekvésnek a kibontakozása, amely különböző intézmények létrehozása segítségével, az irodalmi élet két fontos tényezőjének: íróknak és olvasóknak az egymásra találását igyekezett elősegíteni. (Jellemző, hogy a harmadik alapvető tényezőnek: a műnek a szerepe sokszor háttérbe is szorult, illetve — tartalmi értékek helyett — inkább csak nyelvi és mennyiségi szempontból foglalkoztak vele.) A nyolcvanas — kilencvenes években fellépő írók számára egyre világosabb lett az a felismerés, hogy a hazai társadalmi és politikai viszonyok súlyos akadályát képezik a szellemi élet és benne az irodalom valamint tudományosság kibontakozásának. Főváros és más kulturális központok nélkül, a kultúra az udvari támogatást is nélkülözve, de a magyar főrendek irodalom- és tudománypártolását is csak elvétve élvezve, az írók csupán azoknak az intézményeknek a létrehozásában reménykedhettek, amelyek a korábbi időszakokban a nyugat-európai országokban a művelődés és a tudomány fejlesztésének hagyományos eszközei voltak. Ezeket a példákat jól ismerte a most kialakulófélben lévő írói-értelmiségi réteg: jelentős részük ugyanis közvetlen tapasztalatokkal is rendelkezett, hiszen nagy számban végezték tanulmányaikat külföldi egyetemeken. Az az intolerancia ugyanis, amellyel a Habsburg uralkodók megfosztották a hazai protestánsokat főiskolák létesítésétől, azt eredményezte, hogy a század folyamán igen sok protestáns diák kereste fel a nyugati országok egyetemait és főiskoláit, főként Hallét, Jénát és később Göttingát. E diákok nemcsak a felvilágosodás eszméibe kóstolhattak közvetlenül bele, hanem megismerkedhettek a nyugati országok fejlettebb szellemi életével és kulturális intézményeivel is. De azoknak az íróknak, értelmiségieknek is, akiknek nem nyílt alkalma közvetlen nyugati tapasztalatok szerzésére, szintén lehetőségük volt mindezzel megismerkedni, hiszen többnyire buzgó olvasóik voltak a nyugati felvilágosult

kiadványoknak: könyveknek és főként a század legnépszerűbb és leghatékonyabb kiadványtípusának: a folyóiratoknak, amelyek számukra is ablakot nyitottak Európa felé.

E nyugati egyetemeken tanult, illetve a külföldi könyveket és újságokat, folyóiratokat olvasó réteg — a korábbi évtizedekhez képest — a század végén élénkebben vett részt a szellemi élet szervezésében, irányításában. Elősegítette ezt a jozefinista reformok által előállt kedvezőbb helyzet, de jelentősen támogatta ez az élénkület az a társadalmi mozgás is, amely ekkortájt bontakozott ki.

Magyarországon a 18. század végén a polgárság még rendkívül kisszámú; számaránya nem volt nagyobb, mint a lakosság másfél–két százaléka. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e rendkívül szűk rétegnek nagy része nem is volt magyar anyanyelvű, érthetővé válik, hogy a magyar felvilágosodás és irodalmi megújulás élén nem a polgárság képviselőit találjuk elsősorban, mint ahogy ez például a francia vagy az angol felvilágosodás mozgalmában természetes volt. Ugyanakkor a nyolcvanas években mégis — a magyar viszonyokhoz képest — a század viszonylag legerősebb hazai polgári irányú fejlődése indult meg és toroklott bele a magyar jakobinus mozgalomba. Bár e rövid idő alatt természetesen nem változott meg lényegében a társadalom struktúrája, hiszen e polgári fejlődés hulláma nem annyira társadalmilag, hanem csak kulturális és eszmei síkon jelentkezett, mégis figyelemre méltó, hogy e rövid periódus alatt a szellemi élet élére — a korábbi évtizedek csaknem kizárólagos nemesi eredetű többségével szemben — egész sor olyan író került, akik a polgári életformához közelítő, többnyire értelmiségi és kézműves eredetűek voltak. Ilyen volt többek között Batsányi János, Révai Miklós, Rát Mátyás és Dugonics András. Sok jobbágy, illetve elszegényedett kishemes eredetű író is felbukkant a nyolcvanas években, mint pl. Baróti Szabó Dávid, Szentjóni Szabó László, Virág Benedek; de nem kevés az értelmiségi, illetve honoratior sem a most fellépők sorában, akik között tanár, nevelő, lelkész és titkár egyaránt akadt.

Nem hiányoztak természetesen a század utolsó évtizedeiben a nemesség képviselői sem az élvonalból. De éppen Kazinczy példája bizonyítja, hogy eszmeileg ő is — korában talán legerősebben — a polgári felvilágosodás hatása alatt állt. A felvilágosodás terjedésével együtt járó laicizálódásra pedig mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy az irodalmi megújulásban jelentékeny mértékben részt vett katolikus papok, szerzetesek és protestáns lelkészek irodalmi témái is — ellentétben a közelmúlt barokk szellemiségű irodalmával — többnyire elszakadtak már a vallási vonatkozásoktól és a felvilágosodás eszméi nyomán elvilágiasodtak.

Az írók laicizálódása természetszerűleg magával vonta az irodalom teljes elvilágiasodását is. Ez nemcsak tematikailag és műfajilag jelentett változást, hanem előtérbe helyezte, sőt megkövetelte az irodalom és egész szervezetének megújítási igényét is.

Az irodalom nem elégedtetthetett már meg a korábbi feltételekkel, amikoris az irodalompártolók és olvasók nagy része a konzervatív és hagyományos irodalmi termékek esetében főleg egyháziakból, szerzetesrendekből illetve más egyházi közösségekből, valamint iskolák és kollégiumok köréből került ki; a korai felvilágosodással kapcsolatos művek esetében pedig főként felvilágosult szellemű főurakból. De ez utóbbi réteghez nem tartozott olyan nagyszámú arisztokrata, hogy a kibontakozó felvilágosodás írói az ő mecénási tevékenységükre bizton számíthattak volna, nem is beszélve arról, hogy felvilágosultságuk általában Voltaire-nél megrekedt.

Így hát az új eszmék és témák előtérbe kerülése elodázhatatlanná tette magának az irodalmi élet feltételeinek a biztosítását: azoknak az új intézményeknek a megszervezését, amelyek olvasókat nevelhettek a közép-rétegből — és ezáltal egyszersmind az irodalom anyagi feltételeiről is gondoskodhattak, mégpedig a korábbi, főrangú mecénási intézménynél megnyugtatóbb és korszerűbb módon. Ilyen létesítendő intézményeknek látszottak a különböző tudományos társaságok, szellemi központok, az egyetem, a könyvkereskedések és olvasókabinetek és végül — de nem utolsó sorban — mindezen törekvéseknek, valamint a felvilágosult szellemű nemzeti irodalom és az anyanyelv kifejlesztésének legfőbb szervezője, az akkor születő magyar sajtó.

A kor írói és irodalomszervezői a megújuló irodalmi és szellemi élet kibontakozásának egyik legfontosabb feltételét egy szellemi központ létrehozásában vélték felismerni. Bécs — a Habsburg Birodalom fővárosa és az udvar székhelye — csak nagyon kis mértékben felelhetett meg a magyar nyelv, irodalom és kultúra megújulásáért síkra szálló törekvéseknek. Jóllehet a császárváros Mária Terézia uralkodásának utolsó két évtizedében nagy fejlődést ért el kulturális téren, de kezdetben a franciás udvari kultúra uralma miatt, később — a Gottsched nyomán — a német nyelvi és irodalmi megújulás színhelyévé váló város sem tölthette be számunkra azt a szerepet, amit a nemzeti udvarok játszottak az abszolutizmusok alatt. Kétségtelen, hogy Bécs is nyújtott a magyar íróknak bizonyos ösztönzést és indítékot, sőt alkalmat is a korszerűbb kultúra megismeréséhez, ez azonban messze elmaradt attól a szereptől, amit egy nemzeti monarchia fővárosa szokott játszani az irodalom fejlődésében. Így állt elő az a sajátos, ellentmondásos helyzet a kultúra területén is, hogy bár a magyar felvilágosult írók, Bessenyeitől kezdve, jelentős indítékot kaptak Bécsben a magyar szellemi élet megújításához, mégsem tekinthették a császárvárost úgy, mint egy kibontakozó magyar szellemi élet gócpontját. Ahogy világossá vált e jozefinista keretekben kibontakozó szellemi fellendülésről, hogy az uralkodók azt az összmonarchikus célok szolgálatába kívánták állítani, a magyar felvilágosodás hívei — még a nemesi mozgalom kibontakozása előtt — felvették a hazai szellemi központok kialakításának szükségességét.

A nagyszombati egyetem Budára telepítése jó alkalomnak látszott arra, hogy általa a magyar főváros visszanyerje korábbi szellemi rangját és lassan ismét

központjává legyen a hazai tudományos és irodalmi életnek. A Bessenyeihez közel álló költő, Ányos Pál versében is kifejezést adott annak az optimizmusnak, amely a budai egyetem megnyitásakor őt és sok kortársát eltöltötte:

„Buda tudós tetejéről,
Swietenek s Colbertek nőnek bérceiről.”

A kor hazai szemléletében az irodalom még szorosan együtt szerepel a tudománnyal; ezért van, hogy a nyelvi és irodalmi megújulás mindig szorosan kapcsolódik a tudományok újjászületéséhez. Ezért válhatott az irodalmi megújulásnak is szimbólumává a budai egyetem. E Pázmány Péter által alapított és Nagyszombatból Budára áthelyezett intézmény, a magyar nyelven előadó tanárok, az anyanyelven kiadott tankönyvek és az a szellemi pezsgés, amit az egyetem megnyitása eredményezett, egyeseket arra készítetett, hogy ebben az intézményben lássák a szétzilált magyar szellemi élet leendő központját. Mintegy évtizeddel később, főként Kármán Józsefnek és körének tevékenysége nyomán, a Pesten szerény keretek között éledezni kezdő irodalmi szalon-élet hatására szintén a főváros szellemi központtá való kifejlesztésének ügye került előtérbe. A nyolcvanas – kilencvenes években valóban sok jel kezdett arra mutatni, hogy Pest-Budán megindult a szellemi élet kibontakozása: nyomdák, könyvesboltok, olvasókabinetek nyíltak, újságok indultak — rövid időre már magyar nyelven is —, és kezdetét vette a magyar színjátszás.

Voltak azonban olyanok is, akik nem elsősorban az újonnan megnyílt egyetemen vélték felfedezni a magyar szellemi élet leendő irányítóját, hanem — Bessenyei nyomán — francia mintára, egy tudós társaság (akadémia) létrehozását tartották a legsürgetőbbnek. Ettől várták a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésének irányítását és azt a szervező munkát, amellyel mozgásba lehet hozni a magyar irodalmi és tudományos életet. Azt kívánták, hogy — miként az Academie Française annak idején — a magyar tudós társaság is szótár és nyelvtan kiadását, pályázatok kiírását és általában a tudományos élet ösztönzését és irányítását tekintse legsürgetőbb feladatának. Az irodalmi nyelv fejlesztése érdekében a szókincs teljesebbé tételét, illetve a nyelvhasználat egységes szabályozását akarták szorgalmazni. Az akadémiát szánták az irodalmi élet központjának: az általa kiadandó könyvek előállítására céljából saját nyomdával kívánták felszerelni, és azt szerették volna elérni, hogy kritikai tevékenységet is folytasson: a könyvek recenziálását is az akadémia kiváltságának szánták.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása azonban éppenúgy átcsúszott a következő korszak, a reformkor elejére, mint ahogy a nemzeti játékszín és számos más intézmény megalósulása. De akkor milyen intézményekre maradt a 18. század végi irodalmi virágzás valóságos szolgálata?

Szolgálták ezt azok a kisebb társaságok, amelyek Bessenyei és követői agitációja nyomán, különböző magyarországi városokban létrejöttek. Legtöbbjük csak néhány íróból, értelmiségiből és modernebb gondolkodású nemesből állt.

Néhány ilyen kisebb szellemi gócponttal bizonyos laza, óvatos kapcsolatban állt egy pár főnemes is, főként azok közül, akik a szabadkőműves páholyok tagjai voltak. E páholyok száma főként II. József korában nőtt meg: tagjaik között különböző tájak és városok lakói voltak képviselve. A páholyok többsége bécsi szervezetekkel állt kapcsolatban, de vezettek szálak észak-magyarországi központokhoz is. A felvilágosodás kori magyar kultúra megújulása szempontjából az volt a legnagyobb jelentőségük, hogy bizonyos szervezett keretben szolgáltattak azok számára, akik a felvilágosodás eszméi irányában tájékozódni kívántak. A rendszeres találkozások és a divatba jött levelezés révén közelebb kerültek egymáshoz a rokon gondolkodásúak. És bár az arisztokraták közül még azok is, akik pártfogói kívántak lenni az irodalomnak, igyekeztek a háttérben maradni; de közvetve — titkáraik, orvosaik, nevelőik, könyvtáraik révén — mégis bekapcsolódtak a nyelvi-irodalmi mozgalmakba.

Így történt ez néhány újság és folyóirat-alapítás esetében is. Ez a korszak eredményezte ugyanis a magyar nyelvű sajtó megindulását és első — bár rövid ideig tartó — virágkorának kifejlődését. A nyugat-európai sajtóhoz képest több mint évszázados késéssel megszülető magyar hírlap- és folyóiratirodalom kivette részét az irodalmi élet megszervezéséből. Az egyes lapok körül kis társaságok jöttek létre (amin azonban csupán laza szerkezetű, nem nagy létszámú társulást kell érteni), amelyek a szerkesztőkből, az újság mögött álló, többnyire névtelenül háttérben maradó főrangú mecénásokból és azokból a külső munkatársakból álltak, akik rendszeresen felkeresték leveleikkel, tudósításaikkal az újság szerkesztőségét. Egyes lapok szerkesztősége — mint pl. a bécsi *Magyar Hírmondó* — ezenkívül központjává lett mindazoknak a magyar íróknak, akik éppen Bécsben tartózkodtak vagy ott megfordultak. E szerény kis szellemi tömörülések — kezdetleges társulási formáik ellenére is — a korban leghatékonyabb eszközeivé váltak a nyelvi-irodalmi megújulásnak. Bármennyire is gyér lehetőségekkel rendelkeztek, élni tudtak a sajtó legjellegzetesebb sajátosságából, a folyamatos és gyakori megjelenésből származó előnyökkel. Előfizetőikhez, olvasóikhoz rendszeres időközönként, újra és újra házhoz szállították azokat a közleményeket, amelyek a magyar írók terveiről, munkáiról és törekvéseiről számoltak be. Amíg korábban, hasonló célzattal, csak magánleveleket szállított a posta egyik írótól a másikig, a sajtó segítségével kibővült a kör: olyanok is tudomást szerezhettek a szellemi élet eseményeiről, akik korábban minderről semmit sem hallottak. Leginkább persze mégiscsak azokat fűzte össze csaknem országos hálózattá, akik tudatosan figyelemmel kísérték az irodalmi és a tudományos élet jelenségeit.

Jellemző, hogy az első magyar újságnak, az 1780-ban Pozsonyban megindított *Magyar Hírmondónak* már az első évfolyama során eljutottak példányai jóformán az egész ország területére. A kor újságjának alapjában véve polgári jellegű intézmény voltát mutatja az a körülmény is, hogy a legtöbb példány a korabeli, viszonylag nagyobb magyarországi városokba: Pestre, Győrbe,

Kolozsvárra, Nagyszebenbe, Nagyváradra, Pápára, Debrecenbe, Komáromba, Pécsre, Sopronba, Nagyszombatra, Nyitrára, Budára, Egerbe, Eperjesre, Gyulára, Máramarosszigetre, Marosvásárhelyre, Ónodra, Pozsonyba, Székesfehérvárra és Veszprémbe járt. Az újság hatósugarának méreteit érzékelteti, hogy a fenti városokon kívül 184 kisebb helységbe járt már első évében az újság. Mivel a későbbiek során az újságolvasók száma növekedett, természetesen még több helységbe jutott el a magyar nyelvű újság és folyóirat: tehát a kor viszonyaihoz képest minden addiginál szélesebb körű nyilvánosságot tudott tájékoztatni a szellemi élet eseményeiről.

A magyar társadalom egyedeinek egymástól való elszigeteltségét és a kultúra iránti közönyét ismerte fel az első magyar újság szerkesztője akkor, amikor lapjával elsősorban ez ellen az izoláltság ellen akarta felvenni a harcot. Bírálta a magyar társadalmat, mert teljes tudatlanságban élt, mind a hazai mind pedig a külföldi eseményekkel kapcsolatban. Ugyanakkor felmerült nála, és még a későbbi szerkesztők legtöbbszörénél is, annak az igénye, hogy tájékoztatni kell a külföldi közvéleményt is a magyarságról, mert alig tudnak valamit a nemzet múltjáról és jelenéről — különösen pedig kultúrájáról —, amit meg tudnak, többnyire eltorzított értesülésekből származik.

A felvilágosult szellemű szerkesztők szükségesnek tartották, hogy a lehetőségekhez képest, legalább némileg pótolják az akadémia hiányát; ezt bizonyítják azok a kezdeményezések, amelyekkel a nemzeti nyelv és művelődés fejlődését kívánták szolgálni. A tudós társaság létrehozásának programja végighúzódik legtöbb korabeli újság és folyóirat törekvésein. De ezenkívül a lapok részben maguk is hirdettek pályázatokat, a győzteseknek jutalmat osztottak szét, könyveket jelentettek meg, írókat támogattak. Még jelentékenyebb volt azonban talán az a rendszeres tájékoztatás, amit a megjelent művekről recenziók formájában adtak, és amit az írók készülő munkáiról írtak.

A magyar nyelvű sajtóban kezdettől fogva megindult a hírlapi kritika, az a tevékenység, amit Bessenyei az akadémia egyik fontos feladatának szánt. Rát Mátyás, aki négy esztendő telt a göttingai egyetemen, megismerkedhetett a 18. századi folyóiratirodalom legkiválóbb képviselőivel, sőt néhány olyan neves szerkesztő, mint Schlözer és Heyne a tanárai is voltak. Láthatta ő is, de a németországi folyóiratokat különösen nagy számban járató hazai kortársai is, hogy a lapok legfontosabb részét az új könyvekről bőségesen beszámoló recenziók alkotják. Ugyanakkor azt is tapasztalniok kellett, hogy ezekben az orgánokban, melyek százezre közöltek könyvismertetéseket, magyar nyelvű műről egyáltalán nem történt említés; és csak elvétve lehetett találkozni német nyelven kiadott hazai könyvről írt közleménnyel is. Mindez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy szükséges a magyar sajtóban a kritika meghonosítása, mert a nyelvi korlátok miatt magyar nyelvű művekről sehol máshol nem közölhetnek recenziót, mint Magyarországon. Egyúttal azt is dokumentálni kívánták, hogy

— ellentétben egyes külföldi véleményekkel — van és létezik magyar irodalom és tudományosság is. Egyébként ez a cél lebegett szeme előtt azoknak a magyar tudósoknak is, pl. Horányi Eleknek és Sándor Istvánnak, akiknek nevéhez fűződik a magyar nemzeti bibliográfia megteremtése. Ők is bizonyítani akarták a korábbi századokkal, a jelen íróival és munkásságukkal, hogy csak rosszhiszemű vagy tájékozatlan lehet az a híresztelés, amely a magyarsággal kapcsolatosan a „kulturbarbarizmus” vádjait emlegeti.

A *Magyar Hírmondó* recenziói hírt adtak a kibontakozó tudományos gócpontok köré gyűlt tudósok műveiről és az írók munkáiról egyaránt. Olvashatunk a lapban a budai egyetem magyar nyelven előadó és publikáló tanárai, Benyák Bernát, Molnár János, Rácz Sámuel, Horányi Elek és Szerdahelyi János megjelent könyveiről; az írók közül pedig főleg Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnis József munkáiról.

Jellemző azonban a kritikai életre még nem elég érett légkörre, hogy noha Rát Mátvás nagy tapintattal igyekezett eljárni, mégis gyakran éles visszautasításban, sértődésben volt része. Maga úgy vélekedett, hogy a gyengébb műveket, amelyeket jó lelkiismerettel nem dicsérhetett meg, elő sem hozta; ami jót talált, megdicsérte anélkül, hogy a hízelkedés gyanújába esett volna, ahol pedig más véleményen volt, azt vagy elhallgatta, vagy úgy intézte, hogy „ne kisebbsítsen” másokat. Mindezek ellenére, egy kritika nyomán, Rájnis József nemcsak hogy élesen megtámadta Rátot, hanem kétségbe is vonta az újságíró jogosultságát és illetékességét az irodalmi kritikához.

E körülmények okozták, hogy — a biztató kezdet ellenére — a hírlapi és folyóirat-kritika 18. század végi lapjainkban nem tudott kibontakozni, illetve hamarosan visszafejlődött, és az új könyvek címeinek pusztá felsorolására korlátozódott. Érvényes ez az első magyar folyóiratokra is, amelyekben ugyan kezdetben szintén megkísérelték az irodalmi élet e fontos műfaját meghonosítani: a *Magyar Museum* első két számában maga Kazinczy írt kritikákat — de később még saját folyóiratában, az *Orpheusban* sem közölt többet. Bizonyára a közhangulatot fejezte ki ezzel kapcsolatban az egyik irodalmi melléklap, a pozsonyi *Magyar Musa* szerkesztője, amikor úgy nyilatkozott, hogy az új könyveknek csupán az előszámlálását tartotta feladatának, mert — véleménye szerint — azok nem szorulnak más „ítélet”-ére.

A korabeli magyar újságok és folyóiratok nagy része tehát jelentős mértékben törekedett arra, hogy — amennyire ez lehetséges volt — pótolják az akadémia hiányát. Részt kértek az anyanyelv fejlesztéséből, az irodalom és a tudomány pártfogásából és bizonyos fokig a könyvek recenzeálásából is.

Mi sem jellemzőbb e szerepvállalás tudatosságára, mint a Bessenyei-féle akadémiai program legteljesebb folytatójának, Révai Miklósnak a tervezett vállalkozása. A piarista író mint a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, már a nyolcvanas évek elején, arra törekedett, hogy lapjával is az akadémiai program megvalósításáért küzdjön. De mivel azt kellett tapasztalnia, hogy az újságkiadás je-

lentékeny hasznát a nyomdász-kiadó fölözi le, ezért saját lap és egyszersmind saját nyomda alapítására gondolt, melynek jövedelmét az irodalom támogatására szándékozott fordítani. Célja megvalósítása érdekében nagyvonalú tervet dolgozott ki: a példányszám növelése érdekében egy népszerűbb lap indítását tervezte, melyet széleskörű levelező-hálózat segítségével szerkesztett volna — és saját nyomdában állított volna elő. Úgy gondolta, hogy ez az újság és a nyomda jelentős bevételi forrása lehet, hiszen azt tapasztalta, hogy a nyomdászok hamar meggazdagodnak. Ő azonban jövedelmét írók támogatására és műveik kiadására kívánta fordítani, úgy, hogy még tiszteletdíjat is fizetett volna a szerzőknek.

Bár Révainak ez az érdekes elképzelése — amely egyébként részben megtalálható volt Bessenyei akadémiai programjában is — megghiúsult, de a későbbi magyar újságok — főként a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején — szintén hasonló gyakorlatot vezettek be. Különösen a bécsi *Magyar Hírmondó*, a nemesi mozgalom orgánuma járt elől a nemzeti nyelv, irodalom és tudomány támogatásában, az írók felkarolásában, pályázatok kiírásával és kiadványok megjelentetésével. Mivel saját nyomdájuk nem volt, a viszonylag népszerű újság jövedelmét és a vállalkozás mögött álló néhány főrend anyagi támogatását használták fel.

* * *

A magyar felvilágosodás korának írói kezdettől fogva szembe találták magukat az irodalmi élet kifejlesztésének egyik legfontosabb akadályával, az olvasóközönség hiányával. Miként a hasonló nehézségekkel küzdő német írók közül Herder és mások is rámutattak az olvasóközönség nevelésének fontosságára, a magyar irodalmi megújulás legkiválóbb képviselői — Bessenyeitől kezdve — szintén alapvető feladatnak tartották azt.

Rámutattak, hogy a magyar társadalom körében kizárólag a vallási tárgyú kiadványoknak, bizonyos népkönyveknek és ponyváknak, valamint a kalendáriumoknak van keletje. Míg például kalendáriumból a hetvenes években is évenként mintegy 70 ezer kötetet adtak ki, addig Kazinczy Klopstock *Messiásának* fordítására mindössze 13 előfizető jelentkezett, de még jellemzőbb, hogy a nemesség legnépszerűbb költője, Gyöngyösi János műveinek a kiadására is csak mindössze 156 jelentkező akadt.

Csaknem valamennyi korabeli magyar író foglalkoztatta a közönség elenyésző volta, de a jelenség legfontosabb okaira Kármán József mutatott rá. Ő a városias életforma hiányában, a feudális életmódban ismerte fel a legfőbb akadályt, mert azt állította, hogy a magános élet, a világtól való elzárkózás elzár a gondolkodástól is.

De rámutattak a korabeli újságok és folyóiratok — amelyek az olvasás ügyének lelkes terjesztői voltak — azokra az akadályokra is, amelyek a konzervatív körök részéről állták útját a felvilágosult irodalom térhódításának. Óva intették egyesek a templomokban a híveket attól, hogy a könyvtárakból könyvet

kölcsönözzenek, mert általuk „egy krajcáron — ennyi volt ugyanis általában a kölcsönzési díj — vásárolják a poklot.” Különösen élesen felemlte szavát az „eretnek” és „libertinus” könyvek, de még a világi szépirodalom termékei ellen is két szerzetes író: Szaicz Leó szervita *Igaz magyar* című művében és Alexovics Vazul pálos szerzetes *A könyvek szabados olvasásáról* című kötetében.

E kárhóztatás azonban azt is bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére mégiscsak megindult a hazai olvasóközönség gyarapodása. Az első viszonylagos közönségsikereket az újságok érték el, mert előfizetők száma messze meghaladta a könyvolvasók számát. A *Magyar Hírmondó*nak megindulásakor 320 előfizetője volt, e szám a későbbi években 500–600-ra emelkedett, de a nyolcvanas évek végén Bécsben kiadott magyar újságoknak, a *Hadi és Más Nemzetes Történeteknek* és a *Magyar Kurír*nak a népszerűsége még tovább nőtt: előfizetők száma egyenkint 1200 körül mozgott. E számok, ha a könyvek népszerűségével hasonlítjuk össze, a korabeli magyar közönségviszonyok között jelentékeny emelkedést jelentenek. Magyarázata abban rejlik, hogy a felélnkülő hazai és külföldi politikai események nagyobb vonzerőt gyakoroltak, mint a szépirodalom.

Jellemző, hogy a kor magyar folyóiratai már lényegesen kisebb sikereket tudtak csak elérni, sőt legtöbbször éppen a közönség hiánya miatt kellett megszűnnie. Csak egy kivétel volt: Batsányi *Magyar Museuma*, amely a nemesi mozgalom orgánuma lévén, politikai népszerűsége tett szert és elérte a 600–700 közötti előfizetői számot. (A többi egykorú folyóirat olvasói nem voltak többen 100–140-nél.) Nem volt szerencsésebb Péczeli József *Mindenek Gyűjteménye* sem, pedig e lap különösen sokat harcolt az olvasók körének kiterjesztéséért; még a nők olvasókká való nevelésére is volt gondja. E lap hivatkozott — angol, francia és német minták nyomán — arra, hogy az irodalmat, a főrendű mecénások helyett, a nép kollektív mecénási pártfogására kell bízni, mert „a köznépből mindig több jötevők származtak, mint a főrendekből.”

Bár az irodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok iránti érdeklődés csak nagyon mérsékelten növekedett, a politikai lapok vonzereje egészen addig, amíg I. Ferenc cenzúragépezete 1793-ra tönkre nem silányította őket, egyre nőtt. Ezért is volt az, hogy az akadémiai eszme és a nyelvi-irodalmi megújulás egyéb törekvéseinek előharcosai e hírlapok népszerűségét használták fel elsősorban. A politikai irányú érdeklődés fokozódása azután már egy-két könyvsikert is eredményezett, de csaknem kizárólag olyan művek esetében, amelyek különösen közel álltak a nemesi szemlélethez. Ilyen volt pl. Dugonics András ezer példányt elérő *Etelka* című regénye és Mészáros Ignác öt kiadásban elkelt *Kartigám* című könyve.

Elősegítették az olvasóközönség kifejlődését azok a könyvesboltok, olvasókabinetek és kávéházak is, amelyek a viszonylag nagyobb városokban — Pesten, Budán, Győrben, Kassán, Pozsonyban — sorra megnyitották kapuikat a korszerű hazai és külföldi irodalom és az iránta érdeklődő közönség előtt.

Ezeknek köszönhető, hogy egy-egy újság, folyóirat és könyv valóságos olvasóinak a száma messze felülmúlta az előfizetőkét, illetve a vásárlókéét. A nyilvános helyeken: kávéházakban és olvasó kabinetekben található hazai és külföldi lapok — köztük pl. a francia forradalom hivatalos lapja, a *Moniteur* is — alkalmat nyújtottak arra is, hogy az olvasók egymás között rendszeresen megbeszéljék a legfrissebb franciaországi és más fontos, aktuális eseményeket. Nem csoda, ha a kormányzat többször kifogásolta e kabinetek működését, és 1795 után be is tiltotta tevékenységüket.

A magyar jakobinus mozgalom bukása után ismét visszaesett az olvasási kedv: az agyoncenzúrázott újságok már nem bizonyultak vonzóknak. Ismét előtérbe került a korábbi időszak legnépszerűbb olvasmánya, a kalendárium. Számuk 1809-re már túlszárnyalta a 150 ezer példányt, ugyanakkor, amikor az összes többi könyvből alig 500 kötet fogyott el egy évben.

* * *

Az irodalmi élet megszervezésének legfontosabb feltételei — tudós társaság, szellemi és irodalmi központ, élénk kritikai élet — helyett a 18. század végén tehát csak bizonyos részleges eredmények valósulhattak meg: olyan pótlékok, amelyek azonban mégis elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy rövid időre élénkebbé váljék a szellemi élet és jelentős irodalmi alkotások is szülessenek. A korábbi évtizedekhez képest kifejlődött egy kis olvasótábor is, amely ugyan zömében még csak a politikai élet eseményei iránt érdeklődött: az újságokban is főleg az ezekkel kapcsolatos közleményeket olvasta. Az irodalmi élet néhány szervezőjének: íróknak, újság- és folyóiratszerkesztőknek köszönhető, hogy a nemesi mozgalom egy részét sikerült — a divatba jött külsőségek: nemzeti öltözet, stb. helyett — a nemzeti nyelv, irodalom és műveltség ügyének megnyerni. 1790 körül rövid időre kialakult a volt jozefinista értelmiségből, írókból valamint a köznemesi mozgalomnak egy kis rétegéből egy olyan tábor, amely úgy tűnt: eredményes bázisa lehet a további irodalmi fejlődésnek. A francia forradalomtól megrémülő nemesség és a szélsőségesen konzervatív rétegekre támaszkodó I. Ferenc között azonban hamarosan létrejött egy olyan kompromisszum, amely — különösen a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása után — hosszú időre ismét megbénította a szellemi életet.

Az irodalmi élet, ha nem is halt el teljesen, a korábbi évtizedekben kibontakozó kis centrumokból, a városokból ismét vidéki kúriákba szorult vissza. A korábban kialakult egyes írói csoportok és társaságok közt kifejlődött világnézeti egységesülést és a nemzeti célok előtérbe kerülését ismét felekezeti és tájegységek szerinti megosztottság, illetve izoláltság váltotta fel.

A pennacsatákat felváltó átmeneti dermedtség azonban nem tarthatott már sokáig: mindaz, amiért a 18. század végén szellemi életünk megújítása érdekében a magyar irodalmi megújulás hívei síkra szálltak, a következő század elején

ismét napirendre került és sikerrel meg is valósult. Ebben — csakúgy mint a 18. század végi irodalmi virágzásban — nem csekély szerepe volt az irodalmi élet szervezőinek és intézményeinek.

KÓKAY, GYÖRGY

Die Rolle der Institutionen in der Reorganisierung des ungarischen Geisteslebens am Ende des 18. Jahrhunderts

Am Ende des 18. Jahrhunderts, in den Bewegungen der im Geiste der Aufklärung sich entfalten ungarischen literarischen und kulturellen Erneuerung bekamen bestimmte Institutionen eine ziemlich bedeutende Rolle. Aus Mangel an einem literarischen und kulturellen Zentrum warteten einige die Erneuerung des Geisteslebens von der Universität, die 1780 von Nagyszombat (Tyrnau) zu Buda übersiedelt wurde. Andere — nach französischen Muster — urgierten die Gründung einer Gelehrten-gesellschaft, von der sie die Organisation der nationalen Literatur und Kultur warteten. Die akademische Pläne wurden nur im Reformzeitalter verwirklicht, obwohl einige kleinere, örtlich bedeutende Gesellschaften schon am Ende des 18. Jahrhunderts entstanden. Bedeutender war im Gebiet der Leitung und der Organisation des Literaturlebens die zeitgenössische periodische Presse: die Rolle der Zeitungen und Zeitschriften. Die vom Jahre 1780 an erschienenen ungarischsprachigen Zeitungen und Zeitschriften ersetzten einigermassen die fehlenden Institutionen, so z. B. auch die Gelehrten-gesellschaft. Sie nahmen sich der Sache der nationalen Sprache, Literatur und Wissenschaft an, sie schrieben Konkurse aus und entwickelten das Kritikerleben.

Lapkiadás mint üzlet. II.

1. Róna Béla, a maga korában jól ismert publicista a méltatlanul elfeledett *Politikai Hetiszemle* 1895-ös évfolyamában nagy megértéssel és hevülettel ismertette Gyulai Pálnak a Kisfaludy-Társaság közgyűlésén elmondott megnyitó beszédét, amely haragos támadást intézett a kor hírlapirodalma ellen.¹ Támadta a színikritika felületességét, a riportok szenzációhajhászását, a tárcák komolytalanságát, amelyek fő célja immár csupán a szórakoztatás lett. „A komoly öntudatosság helyét — folytatja Gyulai gondolatait Róna — a közösség érdekeit szolgáló merkantilizmus foglalta el”, a hírlapokat, úgymond, nem a közösség, hanem az előfizetők érdekei és szeszélyei alakítják.²

Joggal és okkal szólhatott így a kommentátor, hiszen Cenzor álnéven minden bizonnyal ő fejtett ki *Zsurnalisztika és szépirodalom* címmel hasonló gondolatokat — néhány héttel korábban — ugyancsak a *Politikai Hetiszemle* oldalain.³ Ott körülményeskedés nélkül szól a magyar hírlapirodalom felpezsdüléséről, pontosabban: az azt kísérő tünetekről, „kinövésekről”, amelyek a verseny „merkantilis” jellegéből adódtak s a megnyerni kívánt „olvasóközönség” (értsd előfizetők) „honorálását” szolgálták: a szerkesztőségek által osztogatott sorsjegyekről, albumokról, regénymellékletekről, amelyek végülis elvonják az olvasók figyelmét a tartalmas szépirodalomtól. . .

Azoknál a jelenségeknél vagyunk, amelyekről már szóltunk tizennégy éve megjelent tanulmányunkban,⁴ s amelyek mind az üzletté vált hírlapkiadás kísérőjelenségei, s alapvetően azzal függnek össze, hogy a múlt század második felétől hírlapjaink jelentős része már nem egy-egy párt vagy egyház pusztá szócsöve kívánt lenni; tőkés vállalkozássá vált, amelynek elsődleges célja a minél magasabb haszon elérése volt. Mint már jeleztük, ezt két módon lehetett elérni: vagy úgy, hogy a vállalkozó a lapot a többenél olcsóbban állította elő, vagy

¹ Gyulai Pál elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVIII. 1895. ünnepélyes közülésén febr. 10-én = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1894–95. új folyam. 29. köt. 3–8.

² RÓNA Béla: Gyulai Pál a magyar sajtóról = *Politikai Hetiszemle* 1895. febr. 17. 12–13.

³ CENSOR: *Zsurnalisztika és szépirodalom* = *Politikai Hetiszemle* 1895. febr. 3. 11–12.

⁴ LAKATOS ÉVA: *Lapkiadás mint üzlet* = MKsz 1979. 140–163.

pedig úgy, hogy termékét megkísérelte drágábban értékesíteni. Mindkét módszernek megvoltak a határai. Az „olcsóság” bizonyos határon túl már csak a minőség rovására volt fokozható, az áremelést pedig a konkurenciaharc szabályozta. Versenyben csak minőségileg jó és viszonylag olcsó áruval lehetett maradni. Az egyetlen eredményre vezető tényezőnek a példányszám emelése maradt; hiszen minél magasabb példányszámot sikerült értékesíteni, annál magasabb lett a haszon is.

Előző tanulmányunkban hírlapjainknak azokat a címválasztásait és címváltoztatásait sorakoztattuk fel, amelyek végső soron a fenti üzleti megfontolásokra vezethetők vissza, s nagyon is tudatosan az üzleti vállalkozás eredményességét szolgálták.

Ezúttal az üzletté vált lapkiadásnak újabb vonatkozásaival kívánunk foglalkozni. Azokkal nevezetesen, amelyek közvetlenül arra irányultak, hogy a lap minél magasabb példányszámban jelenhessék meg, s ezáltal az üzleti haszon is célirányosan növekedjék.

Mint előzőleg, most is előre bocsátjuk, hogy a leírt jelenségek tanulmányozását nem előre elhatározott tudományos vizsgálódás keretében végeztük. Végző soron csupán egy bibliográfiai gyűjtőmunka „melléktermékei”.⁵ Azonban így is, ilyen „esetleges” állapotokban is érdemesnek láttuk közzétenni, hiszen sajtótudományunk nem igen fordított még figyelmet a lapkiadás e szociológiai és közgazdasági vonatkozásaira.

2. A Róna Béla által kifogásolt „kinövések” valóban nem voltak jelen még a reformkor sajtójában. A *Tudományos Gyűjtemény* vagy az *Életképek* is igyekezett kapcsolatot tartani olvasóival, s arra törekedett, hogy előfizetőik száma minél magasabb legyen. Ennek érdekében szerkesztőik kisebb-nagyobb mellékleteket, főleg táblákat adtak előfizetőiknek. A *Tudományos Gyűjtemény*nél azonban ezek — pl. a Várnai csata megjelenítése (1818. 3. köt.), a kérészek bemutatása (1819. 8. köt.) vagy Dévény várának romjai (1820. 10. köt.) — szervesen kapcsolódtak a lap tartalmához. S bizonyos mértékig ez mondható el az *Életképek* mellékleteiről is, bár azok egy része, elsősorban a divatképek, már önállósodtak, s a hölgyolvasók érdeklődésének „irodalmon kívüli” indítékok alapján való megnyerésére törekedtek.

A 19. század második felében ez az „önállósodás” sajátos burjánzássá fokozódott. A lapok valóban minden lehető alkalmat megragadtak, hogy különféle ajándékokkal „kedveskedjenek” az előfizetőknek, s így azokat minél több szállal a laphoz kössék. A Bulyovszky Gyula és Friebeisz Ferenc szerkesztette *Nefelejts*, a kor egyik legdivatosabb és legnagyobb példányszámban megjelenő „szépirodalmi és képes hölgydivatlapja”, például a következőket ígéri 1865-ös

⁵ LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok* 1— füzet. 1972.— (Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek.)

előfizetőinek.⁶ Képes regénytár, amelyben ilyen művek szerepelnek: Schmidt J. F.: *A szép cigányleány*, Ponson du Terrail: *Egy párizsi vendéglő különszobájából*, Saintine B.: *Picciola*, Enault István: *II. Napóleon, a reichstadti herceg*. Ezenkívül a szerkesztőség minden számhoz ígér műmellékletet: minden hónapban egy színezett divatképet, egy szabásmintát, egy női divatlapot és két regényillusztrációt. S végezetül — igazán „figyelemreméltó kedveskedés”-ként — még egy sorsjegyet is, amelynek boldog nyertesei természetesen csakis a hű előfizetők soraiból kerülhettek ki.

S hogy 1865-ben, a „merkantikus” tényezők eluralkodásának kezdetén ez a szerkesztői-kiadói ügyeskedés felelt meg az új létkövetelményeknek, mi sem bizonyítja beszédesebben, mint a kor legszínvonalasabb és legjobban szerkesztett folyóiratainak szomorú sorsa: Arany János *Koszorú* című lapja épp akkor szűnik meg előfizetőinek „érdektelensége”, pontosabban alacsony száma miatt. Illetve mert terjesztése, előfizető toborzása, óhatatlanul ódivatúnak bizonyult. A divatképek és egyéb mellékletek helyett „csupán” a magyar írók arcképcsarnokát kínálta.⁷

A szerkesztői-kiadói ügyeskedés tekintetében a *Nefejejs* távolról sem állt egyedül. S számos jel arra mutat, hogy akadtak az előfizetők fogása terén még nála is rafináltabb konkurensok ezidőtájt. Az ugyancsak az irodalom, a társasélet a művészet és a divat körében jeleskedő *Hölgyfutár*, Nagy Ignác és Kozma Vazul lapja, például már 1853-ban olyan „játékba” kezd olvasóival, amelynek jutalmak között nem csupán papírtermékek, hanem csillogóbb és szemet kápráztatóbb tárgyak is szerepelnek. (S legjobb tudomásunk szerint ez az első alkalom a magyar hírlapkiadás történetében, amikor a szerkesztőség ilyen direkt módon tért át az előfizető toborzásra.) Arról van ugyanis szó, hogy a lap 1853. augusztus 25-i száma bejelenti, hogy ezentúl a „vidéki élet” rovatában különféle „rébusokat”, magyarán képtalányokat közöl, s az elsőként beérkező helyes megfejtőnek illő jutalommal fognak kedveskedni.⁸ Csupán ízelítőül néhány ilyen ajándék: „csinos karperec” (aug. 27.), „egy aranygyűrű” (szept. 26.), „egy díszes kötőkosár” (okt. 8.), „magyaros díszfejkötő” (okt. 29.), „arany füllengő” (dec. 10.), de szerepel még a jutalmak között „ezüst kulcstartó”, „díszes varróka”, „zománcozott legyező”, üvegből font karperec” is — a hölgy-előfizetők nagy örömeire. S hogy eme ezüst kulcstartók és aranyrámba foglalt arcképek mögött mennyire az üzleti érdekek, azaz az előfizetők minél magasabb számának az elérése állt, arra a *Politikai Újdonságok* egy húsz évvel későbbi tudósítása illetve vitacikke is rávilágít. Ez ugyanis arról szól, hogy az Athenaeum és a Franklin Társulat bizony csúnyán összekapott az előbbi által kiadott *Hon*

⁶ *Nefejejs* (Pest) 1864. dec. 25. (borítólap)

⁷ „Magyar költők arcképei a *Koszorú* mellé.” (1863–1865)

⁸ A „*Hölgyfutár*” első hirdetési adatai: 1853. aug. 27. — dec. 10. között.

és *Pesti Napló*, illetve az utóbbi politikai napilapja, a *Nemzeti Hírlap* terjesztése ügyében.⁹ Ennek során a konkurensok mindegyike a maga javára igyekezett megnyerni a lapok vidéki terjesztését végző postamesterek „jóindulatát”. S közben nem volt rest rálicitálni az „ellenfél” terjesztési jutalékára. A vita végülis akörül folyt, hogy a kölcsönös licitálást abbahagyva a jutalék mértékét valamiképpen visszaszorítsák a már kialakult „normára”, ami azidőtájt tíz példány után egy tiszteletpéldányban vagy az annak megfelelő összegben volt meghatározva.

3. A hírlapkiadás üzletté válásának talán legjobb példája a századforduló egyik legnagyobb példányban megjelenő vállalkozása, a *Tolnai Világlapja*. A lapalapító Tolnai Simon kicsiben, ám okosan kezdte. Volt neki saját „egyszobás” szerkesztősége s egy kis nyomdácskája is, és jó érzékkel felismerte, hogy az eredményes lapcsinálás kulcskérdése a példányszám.¹⁰ Azért első lépésként megvásárolta Erdélyi Gyulától a csódbement *Családi Lapok* előfizetőinek címét és névsorát, majd országos körútra indult, hogy további előfizetőkkel gyarapítsa azt.¹¹ Az 1898-as indulás idején — és a későbbiekben is — Tolnai Simon tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy a lapot minél olcsóbban kell előállítani. Ezért mindvégig saját maga állította össze az egyes számok tartalmát, s ugyanekkor saját nyomdájában gondoskodott a lap előállításáról is. Ezen túlmenően azt is felismerte, hogy a legfontosabb kérdés — a példányszám növelése. Ez irányba tett lépései, módszerei akár a modern lapkiadás példatáraként is tanulmányozhatók. Kezdetben ő is az előfizető-toborzás ösztönzésének régi fogásait alkalmazta. Előfizető-gyűjtői számára egy tíz tételből álló jutalomválasztékot állított össze, amely a következőkből állt: A díszbandérium felvonulása Ő Felsége a király előtt (díszmű), 2. A magyarok bejövetele, Feszty Árpád négy méteres kihúzható körképe, 3. Egy kitűnő utazási mű, 4. Irodalmi almanach 1903. és 1904. évre, díszkötésben, 5. A Tolnai Világlapja egy korábbi félévének bekötött kötete, 6. Séta a világ körül (képes útleírás), 7. „Férfifelszerelés” (szivarszipka, erszény, tollkés, selyem harisnyakötő), 8. Ő Fensége József főherceg (díszalbum), 9. Háztartás, gyakorlati tudnivalók, 10. A Szalon című folyóirat egy évfolyama. A sikeres előfizető-gyűjtők a felsorolt jutalmak közül választhattak. Aki két új előfizetőt szerzett, az egyet. Aki négyet hozott, az már kettőt, a nyolcat hozó négyet, s a tizenkettőt biztosító már nem kevesebb, mint nyolc jutalomtételt mondhatott magáénak.¹² A Tolnai-féle

⁹ *Politikai Újdonságok*. (Bp.) 1874. dec. 16. 50. sz. 577. (Válasz a *Honnak* és a *Pesti Naplónak*.)

¹⁰ *A Tolnai Világlapja jubileuma* = Otthonunk (Bp.) 1928. ápr. 1. sz. 26–27.

¹¹ SAS Ede: *Harminc esztendő*. A Tolnai Világlapjának jubileuma. Tolnai Világlapja 1928. ápr. 4. 4–5.

¹² *Tolnai Világlapja* 1905. 1861–1862. 1906. 462.

olvasótoborzás egy további láncszeme volt az a rejtvénypályázat, amelyet 1910-ben indított. Megbízottjai — mert ekkorra már széles terjesztői hálózatot is kialakított — a fővárosban kétszázezer rejtvény-levelezőlapot osztottak ki — azzal az ígérettel, hogy a sikeres megfejtők között a szerkesztőség háromezer korona értékű könyvjutalmat oszt majd ki. A vállalkozás sikerét mi sem jelzi jobban, mint hogy nem kevesebben mint hatvankettőezren küldték be a megfejtést, akik közül minden bizonnyal utóbb számosan a lap híveivé váltak.¹³

Tolnai Simon újszerű módszereihez tartozott a három évvel később elindított villamosjegy-akció. A szerkesztő az április 27-i dátummal megjelenő és Budapesten terjesztésre kerülő számaiban — ajándékként — harmincezer villamosjegyet helyezett el. Így gyakorlatilag minden második-harmadik olvasója meglepetéssel nyithatta ki lapját — s várhatta a következő „akciót”.¹⁴ Hogy azonban Tolnai a lapcsinálást nemcsak üzletnek tekintette, hogy az olvasás megkedveltetésében egyfajta kulturális missziót is látott, azt az előfizetői számára — illetménykönyvekként biztosított ún. *Tolnai Világtörténelme* című, 1912 elején megindított tízkötetes sorozata is bizonyítja. Erről és a később megjelent huszonöt kötetes *Tolnai Világlexikonról* túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a maguk idejében művelődéstörténeti szerepet tölthettek be. Ám a már-már jótékonykodásnak tűnő tett mögött is a lapok példányszámával összefüggő szigorú gazdasági törvények állnak. Hogy ezeket Tolnai milyen kitűnően ismerte és milyen mesterien alkalmazta, az világosan kiderül abból az interjúból, amit Kóbor Tamásnak adott, s amely a következő meghökkentő állítással indul: „Az én hasznom abból áll, hogy sokkal többet adok, mint azon a pénzen adni lehet, és mégis megélek...” Kóbor csodálkozó kérdésére, hogy ez hogyan lehetséges — Tolnai nem titkolózik, világosan megmondja: „... a tömeggel. Én, úgymond húszkoronás köteteket adok három koronáért [ti. az előfizetőknek]. Öt-hatezer példányban ezt nem tehetném, de nyolcvanezer példányban — már igen.”¹⁵ Egy további ecsetvonás Tolnai Simon józan vállalkozáspolitikájához és önmérsékletéhez. Egy hat évvel későbbi újsághír arról tudósít, hogy a már akkor dúsgazdag lapkiadó a főváros szomszédságában lévő máriabesnyői nyaralójának a felét nagylelkűen a könyvnyomdászok segélyegyletének adományozta.¹⁶

Tanulmányunknak nem lehet célja a *Tolnai Világlapja* valamennyi előfizető-toborzó akciójának az ismertetése. Ezért ehelyütt beérjük azzal, hogy utalunk azokra az előfizetőknek juttatott további könyvsorozatokra, amelyeknek részletes leírását már megadtuk a *Magyar irodalmi folyóiratok bibliográfiája* című sorozat 3967. tételeként, illetve arra az igen jelentős életbiztosítási akcióra,

¹³ Tolnai Világlapja rejtvénypályázata. 1910. júl. 17. 1625.

¹⁴ *Harmincezer villamosjegy* = Tolnai Világlapja 1913. ápr. 27. 1.

¹⁵ KÓBOR Tamás: *Tolnai a moziban.* = Szamos (Szatmárnémeti) 1912. ápr. 21. 9–10.

¹⁶ *Tolnai Simon üdülőtelepe* = Typographia (Bp.) 1918. nov. 1. 3.

amelyet eredetileg 1929-ben a *Friss Újság* kezdeményezett,¹⁷ de szélesebb formában és nagyobb biztonsággal Tolnai Simon fejlesztett ki a harmincas években.¹⁸

4. A *Tolnai Világlapja* reklámfogásai és látványos előfizető-toborzásai egyáltalán nem álltak egyedül. Különösen felerősödött a lapok ezirányú tevékenysége a trianoni békeszerződés után, amikor az elcsatolt területek miatt érezhetően csökkent a fővárosi sajtó előfizetői köre.

E lapok közé tartozott az 1912-ben indult *Színházi Élet* is, amely címével ellentétben nemcsak a színházról, hanem a szélesebb értelemben vett társasági és művészeti életről is szólt, s az ország egyik legolvasottabb hetilapja volt. Kiadója és szerkesztője, Incze Sándor a húszas évek közepén széles kampányra kényszerült a lap példányszámának a növelése érdekében. S bár későbbi megnyilatkozásaiban Incze — Tolnaihoz hasonlóan — maga is az olvasás megszerettetését húzta alá programjában, kampányában bizonyos értelemben „modernebb” és mozgékonyabb volt, mint a *Tolnai Világlapja*. Az 1925 őszén megkezdett — és tömény amerikai gyakorlatiassággal átítatott — akció mindenkélett az anyagi vonatkozású kedvezményeket helyezte előtérbe. A lap előfizetői ugyanis arcképes igazolványokat válthattak ki, s a kampány azt ígérte, hogy ezek ellenében birtokosaik Budapesten és vidéken is 5–10 százalékos kedvezményeket kapnak a *Színházi Élet* „baráti körébe” tartozó vendéglőkben, kereskedésekben, színházakban és mozikban.¹⁹ A propaganda-hadjárat jól indult, hiszen a kampány nyújtotta nyilvánosság kölcsönös előnyöket ígért — mind a fényképészeknek, akik az igazolványhoz szükséges képeket vállalták, mind pedig a kereskedelemnek és vendéglátásnak, amelynek az akciót támogató egyiségi ilyenformán kitűnő ingyen reklámhoz jutottak. A már a public relations fogalmát kimerítő tevékenység azonban kissé korainak bizonyult. S a húszas évek olvasóközönsége, de maga a kiadóhivatal sem volt felkészülve erre a sok adminisztrációt és szervezést megkívánó tevékenységre. Ezért végső soron csak a fővárosi szórakozóhelyek és színházak adta kedvezmények megvalósítása sikerült.

Hogy az eredménnyel maga a szerkesztő sem volt megelégedve, mutatja, hogy néhány hónap múltán a lap egy újabb előfizető-csalogató akcióba kezd,

¹⁷ *A Friss Újság baleset esetére 1000 pengőre ingyen biztosítja minden olvasóját!* = *Tolnai Világlapja* 1929. febr. 20. 31.

¹⁸ Míg a *Friss Újság* csak baleset ellen biztosított, addig a *Tolnai Világlapja* az előfizetési díjhoz hozzáadott csekély biztosítási hozzájárulással együtt általános biztosítást nyújtott, amit évjáradék és temetkezési segély is kiegészített. Vö. *Tolnai Világlapja* 1933. márc. 8. 29. Utóbb a biztosítási kötvény helyett a lap számaihoz mellékelt biztosítási bélyegek formájára tért át. Vö. *Tolnai Világlapja* 1937. aug. 11. 20.

¹⁹ *Tíz százalékkal olcsóbban él, aki a „Színházi Élet” előfizetője.* = *Színházi Élet* 1925. szept. 13. – szept. 19. 41.

ezúttal sorsjegyekkel próbálkozva. A *Színházi Élet* 1926-tól saját szervezésű sorsjegyeket²⁰ nyomtatásuk hátborítólapjaira. E sorsjegyekként felforgott számjegyeket hetente, illetve a vigaszdíjat havonta sorsolják, s a szerencsés nyertesek női szőrmebundát, textilcipőt, kalapot, ródlit, korcsolyát, pulóvert, rádiót stb. kapnak.²¹

5. Az előfizetőkért, olvasókért folyó konkurenciaharc elől a nagymúltú és a középosztály szolid ízlését képviselő *Új Idők* sem tudott kitérni. Ha nem is az előbbiekkal azonos, de szintén eléggé „rámenős” módon harcolt a minél magasabb példányszámért, amit két igen jelentős akciója is szemléltetően bizonyított. Első ízben 1925-ben, a hetilap fennállásának harmincadik évfordulóját használta fel egy nagyvonalú előfizető-toborzásra. Ez alkalommal az *Új Idők* kiadóhivatala is széleskörű sorsolásokat szervezett a régi és az újonnan belépő előfizetők részére. A „díjak” egyébként kitűnően jellemzik mind a lap, mind pedig olvasóinak szociológiai helyzetét. Az első díjak között ugyanis egy Lingel-féle ebédlőberendezés, egy 12 személyes komplett ezüst evőeszközkészlet, és egy 7 1/4 oktávás zongora szerepel.²² De bőven hullottak a szerencséseknél ennél szerényebb nyeremények is: Herczeg Ferenc *Fenn és lenn*, Tutsek Anna *Édes otthon*, Sas Ede *Rabkirály szabadon*, Csathó Kálmán *Mikor az öregek* című regényei, egy-egy ezüst bonbonnier, tükör, sőt helyenként készpénz is.²³

Az *Új Idők* leglátványosabb ez irányú vállalkozása a 30-as évek elején elindított ajándékház-akció volt. Föltehetően a kolozsvári *Újság* 1925-beli kezdeményezése nyomán²⁴ a lap szerkesztősége úgy döntött, hogy a Rózsadombon lévő Eszter utca végén minden évben felépíttet egy-egy családi házat, s a vezetőség által kijelölt bizottság a hetilap egy-egy arra rászoruló előfizetőjének ítéli oda. Az építkezés megkezdése előtt nyilvános tervpályázatot hirdettek, s a beérkező és nyertes munkákat a lapban is közzétették.²⁵ Első ízben 1931-ben került sor a Bálint Károly és Sándor Pál tervei alapján felépült és „Jókai-háznak” elnevezett villa odaítélésére. Nyertese Vass Eszter, szentesi tanítónő lett.²⁶

1932-ben felépült a lap második rózsadombi villája, amelyet „Herczeg Ferenc háznak” neveztek el. Boldog nyertese a budapesti illetőségű Kovács

²⁰ $1 \times 1 = 2$ mióta a *Színházi Élet* minden száma sorsjegy is. = *Színházi Élet*. 1925. dec. 27. 36.

²¹ *Arany cigarettatárca...* = *Színházi Élet* 1926. dec. 20. – dec. 27. 37.

²² L. = *Új Idők* (Bp.) 1924. dec. 14. 527., 1925. jan. 25. 97., 1925. febr. 1. 117., 1925. nov. 8. 490.

²³ L. például: *Új Idők* (Bp.) 1925. jún. 21. 617.

²⁴ Tudomásunk szerint először a kolozsvári *Újság* szervezett olyan előfizető-toborzást, amelynek nyertese házat kapott. Vö. *Újság* (Kolozsvár) 1925. júl. 31. 4.

²⁵ *Az Új Idők rózsadombi villákat ajándékoz előfizetőinek* (a beérkezett tervpályázatok rajzai-
val) = *Új Idők* 1930. december.

²⁶ Vö. *Új Idők* 1931. nov. 8. címlap.

György, MÁV-tiszt lett.²⁷ Meg kell azonban említenünk, hogy e látványos akciók mellett a kiadóhivatal ezután is tovább folytatta az előfizető-szerzést szolgáló korábbi, „hagyományos” módszereit. 1933-ban például ismét sorsolásokat rendezett, részben a „hű” előfizetők és az újakat szerzők körében. Ezúttal női kelengyét, étkezőkészletet, kerti garnitúrát, olajfestményeket juttatva azoknak. (Újdonságként érdemes felfigyelnünk az ajándéklistában arra a százötven négyszögöles telekre, amely Balaton-Lidón várta új tulajdonosát.²⁸ Végül a teljesség kedvéért röviden szólunk kell a lapnak még egy figyelemreméltó akciójáról. Ennek keretében a 40-ik évforduló alkalmával, 1935-ben a szerkesztők megindították az előfizetők részére az *Új Idők*nek azt a húsz kötetes lexikonát, amely — a *Tolnai Világlexikon*hoz hasonlóan — kiemelkedő művelődéstörténeti szerepet töltött be.

6. Körképünk teljessége érdekében érdemes pillantást vetnünk azoknak a lapoknak az előfizetői kapcsolataira is, amelyek eleve bizonyos szociológiai célzottsággal keresték olvasóikat. A *Tündérújjak* például, amely kifejezetten a középosztály háziasszonyaihoz szólt, s tartalmában kötésmintákat, szabásmintákat is közölt, profiljának megfelelően a családi otthonokat gazdagító ajándéktárgyakkal igyekezett magához kötni előfizetőit. Az 1929-re szóló előfizetés mellé ajándékként egy gobelin-kép járt.²⁹ Az 1930-as előfizetők négy párnát kaptak.³⁰ 1931-ben a párnát egy díszes abrosz váltotta fel,³¹ majd ezt egy szőnyeg, illetve uzonnaabrosz a hozzávaló csészekkel. A lap fennállásának 10 éves jubileumát a szerkesztőség díszes függöny ajándékkal ünnepli előfizetőivel.³² Mindezek az akciók bizonyára a magyar kézműiparnak is jól jövedelmeztek, hiszen néhány ezer azonos minőségű abrosz vagy függöny elkészítése szintén tisztességgel járt — nem beszélve arról, hogy a szerkesztőség ilyen módon minden bizonnyal jelentős kedvezményhez is jutott ajándékai beszerzése során.

Nem is a jutalmak, hanem a jutalmak megszerzésének a módja miatt érdemes felidézni az *Örömhír* című ifjúsági lap jól átgondolt módszerét. A szerkesztőség ugyanis bélyegeket készíttetett, a lap munkatársairól és a lap által támogatott két árvagyerekről. Ezeket a bélyegeket, számszerint tízet csak azok kaphatták meg, akik a teljes évfolyamra fizettek elő. Negyedévenként három,

²⁷ *Elkészült az Új Idők Herczeg Ferenc háza* = *Új Idők* 1932. szept. 11. 332., *Az Új Idők Herczeg Ferenc házának nyertese...* = *Új Idők* 1932. nov. 13. 600–602.

²⁸ 1933-ban négy sorsolást rendez az *Új Idők* = *Új Idők* 1932. nov. 13. 611.

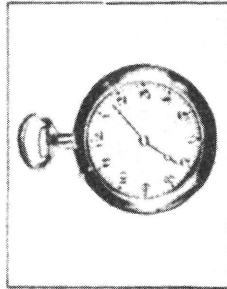
²⁹ *Tündérújjak* (Bp.) 1928. nov. címlap.

³⁰ *Reklámélet* (Bp.) 1930. febr. 11.

³¹ *Magyarság* (Bp.) 1930. nov. 30. 9., *Magyarság* (Bp.) 1930. dec. 28. 7.

³² *Egy függöny története. Hogyan jubilál a tízéves Tündérújjak* = *Tata-Tóvárosi Híradó* 1934. nov. 3. 2.

GYŪJTSÖN ELŐFIZETŐKET! TESSÉK VÁLASZTANI!

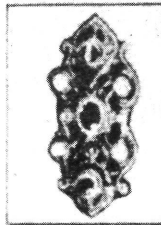
Svájc, terh. mikk. zsehora

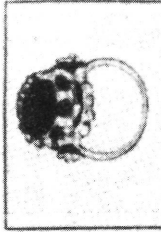
Eredeti párisi gyöngykarkötő

Svájc, terh. karkötőóra

Ezusbé foglalt brostu,
ötvozmunka

Ezusbé foglalt kovás-
gyűrű, ötvozmunka

A gyűjtő saját előfizetése után gyűjtési kedvezményt nem kaphat.

Aki előfizet vagy már előfizetője a „Párisi Divat” című divatlapnak, mely havonta egyszer, 60 oldal terjedelemben és külön 8 oldal kézmunkamelékkel jelenik meg — $\frac{1}{4}$ évre 3 pengő 50 fillérrel és

1. egy új $\frac{1}{4}$ éves előfizetést gyűjt, az alant felsorolt egy művet adjuk:
Méray-Horváth Károly: *Ritka mesét* díszkötésben.

2. Ha két új előfizetést gyűjt, akkor ajándékba adunk vagy 10 kis regényt ízléses kötésben, neves íróktól, vagy
Csermely Gyula: *Három fekete felhold* és Székula Jenő: *Kobor rémek* című művét díszkötésben.

3. Ha öt új előfizetést gyűjt, és az előfizetési összeget az új előfizetők címeivel egyidejűleg be-

küldi, a fenn bemutatott ékszerekből egy darabot tetszés szerint választhat.

Féltreértékek és a felesleges levelezés elkerülése végett megjegyeztük, hogy az itt ismertetett feltételektől eltérni nincs módunkban.

Ki az új előfizető!

Új előfizetőnek tekintjük mindazokat, akik az utolsó 6 hónapban nem voltak előfizetői a „Párisi Divat”-nak. A gyűjtött előfizetőkért járó összegeket kérjük egy postautalványon beküldeni és az utalványszelvényen az illető előfizetőt nevet és pontos címet olvasható írással felsorolni. Az összegek beküldendők a „Párisi Divat” kiadóhivatalához, Budapest, VII. kerület, Dobány utca 12 szám

TÜNDÉRUJAK MAGYAR KÉZMŰINKA UJSÁG
INGYEN
 ADJA EZT A GOBELIN KÉPET MINDEN ELŐFIZETŐNEK

Adomány a Tündérujjak alapszáma. Képekkel együtt 11 öst.

IV. évf.
 11. szám (43)
 1928 NOVEMBER
 Ára P. 120

MEGJELENÉS
 HETENTE

Tündérujjak 1928. 5. sz.

**INGYEN KAPTAM
 4 PÁRNÁT
 MERT**

**ELŐFIZETTUNK 1440 PENGOERT
 AZ 1930-IK ÉVRE A
 TÜNDÉRUJJK**

KIADÓHIVATALBAN BUDAPEST SZERVITA TER 3.
 AZ ELŐRÁJZOLT PÁRNÁHOZATOK ANYAGÁVAL ÖDÖS ARANY EGYPT

Reklámélet 1930. febr., 2. sz. 11.

félévért hat bélyeg járt. S persze, hogy ez ösztönzött a „teljes” sorozat megszerzésére.³³

Hogy e lélektanilag jól átgondolt szándék nemcsak az ifjúsági lapokra, hanem más réteglapra is jellemző volt, azt a parasztsághoz szóló *Szabad Szó* példájával szeretnénk illusztrálni. A lap természetesen elsősorban a hazai vidék tájékoztatását és olvasási igényét igyekezett kielégíteni, de jelentős számú olvasótábora volt az Amerikába kivándorolt magyarok között is. A velük való kapcsolattartás már csak azért is fontos volt, mert előfizetések valutában folytak be. (Ez már az 1924-es infláció idején sem volt érdektelen szempont.)

Mint minden jelesebb hazai lap, a *Szabad Szó* is ingyen olvasmányokkal jutalmazta előfizetőit. A „honi” előfizetők 1924-ben pl. a következőket kapták ajándékkul: 1. Petőfi legszebb dalai, 2. Násznagyi és vőfélyi rigmusok könyve, 3. Ártatlanul elítélve, 4. Valódi egyiptomi álmoskönyv teljes csízióval, 5. Egy 16 oldalas feljegyzési könyvecske (notesz).³⁴ A nem „honi” azaz amerikai előfizetők viszont a következő ajándékok között dúskálhattak: 1. Az amerikai magyarok Kossuth naptára, 2. Petőfi: *A hóhér kötele*, 3. Csalhatatlan önszámító, 4. Szerelmes történetek, 5. Hevesi József: *Csodálatos történetek*, 6. Krúdy Gyula: *Mihály csizmája*, 7. Hevesi József: *A titkos gyűrű*, 8. Dózsa György a magyar nép vértanúja (képeskönyv), 9. Mesevilág ifjaknak és felnőtteknek, 10. Ártatlanul elítélve (regénykönyvecske), 11. Legújabb budapesti nóták gyűjteménye, 12. Valódi egyiptomi álmoskönyv teljes csízióval, 13. Násznagyi és vőfélyi rigmusok könyve, 14. Csonka Magyarország nagy falitérképe, 15. Kapisztrán János búcsúja (festmény hét színben), 16. Mátyás király szerelme (műnyomat), 17–18–19: Három darab litográfia, 20. Egy zacskó hamisítatlan, igazi szegedi paprika.³⁵

Érdeemes egy pillanatra megállni és újra áttekinteni, hogy mennyi ügyességgel van összeállítva az előfizető-toborzó. Van benne hagyományos naptár, szépirodalmi olvasmány — felnőtteknek és ifjaknak — van benne történelem, daloskönyv, ám a honvágy ébrentartása végett az újabb dalokból válogatva. Hasonló meg gondolással szerepel a listában csonka Magyarország falitérképe — s a magyar történelem hagyományosan tisztelt alakjainak ábrázolása mellett a zacskó paprika is, amely már az étkezés örömeit szolgálja.

Az úgynevezett „vidéki” sajtó propagandáját két példával szeretnénk érzéltetni, amelyek egyben két, egymástól mélységesen eltérő felfogást illetve koncepciót is képviselnek. Az *Orosházi Friss Újság* a hagyományos népművelői — néptanítói utat járja. Előfizetőinek falinaptárt, „közhaznú tudnivalókat” és szépirodalmi olvasmányokat ajándékozik. Az ajándékkönyvben Juhász Gyula,

³³ Örömhír (Bp.) 1934. szept. 16. 3.

³⁴ Szabad Szó (Bp.) 1924. dec. 25. (Amerikai előfizetők)

³⁵ Szabad Szó (Bp.) 1924. dec. 25. (Magyar honi előfizetők)

Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Szenes Béla, Szomaházy István, Tonelli Sándor eredeti cikkeit, novelláit és verseit.³⁶

E puszta névsor is arra figyelmeztet, milyen fontos lenne egybegyűjteni és nyilvántartani az ilyen típusú ajándékkiadványokat, amelyek a sajtótermékekhez hasonló sorsra jutottak: napi használatra szánták őket, s rendszerint elkalódtak.

A *Makói Friss Újság* a földön járt. Előfizetői között 1933. december 8-án egy szép hízott disznót, húshagyókeddjén egy teljes menyasszonyi kelengyét, nyár elején pedig egy szépen „beállított” gyümölcsöst kívánt kisorsolni.³⁷

7. Lassan példatárunk végéhez közeledünk, sorolhatnánk ugyan még, hogy a jónevű *Lantos Magazin* 1929-ben Kodak fényképezőgépet ajándékozott minden éves előfizetőjének,³⁸ hogy az ötvenéves évfordulóját ünneplő *Pesti Hírlap* egész sor kisebb kiadvánnyal kedveskedett rendszeres olvasóinak,³⁹ hogy maga is beállt az előfizetőiket díjmentesen biztosító szerkesztőségek sorába⁴⁰ s hogy hívei számára kedvezményes színházjegyeket ad,⁴¹ nem is szólva nyaralattási akciójáról.⁴²

A 30-as években az új előfizetők szerzőinek jól bevált és differenciált díjazása meglehetősen általános volt. Továbbélését az *Őserő* című művelődési lap felhívásával illusztrálhatnánk, amely egy értékes regénnyel, egy 50 × 50 cm nagyságú díszes filéterítővel, egy négyszemélyes zsúrabrosszal illetve egy két-rekeszes görpikolóval díjazta az egy-kettő-három illetve négy előfizetőt szerzőket.⁴³ S mint háziasságra és gyakorlatiasságra apelláló akciót megemlíthetnénk a romániai *Szamos* című politikai napilap 1935-beli felhívását, amely egy Singer varrógépet sorsolt ki az előfizetői között.⁴⁴

Mindez és az esetleg még tovább sorjázható példák azonban már tartalmilag nem sok újat adhatnának. Legfeljebb azt érzékeltethetnénk, hogy a példányszám és az előfizetők számának növelése érdekében indított „fogások” századunk 20-as, 30-as éveire szinte teljes egészében általánossá váltak.

³⁶ Orosházi Friss Újság 1925. nov. 15. 3.

³⁷ *Ezer pengős jutalom...* = Makói Friss Újság 1933. ápr. 29. 4., ápr. 30. 6.

³⁸ *A Lantos Magazin* = Szarvasi Hírlap, 1929. jan. 5. 7.

³⁹ Az ötven éves évforduló évében a *Pesti Hírlap* előfizetői a következő nyomtatványokat kapták ajándékképpen: naponként: Képes Pesti Hírlap, hetenként: Pesti Hírlap Vasárnapja, Pesti Hírlap könyvek, havonként: a Pesti Hírlap kiskönyvtára, kéthavonként: A Műveltség Útja egy-egy kötetét, évenként: A Pesti Hírlap Nagy Naptára.

⁴⁰ Tolnai Világlapja 1929. jan. 9. 56.

⁴¹ *A Pesti Hírlap színházi jegyakkciója...* = Tolnai Világlapja 1929. jún. 5. 47.

⁴² *A Pesti Hírlap nyaralattási akciója...* = Tolnai Világlapja 1929. júl. 10. 55.

⁴³ *Őserő* (Bp.) 1936. nov. 15. 30.

⁴⁴ *A Szamos legközelebbi ajándéka: egy 13 ezer lejes Singer-varrógép...* = Szamos (Szatmárnemeti) 1935. ápr. 6. 4.

Állításunk igazságát egy humorba mártott példatárral is szeretnénk aláhúzni. Mindkettő a 20-as évek fordulóján született s egyfajta „torzképe” kívánt lenni a gazdasági világválság kiváltotta konkurenciaharcnak, amelynek felületén látványosan folyt a harc az előfizetőkért — szép szóval, ajándékokkal, ígéretekkel.

Elsőként a *Bácsmegyei Napló* „Lim” szignót használó cikkírója írta le ezt a jelenséget, s adott maga is torz szövegeket az elképzelt előfizető-fogások számára. Érdeemes teljes terjedelmében idéznünk:⁴⁵

„I. Aki egy hónapra fizet elő lapunkra, annak ingyen ügyvédi képviseletet biztosítunk becsület-sértés és könnyű testi sértés esetére. Vagy ha úgy tetszik, megplombáltatjuk a szemfogát. Három hónapos előfizető válogathat a súlyos testi sértéssel járó védelem és a zápfog plombája között. Gyilkosokat csak egy évi előfizetés véd, levelezőlapon történt hívsra, házhoz, vagy a Markóba menő ügyvédünk.

II. Mi nem ígérünk hetet-havat, tiszta irodalmat adunk. Azonban megháláljuk azt a pártolást, amelyért nem lehetünk eléggé meghatottak, kötelezzük magunkat, hogy három hónapos előfizetőinket ingyen választjuk el a feleségtől; vagy páholybérletet nyitunk az Operában; vagy szabadon választott vendéglőben fizetjük ki hetes ebéd-vacsoráját étlap szerint. (A nem kívánt rész, a nem kívánt feleséggel együtt törlendő.)

III. Akar jól mulatni? Van önnek már tisztamúltú úri-nő barátnője? Ha igen, illetve nincs, siesen az előfizetéssel. Nagy választék szökében és feketében. Már egy hónapi előfizetésnél vasárnapi mellékletül molett elvált asszony jár. Negyedéveseknek irodalmi képzettségű színivendék saját lakással. Szilzkinbunda már megvan, ne törje a fejét esetleges beszerzésen. Ha azonban úgy fordulna a dolog, hogy mégis, — abban az esetben már féléves előfizetőknek, illetve az általuk megjelölt személynek, rendelkezésére áll a bunda is. Egész éves előfizetők páratlan, a mai korban ritkán található, szenzációhoz jutnak. Bővebbet a kiadóhivatalban, vagy diskkrét magánlevélben. Külön, sőt különös, kedvezmények női előfizetőinknek.”

S egy további mosoly érdekében talán nem érdektelen megismerkednünk a „zsidóság és gojság öröme az Ojság” szlenget használó élclap egy reagálásával az *Új Idők* családi ház illetve villaakciójára. Savanyú a szőlő? Lehetséges, hogy ez is jelen van a viszonylag szerény anyagi háttérrel rendelkező lap reagálása mögött, ám szövege ettől függetlenül is tanulságos:⁴⁶

„Az Új Idők

tíz villát ad

Az Ojság

húsz villát ad

az előfizetőinek, sőt azonkívül azoknak, akik jól viselik magukat, ad még húsz kést

húsz leveseskanalat

húsz kávéskanalat és egy

húsz személyre szóló teaszűrőt.

Nem kétséges ezekután, hogy a mélyen tisztelt előfizetők hova tódulnak nagy csapatokban előfizetni. Mindenesetre oda, ahol többet kapnak.”

⁴⁵ Lim: *Ujságok versenye* = Bácsmegyei Napló (Szabadka) 1928. febr. 3. 4.

⁴⁶ Ojság (Bp.) 1930. szept. 28. 4.

8. Igaza volna végül is Gyulai Pálnak és Róna Bélának, amikor irodalmunkat a hírlapok merkantilizmusától, a hírlapirodalom felpeszsdülését kísérő aggasztó tünetektől, „kinövésektől” féltette? S attól a lázas igyekezettől, hogy a nagyobb haszon érdekében minden kiadó minél több előfizetést próbáljon megszerezni? Nehéz és felelősségteljes dolog lenne erre egyértelmű választ keresni. Mint az előfizető-szerzés általunk felvázolt példatára mutatja, voltak e szerkesztői törekvések között természetesen olyanok is, amelyek önző módon kizárólag csak a saját haszonra, a „kézzelfogható” eredményekre törekedtek. Példáink között azonban szép számmal voltak olyanok is, amelyek a közműveltség, az irodalomszeretet, az olvasás szeretetének a terjesztését is vállalták, s ennél fogva jelentős művelődéstörténeti tényezőként is számon kell őket tartani.

Befejezésként inkább erre: a sajtó és a sajtópropaganda művelődéstörténeti vonatkozásaira szeretnénk felhívni a figyelmet. Arra, hogy az előfizetői akciók során családok ezreinek a könyvespolcaira került fel *Tolnai Világtörténete*, vagy az *Új Idők* lexikonsorozata; hogy családok ezreinek a lakásában lehetett vizionálni a *Tündérújjak* függönyeit és egyéb ajándékait. Ez is, az is ízlést és magatartást formált, s mennyiségi vonatkozásainak felmérése, továbbá szociológiai jelentőségük pontosítása az esetleges további kutatások során sok fehér folt eltüntetését vonhatná maga után századunk még ma is csak nagy vonalakban megismerhető művelődéstörténeti térképén.

LAKATOS, ÉVA

L'édition des journaux en tant qu'une affaire, II.

L'auteur continue l'énumération des exemples d'histoire de presse hongroise de XIXe et XXe siècles, les antécédents desquels furent déjà publiés plus tôt (*Magyar Könyvszemle* 1979. 140–163. p.) Au cours de cette énumération, elle présente de nouveaux documents intéressants se rapportant au recrutement spectaculaire des abonnés qui caractérisaient la presse de la fin du siècle. Elle cherche à présenter surtout des ruses à l'aide desquelles les éditeurs tâchaient d'élever le numéro des exemplaires et par là d'augmenter le profit commercial. Elle énumère les divers „cadeaux” promis aux abonnés, parmi lesquels figuraient les objets les plus différents. De plus, au cours des années 20, un journal de province (*Bácsmegyei Napló*) promet aux abonnés une représentation d'avocat gratuite, un abonnement de loge, de plus l'assurance des partenaires gratuits.

KÖZLEMÉNYEK

Kemény József „könyvhamisításai”* A *Levéltári Közlemények* 59. évfolyamában¹ „Gróf Kemény József oklevélhamisítványai” címmel tanulmányt tettem közzé. Eredetileg az volt a célom, hogy figyelmeztessen kezdő történészeinket: kritikai érzékük kifejlesztése érdekében hasznos volna, ha olvasgatnának oly bírálatokat, mint amilyen Tagányi Károlynak az erdélyi szász oklevéltár I. kötetéről a *Századok* 1893. évfolyamában megjelent ismertetése. Írás közben vágy ébredt bennem megérteni a hamisítót. Tagányi két indítékot látott. Kemény egyrészt kedveskedni akart kortársainak azzal, hogy hiányzó őseiket pótolta. Például Wesselényi Miklóst, akinek családfája alig nyúlt fel a 15. század végéig, megajándékozta az 1324-ben harctéren elesett Wesselényi Miklós fia Jánossal. Másrészt szabadon elképzelt „bizonyítékokkal” alátámasztani próbálta tudományos kutatásainak eredményeit. Úgy találtam, hogy volt egy harmadik törekvése is: színesebbé tenni a középkori Erdély egyhangúnak tetsző képét. Azonkívül tehát, hogy telerakta a Székelyföldet régebbnél régebbi várakkal, mint ezt már Tagányi is, példákra utalva, szemére vetette, a Brassó mellett feltűnő törököt behozta Hunyad megyébe, hogy ott Hátszegnél az erdélyi vajdával megverettesse őket, a 13. században a gyulafehérvári székesegyházat kifosztó szászok utódaitól Mátyás királlyal visszaköveteltette az elrabolt értéktárgyakat, Zsigmondnak a német lovagrendet az Alduna mellé letelepítő szándékát pedig azzal motiválta, hogy a király, II. András példáját követve, egész Erdély védelmét a törökökkel szemben a Hunyad megyei Vaskapuig terjedően a lovagrendre kívánta bízni.

Szemügyre véve hivatkozásait, azt állapíthattam meg, hogy családi levéltárakon, a kolozsmonostori konvent levéltárának Irregistrata sorozatán kívül Kemény előszeretettel hivatkozott az elhunyt történészekről közvetve kapott másolatokra. Olyanformán, hogy anyai nagybátyja, a könyvtáralapító gyulafehérvári püspök, Batthyány Ignác a Bécsben élő Xystus Paul Schiertől származó másolatban juttatott el hozzá egy 1213. évi oklevélszöveget. A bécsi Hofkammerarchiv igazgatóját, Johann Georg Megerlet két esetben is hasonló közvetítőnek tette meg. Az első alkalommal egy 1361. évi csodálatos oklevelet, amelyben szó van a Szt. László korában Kasztília királyának segítségére siető Magyar fia Henrik comesről s amely azt hivatott bizonyítani, hogy az első portugál király magyar volt, másolatban a klosterneuburgi apáttól 1795-ben Kéler Gotfried, tőle Megerle, majd ettől 1824-ben ő kapta volna meg, ugyanekkor azonban Megerle hozzásegítette volna III. András király erdélyi szász vonatkozású oklevelének szövegéhez is. Bevallom, az 1361. évi oklevél esetében beértem az imént mondottakkal, Borsa Iván azonban nálamnál gondosabban utánajárt a dolgoknak s a következőket állapította meg: Megerle 1824-ben, amikor Kemény Bécsben járva kapta volna meg tőle az oklevél másolatát, nyolc éve halott volt. Továbbá Kemény neve nem szerepel a levéltár

* Az 1989-ben elhunyt Mályusz Elemér hagyatékának gondozójaként publikálatlan kéziratok között találtam rá a jelen tanulmányra, melyet Mályusz nyers fogalmazványként hagyott hátra az utókornak. Úgy vélem, a cikk sajtó alá rendezésével egyrészt kiegészíthetnénk a *Levéltári Közlemények*ben megjelent nagyszerű munkáját, másrészt hozzájárulhatnánk vele a magyarországi könyvkultúra némely „homályos” kérdésének tisztázásához. (Soós István)

¹ *Levéltári Közlemények* 59. (1988.) 197 – 216.

1821 – 1829 közötti kutatóinak lajstromában, s az is megállapítást nyert, hogy a hivatkozott oklevél a levéltárban „nemcsak nem található, de egyetlen segédkönyvben sincs nyoma”.²

Azok között, akikre hozzájuk hasonlóan Kemény áthárította a felelősséget oklevélhamisítványiért, helyet kapott a *Transsilvania és Milkovia* című munkái után történésznek is számító polihistor, Benkő József (1740 – 1814). El kell ismernünk, az általa szavatoltatott oklevél tartalmával és célzatával egyaránt megtisztelő Benkőre. A csíkszéki székelyek Sólyomkő nevű őrtnyát, bár nem voltak védőárkai, sikerült megvédeni a törökökkel szemben, az a hős pedig, aki az eredményes védekezés után részt vett a győzelmes hátszegi csatában, hogy utána birtokadományban részesüljön, az Erdély Széchenyijeként emlegetett Gróf Mikó Imre ősei közé tartozik. Igaz, Orbán Balázs nem hallott arról, hogy Csicsó várát valaha Sólyomkőnek nevezték volna, arról sem tud, hogy a törökök ostromolták volna³ s Nagy Ivánnál is hiába keressük a Mikó családnak az oklevélben megemlített tagjait,⁴ mindezek ellenére Benkőnek vállalnia kellett halála után a felelősséget, amit Kemény így határoz meg: A Mikó család levéltárában őrzött oklevelet 1783-ban akkor másoltatta le, amikor Oltszemben tartózkodott, mégpedig más dokumentumokkal együtt; Br. Nalácz József részére.⁵ Kemény alibije mindenesetre bizonyított. A Mikó család levéltárában netán hiányzó oklevél másolata a Nalácziaknál kereshető.

A Benkő József nyakába varrt Mikó-féle oklevél eszembe juttatta Eckhardt Sándor cikkét,⁶ amelyben beszámolt, hogy Mindszenti Gábornak János király végnapjairól szóló munkácskája Benkő másolatából került kiadásra a Kemény József és Nagyajtai Kovács István közös szerkesztésében megjelent *Erdélyország Történeti Tára* első kötetében. Eckhardt megállapította, hogy a kinyomtatott szöveg azonos az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kemény-gyűjteményének kéziratos másolatával. Ez utóbbi eredetét, úgy tűnt, véglegesen tisztázta, hiszen latin előszava Iosephus Benkő m. p. aláírással van ellátva, a 18. században tervezett kiadás címlapja pedig így festett volna: „közre bocsátja leg először közep ajtai Benkő Josef”. Ennek ellenére gyanúmat, hogy talán mégis minden rendjén, nem lehetett elnyomni. Szerencsémre Jakó Zsigmond azonnal jelezte: mi sem könnyebb, mint tisztázni, Kemény hamisítványa-e Mindszenti munkája vagy sem. Benkőnek ugyanis — Jakó szerint — annyira jellegzetes az írása, hogy az senki máséval nem téveszthető össze s így ha a bevezetés az ő kézirása, Kemény nem lehet hamisító. Kétségtelenül meg lehetett állapítani, a kolozsvári kézirat teljes egészében Kemény írása.

A hamisítás tehát vitathatatlan s ezzel magyarázatot nyernek a kételyek, amelyek eddig is felmerültek s amelyeket csak sok igyekvéssel lehetett eloszlatni. A valóság felismerése azért váratott magára, mert mindig Benkő szerepelt a feltételezett legrégebbi kézirat napfényre hozója gyanánt, Kemény neve pedig szóba sem jött. Ha Tagányi 1893. évi leleplező bírálata nem merül feledésbe és az irodalomtörténet hall valamit Kemény mesterkedéseiről, ha Eckhardt oly tájékoztatást ad, amely rávezet a valóság felismerésére. Igaz, akkor elmarad Horváth János ragyogó méltatása Mindszentiről mint a magyar nyelvű emlékirodalom legelső és Mikesig felül nem múlt szépségű termékének szerzőjéről⁷ és Varjas Béla sem sorolhatta volna a munkát a 16. század legkiválóbb

² *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. BORSA Iván. II. köt. 4. füzet. Bp. 1987. 4264. sz.

³ *A Székelyföld leírása. II. köt.* Pest, 1869. 60. sköv.

⁴ *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal VII. köt.* Pest, 1860. 481.

⁵ *Székely Oklevéltár*. Szerk. SZABÓ Károly I. köt. Kolozsvár, 1977. 119.

⁶ *Hol van Mindszenti Gábor naplója?* = *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 67. (1943.) 74–75.

⁷ *A reformáció jegyében*. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 115–118.

prózaí írásai közé,⁸ ugyanakkor viszont Bessenyei József érdekesebb feladat megoldására fordíthatta volna munkaeuráját és szorgalmát.⁹

Kemény oklevélhamisításairól szólva a *Levéltári Közleményekben* megjegyeztem, hogy felsorolásom nem teljes, mert csak az előttem ismertebb korszakok emlékeit vizsgáltam, márpedig pl. a Székely Oklevéltár Jagelló-kori részében vannak futó átolvasásra is gyanúsnak látszó oklevelek. Amíg itt volna mit tühegyre szedni, nem valószínű, hogy az irodalomtörténészeknek tartaniok kellene egy Mindszentihez hasonlóan bizonytalan hitelességű író munkájának felbukkasásától. Talán azért is remélhetjük, hogy Kemény fékezte játékos kedvét, mert stereotíp fogalmazású kancelláriai kiadványokat könnyebb volt megszerkeszteni, mint irodalmi jellegűt.

A könyvtörténet területén végre jót is lehet mondanom Keményről. Érdeme, hogy a bécsi Hofbibliothek egy 1480 körüli inkunábulumát elolvassa felismerte ennek jelentőségét, történeti kútfői értékét, s annak alapján, hogy a szerző teológiai fejtegetéseiben magát a Szt. Vince rend tagjának nevezte, megállapította: az író dominikánus. Bár abban túlzott, hogy Szászsebes történetírójának nevezte; ez mindaddig, amíg 1939-ben, illetőleg 1951-ben ki nem derült róla, hogy az 1502-ben nyolcvanéves korában Rómában elhunyt magyarországi György domonkos barátal azonos, a Kemény által ráruházott Szászsebesi Névtelen néven szerepelt az irodalmi életben. Az ismeretessé tett munkával Murad szultán 1438. évi erdélyi hadjáratának zsákmány- és fogolyszerző jellege, a fegyveres követésre kényszerült Vlad Drakul havasalföldi vajda szövetséges szerepe mint a kor képeinek lényeges elemei kerültek ismételtlen tárgyalásra a magyar, a szász, valamint a román történeti irodalomban.¹⁰

Mint régi nyomtatványok kedvelője, gyűjtője, Kemény pest-budai kortársaival ugyanazon szokások rabja lett. Anélkül, hogy sejtette volna. Azok szenvedélyesen gyűjtötték a régi, minél régibb magyar nyelvű leveleket. Nem az emlékek ritkasága, hanem ezek magyar jellege volt a vonzó, ez korbácsolta fel szenvedélyüket, kényszerített egy-egy levéltári darab megvásárlására, a valóságosnál régebbivé tételére. Amint arra Szalay Ágoston — László bátyja — példát mutatott *Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504–1560* című kötetével (1861). Címlapja szerint a gyűjteményt az akadémia „a régibb magyar közélet, erkölcsök, történet és nyelv ismeretének előmozdítására” adta ki. Egy szóval kifejezve: a kor érzelmvilágát átható nacionalizmus volt a döntő. Ugyanez megengedte a kegyes csalást, hogy az arabs évszámot a kiadó vakarással 1524-ből 1504-re, 1549-ből 1529-re változtassa, vagy az 1538-as keletben a nyolcas felének eltüntetése után 1530. legyen a dátum.¹¹ Évszámot Kemény is manipulált hasonlóképpen. Ezt az ő esetében Ozorai Imrének, az első magyar nyelvű vallásos vitairat szerzőjének Krakkóban 1546-ban megjelent könyve hordja magán.¹² A munka egyik hiányos példányára, mint Holl Béla tisztázta, Kemény ráhamisította az 1535-ös évszámot, s a szellemi fejlemények jó évtizednyi előbbre rángatásával alaposan félrevezette a kutatókat. Holl azt is kiderítette, hogy Kemény a legrégebb magyar nyomtatvány évét látta 1535-ben, s tudatában volt annak, hogy ez a körülmény anyagilag előnyös számára. A probléma tisztázása nem lehetett könnyű munka. A sikerben szerepet játszott, hogy megoldója ismerte

⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 286. (A magyar irodalom története I.)

⁹ *Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke* = Történelmi Szemle 21. (1978.) 570–587.

¹⁰ KEMÉNY József: *Szász-Sebes XV. századbeli tanodája, török általi ostroma és történetírójának emlékezete* = Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 45–53.; *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Történelmi és irodalmi berek. Kiadja TOLDY Ferenc II. köt. Pest, 1861. 1–9.; Magyar fordításban kétszer is megjelent: FÜGEDI Erik: *Kimondhatatlan nyomorúság*. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Bp. 1976. 7–148. és TARDY Lajos: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Bp. 1977. 49–153.

¹¹ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok nyelvemlékeink sorozatához* = Magyar Nyelv 15. (1919.) 122–124.

¹² HOLL Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól* = MKsz 92. (1976.) 156–170.

Tagányi bírálatát, hivatkozik is reá.¹³ Másrészt ugyanó, azzal, hogy közölte az Ozorai-könyv értékesítése ügyében Toldy Ferenchez intézett leveleket, segít megérteni Kemény egyéniségét.

Könyvtörténeti adatokat gyűjtögetve jegyezte fel Kemény anyai nagybátyja, Batthyány Ignác erdélyi püspök után, hogy ennek birtokában volt az esztergomi missale Velencében 1493-ban pergamenre nyomott példánya, Battyhány József herceg esztergomi érsek azonban addig járt a nyakára, amíg meg nem vált tőle. A könyvúrus jelvénye: Georius(!) Ruem, tette hozzá, hiányzik a klosterneuburgi példányból és ez papírra van nyomva.¹⁴ Ballagi Aladár a munka öt példányát ismeri. A budapesti egyetemi könyvtári a pergamen, a klosterneuburgiból valóban hiányzik a jelvény.¹⁵ Ruemről, a kiadóról nevének kívül sem a könyv, sem egyéb adat nem szól. A feltevés, hogy budai lakos lett volna, abból a megfontolásból fakad, hogy a piac szükségletét legvalószínűbben egy ottani polgár ismerhette fel, s ugyanó nyerhetett ösztönzést, hogy vállalkozzék az igény kielégítésére. Mintha éppen ezt a határozatlanságot kívánta volna eloszlatni Kemény egy 1490-re datált nyomtatvány részletes leírásával.¹⁶ Ennek viszont már minden szava, az elsőtől az utolsóig kitalálás, Tagányi szavával élve, hazugság.

Kemény eljárása a következő. Ruemet budai könyvárusnak mondatja önmagával és velencei nyomdában készült könyvet adat ki vele. Ez a nyomdász nem azonos a misekönyv kinyomtatójával; Teodoro Ragazzoni a neve (1487–1500), a másikéna Johann Haman (1482–1509). Mindkettőjük műhelye ismert, számontartott officina.¹⁷ Ragazzoni neve Keménynél ugyan Theodorus de Legazonibus, az elírásnak azonban nem tulajdoníthatunk jelentőséget. Lehet egyszerű 19. századi sajtóhiba. A jelenség, hogy a nyomdász Budáról megbízást kap, a missale bizonyítja, nem szokatlan. Az sem, hogy a vállalkozó ajánlólevelet írjon mecénásához a könyv elé, amelynek megjelenetésére a nyomdával megállapodott. Az ajánlólevél jó alkalom Kemény számára, hogy Ruemmel mindazt elmondassa, ami a missale kiadásában nem jelenhetett meg. Tehát Németországból származik, onnan jött mecénása ösztönzésére és segítségével Magyarországra, most Budán él és háliját fejezi ki azzal, hogy egy ritka munkát újra kinyomtatva, azt pártfogójának ajánlja. Az elmondottakban nincs semmi meglepő, a kor könyvkiadásának szokásos folyamatát látjuk. Annyira magától értetődő, hogy hazai nyomdásztörténetünk legkitűnőbbjei igaznak ismerték el. Legelőször Toldy Ferenc az *Új Magyar Múzeumban*, majd Kemény halála után külön, barátja tanulmánykötetében, századunkban Ballagi Aladár és Fitz József.¹⁸ Ballagi akadémikus hírnevét megtépázta ugyan Szekfű Gyula a *Száműzött Rákóczi* körüli botrányban, alulmaradása azonban semmiképpen sem érintette hátrányosan adatgyűjtői megbízhatóságát. S ha netán ennek hiánya magyarázta volna eljárását, Fitz magatartása meggyőzhet, hogy az előzmények alapján más történészeknek is hasonló eredményre kellett jutnia.

Mindez azonban csak addig hihető, amíg a mecénás életrajzi adatai nem ellenkeznek a megálmodott inkunábulum állításaival. A mecénás a váradi káptalan tagja, címzetes püspök, könnyű

¹³ Uo. 168.

¹⁴ KEMÉNY József: *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94., s a budai könyvárusok 1484–1525* = *Új Magyar Múzeum* VII. (1857.) I. 127–128.; TOLDY: *i. m.* 29–30.; VÉGH Gyula: *Régi magyar könyvkiadó és nyomdász jelvények I. köt.* Budai könyvárusok jelvényei. 1488–1525. Bp. 1923. 14.

¹⁵ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711.* 1. k. Bp. 1925. 39. sz.; HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica.* Régi magyar misekönyvek. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai V. köt.) Bp. 1938. 6. sz.; *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Gesa SAJO et Erzsebet SOLTÉSZ. Vol. I. Budapestini, 1970. 2315. sz.

¹⁶ *Új Magyar Múzeum* VII. (1857.) I.; TOLDY: *i. m.* 28–29.

¹⁷ BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600. Pars I.* Bp. 1980. 170. és 178.

¹⁸ BALLAGI: *i. m.* 35. sz.; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 31. FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* A mohácsi vész előtt. Bp. 1955. 182–183.

tehát tájékozódni felőle. Ballagi ezt meg is teszi, s gyanútlanul elfogadja a püspökség monografusának, egyébként tudós akadémikusnak az azonosítását.¹⁹ Eszerint 1493-ban episcopus Trinopolitanensis, s így lehetne 1490-ben drivastusi (Drivastensis) püspök, Kovács Péter fiatal kollégám azonban pontosabban utánanézett annak és rájött arra, hogy a két címzetes püspöknek csak a keresztnéve azonos. Az első, Szegedi Benedek ugyanis a ferences rend tagja, a másik, Kornis Benedek premontrei prépost.²⁰

Az 1490. évi könyv mecénásának nevével Kemény Pray György alapvető egyházi archonotológiájában ismerkedett meg. A leleszi konvent prépostjainak névsorában az 1500. év alatt találkozott Kornis Benedek drivastusi püspök, váradai segédpüspök nevével,²¹ s mert 1835-ben fiatalon elhunyt barátja, Gróf Kornis Mihály erdélyi kincstári tanácsos mint tudománykedvelő férfi 1830 óta a Magyar Tudós Társaság tagja volt, őse alkalmasnak látszott, hogy egy inkunábulumot kapcsoljon emlékezetéhez.²² Nem közömbös az ajánlólevél kelte: 1490. febr. 1. Mátyás király tehát még él: Kemény a király nagy tisztelője. Ennek jele, hogy uralmához már korábban a magyar nyelv érvényesülésének oly felemelő emlékéet fűzte, mint Geréb László erdélyi püspök 1478. évi oklevele, amellyel az agendás könyv magyarra fordítását rendelte el. Méltó tehát, hogy az inkunábulum még életében hagyja el a sajtót. Kemény tudta, hogy egy püspöki vikáriusnak az egyházjogban jártas, tanult embernek kell lennie, hiszen ő irányítja a királyi udvarban foglalatokodó ura helyett az egyházmegye igazgatását, ő a szentszéki bíróság elnöke. Helyes tehát, ha olyan könyv kiadását írja érdeméül, amely megkönnyíti mindennapi egyházkormányzói tevékenységét. Ha választása miséről szóló munkára esik, különös dicséret illeti, hiszen papjai kezébe ad nélkülözhetetlen könyvet. Főleg, ha ennek kiválóságát az is bizonyítja, hogy elfogyott s most új kiadásról van szó.

Hogy melyik legyen a könyv, amely kiadásra kerülhet, azt Kemény Trithemius bencés apát, könyvtárnyi munka szerzőjének (†1516) irodalomtörténete segítségével döntötte el.²³ A sors íróniája, hogy Kemény — hiszen ő irodalmárkodik Trithemius nyomában —, anélkül, hogy sejténé, rátalál a reneszánsz híres történelemhamisítójára, aki életre hívta a Frankok történetíróját, Hunibaldot. Ez azonban véletlen. A munka, amelynek új kiadásához Kemény Ruemmel előszót írat, bár kevéssé ismert, de valóságos írói szerzemény. Az író Nicolaus de Alsentia, a 15. század végén élt karmelita szerzetes. Rendje a 18. században írói alkotásaival együtt számon tartotta.²⁴ Ezek egyike: *In officium missae*. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* nyilvántartásai szerint e műnek egyetlen 15. századi kiadása sem ismert. Emellett szól, hogy az idézett 1752. évi rendtörténeti munka és forrása, Trithemius szerint Alsentiai „floruit circa annum 1495”, s így 1490-ben meg sem jelenhetett nyomtatásban Ruem által ismét kiadott mű. Kemény megadja az 1490. évi kiadás terjedelmét — negyedrébten 27 ív s egy lap, de így ez csak gátlástalanul papírra vetett néhány szám.

¹⁹ BUNYITAY Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig II. köt.* Nagyvárad, 1883. 160–162.

²⁰ EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii. 1901–1923. II. köt. 281., III. köt. 187. — Legyen szabad itt hálásan megköszönnöm Soós István kollégámnak, hogy fáradhatatlan segítségével ebben a munkámban is lehetővé tette számomra könyvtáraink anyagának felhasználását.

²¹ *Specimen hierarchieae Hungaricae. I. Posonii et Cassoviae*. 1776. 35.

²² NAGY Iván: *i. m.* VI. köt. (1860.) 365. sköv.; VERESS Endre: *A Göncz-Ruszkai gróf Korniscsalád anyakönyve*. Bp. 1917. 40.; Drivastus a durazzo érsekségben: *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*. Zweite Auflage. Freiburg i. B. IV. köt. (1886.) 48.; Durazzo címszó: — KUMOROVITZ Bernát: *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig*. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Bp. 1934. 29. (III. Benedek 1500–1518)

²³ *Catalogus illustrium virorum Germaniam. . . exornantium*. 1495. (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XX. köt. 134. (A. HAUCK)

²⁴ *Bibliotheca carmelitana notis criticis et dissertationibus illustrata*. Cura et labore unius e carmelitis provinciae. Turoneae collecta. I. köt. Orléans. 1752. 470. sköv.; HURTER—WETZER—WELTE—HAUCK: *Lex. f. Th. u. K.* nem ismerik.

Kemény végül közöl egy kéziratot bejegyzést, amelyet, mint mondja, a kötetben talált. Ez Ruem haláláról szól. Eszerint 1498-ban Móre Fülöp püspök udvarában halt meg, miután balszerencsés vállalkozása során elszegényedett, bár korábban tehető volt.²⁵ Pár szavával Kemény a 19. századra jellemző elégius képet fest egy Magyarországra jövő nemes szándékú irodalmi vállalkozóról. Elég jómódú volt, amikor hazánkba jött, a szerencse azonban nem kedvezett neki. A siker elmaradása tehát a gazdasági viszonyokon múltott. Életrajzírója siet segítségére azzal, hogy elvezeti a pécsi püspök udvarába. A pártfogó irodalomkedvelő tudós humanista. A híres Beroaldo bolognai házában Bakócz Tamás unokaöccseivel együtt tanult. Ruemet szívesen fogadja és békés elmúlást biztosít számára.

A kép elemeinek elrendezése nem élethű. Mórenak udvara 1524 óta volt, amikor pécsi püspök lett. Korábban prépostsági javadalommal kellett beérnie. 1502-ben a bécsivel kezdte, hogy szokás szerint egyre jövedelmezőbbel — budaival, egrivel, pécsivel — folytassa, mialatt a kancelláriában a secretariusi munkakört látta el.²⁶ Ruemet azonban nemcsak anyagiak hiányában nem tarthatta volna maga mellett: 1489-ban nem pécsi püspök, hanem diák volt Bolognában. Főgel József, mialatt a Jagello-kor szereplői, főleg a királyi udvarban tartózkodók életrajzi adatait az akkor hozzáférhető levéltári források értékesítésével hangyaszorgalommal gyűjtögette, észrevette az ellentmondást, nem a valóság felderítésével reagált azonban, hanem pillanatnyi habozás után napirendre tért felette.²⁷

Az elszegényedésre és korai halálára hivatkozással Kemény megmagyarázza a további Ruemkiadványok hiányát is. De hol van Alsentiai munkája? Erre a kérdésre magától értetődően hangzik Kemény válasza: korán elhunyt barátja, gróf Kornis Mihály könyvei közt találta. 1834-ben még megvolt, tehát ott kell keresni.

MÁLYUSZ ELEMÉR

Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél. A régi írott és nyomtatott dokumentumok (kéziratok, oklevelek, nyomtatványok, iratok) illegális fizikai és szellemi forgalmazásának rendkívül széles köre ismeretes, eltulajdonításuktól kezdve a hamisítványok előállításáig. Ugyancsak igen változatosak e cselekedetek mozgatói, a közönséges nyereségvágytól a kizárólag erkölcsi előnyökig. Természetesen e szélsőségek között számtalan átmenet, illetve a különböző szempontok ötvözése is fellelhető. Jóllehet a kulturális dokumentumok jogtalan birtokbavétele sajnos ma sem ismeretlen jelenség, koholmányok széles körben a 18. és a 19. század dereka között készültek a legnagyobb számban, bár ilyenek még a legutóbbi időkben is előfordulnak.¹ Mindenek előtt a nemzeti érzés fellángolása indította ezt el Európa-szerte, és a mind szélesebb körű ismeretekre támaszkodó kritika szorította azután háttérbe.

Időrendben és híresség terén ezek élén az irodalmilag rendkívül nevezetes Osszián-énekek állnak. A 3. századi kelta dalnoknak tulajdonított műveket valójában James Macpherson skót költő (1736–1796) írta. Nyomában azután szinte futótűszerűen kísérelték meg számos országban a nemzeti múlt egy-egy korai emlékének utólagos előállítását. Ez azután nem korlátozódott a szépirodalmi alkotásokra, hanem kiterjedt a bármilyen oknál fogva rendkívül érdekesnek és korábról nem ismert adatokat tartalmazó oklevelek másolatának készítésére is.

²⁵ „Mortuus an. 1498 in aula Philippi Gyulani (Móre Fülöp) infelici questure sue cursu pauper factus, licet prius sat opulentus fuerit.” (Vö. Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 128.; TOLDY: *i. m.* 29.)

²⁶ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 317.

²⁷ „A tönkrement Rumi György budai könyvtára — ha hinni lehet egy codex lapszéli bejegyzésének — öreg napjaiban udvarában húzta meg magát s ott is halt meg.” (FŐGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)* Bp. 1913. 85.)

¹ Így pl. MKsz 1972. 88–90, 1974. 170–177.

Az oklevélhamisítás maga szinte egyidős magukkal az ilyen jellegű dokumentumokkal, de míg korábban mindig jól kimutatható módon anyagi érdekek hozták ezeket létre, a 18. század végétől azután hazánkban többségében ehhez az indíték nemzeti vagy tudományos cél volt. Tehát Magyarország sem maradt ki ezekből a nem éppen örvendetes mozgalmakból. Itt is megtalálható az anyagi érdekből elkövetett műkereskedői hamisításoktól az ország történelmének számtalan fehér foltját legalább részben kitölteni igyekvő törekvéseken át a tudományos dicsőség kereséséig az indítékok számtalan árnyalata. De a legtöbb esetben a mozgató erő nem is vezethető vissza egyetlen motívumra. Ezeknek a mai szemmel nézve nem éppen épületes törekvéseknek talán legjelentősebb alakja Magyarországon Kemény József (1795 – 1855) volt.

Ez a különöségeiről is nevezetes erdélyi főúr — a 20. század végi kritika szemével nézve — igencsak ellentmondásos személyiség volt. Ma is nagyra értékelendő történészként tevékenykedett és igen tiszteletreméltó munkát végzett az Erdélyi Múzeum létrehozásában, amelynek állományát saját jelentős gyűjteménye átengedésével segítette megalapozni. Ugyanakkor azonban módszereiben ma igencsak számos kifogásolnivalót lehet találni. Így éppen említett kézirat- és könyvtárának kialakításában nem tekintette elvetendő módszernek az általa kallódónak, vagy legalábbis nem megfelelően kezeltnek minősített levéltárak állományának megdézsmálását. A tőle már történelmi távolságban Veres Endre által elkészített, legalaposabb életrajzában olvasható az az anekdotaszerű elbeszélés, amely szerint a kifejezetten sovány testalkatú Kemény olyan kabátot hordott, amelynek számos és igen nagyméretű zsebe volt. A gondozatlanabb levéltárakban ezeket azután úgy megtömté, hogy távoztában a szűkebb ajtón való áthaladásban nehézségei támadtak. Ugyancsak Veres Endre közölte Gyulay Lajos naplófeljegyzését, amely szerint Kemény „már gyermekkorában büszkén mutogatott társainak egy oklevelet, melyet maga készített s a keményben füstölt, hogy régies legyen”.²

Kortársait Kemény kutatási eredményei, amelyeket a magyar történelem felderítése során elért, elkápráztattak. Ezek egy része valódi adatokra támaszkodott, ami elfedte mások elől az általa kitalált dokumentumok következtében keletkezhető kételyt. Történelmi tekintélyét jelentősen növelte főúri származása, az abból fakadó kitűnő kapcsolatai kora politikai és közigazgatási vezetőivel. Így nem lehet tehát csodálkozni, hogy nem csupán életében, de még halála után több évtized telt el addig, amíg az első kétkedő, sőt kritikai hangok nyomtatásban is napvilágot láttak Kemény publikációs kapcsán.

Ezek sorát Tagányi Károly nyitotta meg, aki 1893-ban nyolc középkori oklevélről mutatta ki, hogy azok Kemény koholmányai,³ majd Karácsonyi János további hatról állapította meg ugyanezt.⁴ Az előzmények összefoglaló áttekintésével együtt Mályusz Elemér éles logikával tűzte tollhegyre további több mint két tucat Kemény által készített középkori oklevél másolatát.⁵ A *Magyar Könyvszemle* e számában megjelentetett újabb, *Kemény József „könyvhamisításai”* című írásában⁶ Mályusz úgy találta, hogy az erdélyi magántudós az irodalom területén is „tevékenykedett”, amikor elkészítette Mindszenti Gábor diáriumát. A 16. századból származónak tartott magyar nyelvű emlékiratot az irodalomtörténet eddig valódinak és igen nagyra értékelte. Mályusz kifejezésével élve, csak remélni lehet, hogy Kemény „fékezte játékos kedvét” és nem hozott létre további „irodalmi alkotásokat”. Az oklevelek állandóan ismétlődő latin nyelvű fordulatainak felhasználásával, mint elemekből, viszonylag könnyen lehet koholmányokat összeállítani annak, aki biztos nyelvtudással és megfelelő történelmi ismerettel rendelkezik.

Kemény azonban nem korlátozta magát kézíratos dokumentumok másolatainak előállítására, hanem a régi nyomtatványok területén is tevékenykedett. Holl Béla tisztázta, hogy Ozorai Imre vitairata első kiadásának a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött példányára tőle

² Erdélyi Múzeum 1933. 7.

³ Századok 1893. 41–57.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: *A hamis, hibás keltű és keltezett oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp. 1902.

⁵ Levéltári Közlemények 1988. 197–216.

⁶ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

került a megtévesztő és hamis 1535. évszám, ami által a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány látszatát igyekezett kelteni.⁷ Mályusz későbbi, e folyóirat-szám hasábjain napvilágot látott cikkében pedig, miután három további középkori oklevelet és az említett Mindszenti-féle emlékiratot Kemény számlájára írta, egy ősnymtatvány kapcsán is kimutatta, hogy ez is az ő „alkotása”. Ez az állítólagos kiadvány, a *De officio misse liber perquam utilis Nicolai de Alsentia*, amely 1490. szeptember 10-én látott volna napvilágot Velencében „per magistrum Theodorum de Legazonibus de Asula impensis autem Georgii Ruem librarij Budensis” éspedig „negyedrétkben, gót betűkkel 27 ívre és egy lapra” nyomtatva. A mai napig is ez az egyetlen forrás ezzel az ősnymtatvánnyal kapcsolatban. Kemény közölte még Ruem ajánlásának szövegét is, sőt az általa ismertetett kötetben olvasható kéziratos bejegyzés szövegét, ugyanerről a budai kiadóról.⁸ Mályusz meggyőződen bizonyítja, hogy mind az ajánlás, mind a bejegyzés szövegében olvasható személyek életrajzi adatai súlyos ellentmondásban vannak a történelmi tényekkel, így Keménynek ezt a híradását is hamisnak kellett nyilvánítani.⁹

Szemügyre véve Keménynek ezt a 1490. évi kiadványról készített koholmányát, megállapítható, hogy abban igen meggyőzően keverednek a valós és a kitalált elemek. Valóban 1490-ben dolgozott Velencében Theodorus de Ragazonibus de Asula (neve Keménynél — feltehetően csak sajtóhibából — „Legazonibus”) nyomdász. Az ő kolofonjában szereplő Agostino Barbarigo dózse (1486–1501) neve más korabeli kiadványban is szerepel. Georgius Ruem is ismeretes az 1493. évi *Missale Strigoniense* máig fennmaradt egyetlen, hártýára nyomtatott példányából, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz.¹⁰ A fametszetes jelvény, amelyen Ruem neve olvasható ebben a kötetben — míg a többiben Joannes Hamann de Landoia jelvénye áll — nem árul el róla többet. A magyar szakirodalom róla számon tartotta, hogy már korábban budai könyvkereskedő volt,¹¹ hiszen a Kemény által közölt Ruem-féle ajánlást „Bude 1490. Cal. Febr.” keltezés zárja.

A Nicolaus de Alsentia-féle mű azonosításával korábban senki sem boldogult, de éppen Mályusz, aki bizonyította Kemény közlésének hamis voltát, feltörte ezt a kemény diót is. Megállapította, hogy a 15. század végén valóban élt egy ilyen nevű német karmelita szerzetes, akinek volt is ilyen című írása.¹² Ehhez még azt lehet hozzátenni, hogy Kreutznach kolostorában élt ez a szerzetes, aki a Pfalzban fekvő Alsentzből származott.¹³

Az európai könyvnyomtatás első százada, vagyis a 15. század valamennyi nyomdatermékének, az ún. ősnymtatványoknak a bibliográfiai adatait, sőt azok összes példányát számontartják, valamint a rájuk vonatkozó szakirodalmat a teljesség igényével gyűjtik immár kilenc évtizede a berlini Staatsbibliothekben külön e célból tevékenykedő szerkesztőségben. Az e munkálatok eredményeit összefoglaló kiadvány, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) eddig közreadott kilenc kötetében — a várható 30.000 féle nyomtatvány közül — 11.300 tételt publikáltak betűrendben a „Grassus” címszóval bezárólag, azonban a továbbiakról is jól áttekinthető anyaggyűjtés áll rendelkezésre. Az innen kapott írásbeli tájékoztatás szerint Nicolaus de Alsentia és műve 15. századi nyomtatványból teljességgel ismeretlen.¹⁴ Ez is megerősíti Mályusz érvelését.

Kemény közlését az 1490. évi Ruem-féle kiadványról publikáció formájában korábban senki sem vonta kétségbe, sőt Fitz József még külön örömeinek adott kifejezést, hogy a kötetről Kemény részletes leírást készített, idézve a kéziratos bejegyzéseket is.¹⁵

⁷ MKsz 1976. 156–170.

⁸ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 28–29.

⁹ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹⁰ CIH 2315c — RMK III. 27.

¹¹ VÉGH Gyula: *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények*. I. Bp. 1923. 14.

¹² Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹³ JÖCHER, Cristian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. I. Leipzig, 1750. 302. has.

¹⁴ Dr. Helmut Kind 1957. május 24-én kelt levele.

¹⁵ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959.

Most azonban Mályusz meggyőző érvelése alapján ezt a tételt törölni kell a régi budai kiadványok jegyzékéből.

* * *

A fentiek után nem tűnik feleslegesnek szemügyre venni Kemény többi adatát sem, amelyeket a budai könyvárusokról gyűjtött össze az 1484–1525 közötti időből.¹⁶ Publikációjában összesen 14 kereskedő 39 kiadványát ismertette. Leszámítva ebből a zágrábi Johannes Múert és annak kiadványát, amelyet Kemény bevett a budaiak közé, 13 „bibliopola” 38 kiadványa közül ma 30 példányból ismeretes. Így feltétlenül Kemény nagy érdemének kell betudni, hogy gondosan összeszedve az adatokat, ezeket kora ismereteinek színvonalán adta közre.

De a hálátlan utókor nem elsősorban ezekkel a tételekkel foglalkozik, hanem a kritikai rostán — példány hiányában — fennmaradó nyolccal. Ezek közül az időben legrégebbről, Mályusz érvelését elfogadva, a fentiekben már bebizonyosodott, hogy az Kemény koholmánya. Sorra véve a többi hét problematikus tételt az ő jegyzékéről, megállapítható, hogy közülük négy már máshonnan ismert budai könyvkereskedő kiadványa. Az egyiket ezek közül, az 1524. évi esztergomi misekönyvet Kemény csupán átvette Wallaszkytól.¹⁷ Szabó Károly ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Miután Prischwitz Mihály könyvárus Velenczében 1524-ben egy esztergomi Breviáriumot adott ki, nem lehetetlen, hogy ugyanott ugyanakkor Missalet is nyomtatott: azonban minthogy ezen Missalénak példánya sem ismeretes, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy Wallaszky tévedett s a Breviáriumot hibásan írta Missalénak.”¹⁸ E században Ballagi Aladár lényegében ugyanezt a megállapítást tette, anélkül, hogy hivatkozott volna Szabóra.¹⁹ Hubay Ilona példány hiányában nem is vette fel ezt a kiadást alapvető bibliográfiájába.²⁰ Ma sem lehet többet vagy jobbat megállapítani Wallaszky híradásáról, mint amit Szabó írt egykor.

Kemény a más kiadványai alapján 1512 és 1516 közöttől ismert Jakob Schaller budai könyvkereskedő nevéhez kötötte az egri zsolozsmáskönyv 1515. évi megjelenését.²¹ A breviárium és annak rövidített változata a diurnale — akárcsak a misekönyv — alapvetően fontos könyve a katolikus egyháznak. A tridenti zsinat előtt ezek szövegében — mindenekelőtt egyes szentek kiemelt tisztelete miatt — egyházmegyénként és rendenként bizonyos eltérés mutatkozott. Így a legrégebb nyomtatott kiadások meglehetősen színes képet mutatnak. A magyarországi használatra szánt nyomtatott breviáriumok közül a Mohács előtti korszakból példány alapján csak az esztergomi érsekség, a zágrábi püspökség és a pannonhalmi bencés apátság számára készültek ismeretesek. A hazai vezető főegyházmege, az esztergomi részére jóval több mint egy tucat kiadásban őrznek ilyen kiadványt a különböző gyűjtemények.²² A zágrábi egyházmegye breviáriumát 1484-ben²³

¹⁶ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 18–47. — Ez az Új Magyar Múzeumban (VII. 1857. I. 116–136., 206–214.) közölt írásnak azonos szedésről, de áttördelt formában történt újranyomása.

¹⁷ WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*. Ed. altera auctior. et emendatior. Budae, 1808. 186. — Ismételve HORVÁT István által a *Tudományos Gyűjteményben* (1817. VI. 80.) és KNAUZ Nándor által (*Libri missales ac breviariae ecclesiae Hungaricae*. Strigonii, 1870. 49. l. 27. sz.).

¹⁸ RMK III. 264.

¹⁹ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711*. Bp. 1925. 277. sz.

²⁰ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.

²¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 41–42. — RMK III. 205.

²² Vö. a szerző két cikkével: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. 229–237.* — 1985–1990. (megjelenés alatt.)

²³ RMK III. 8.

és 1505-ben,²⁴ diurnáléját 1525 tájt²⁵ nyomtatták ki Velencében, ahol ez a pannonhalmi apát-ság részére 1506-ban²⁶ és 1519-ben²⁷ készült. Az egri püspökség ilyen jellegű kiadványáról tehát egyedül Kemény említett híradása ad számot, amelyet ő — saját tudósítása szerint — az 1849-ben elpusztított nagyenyedi kollégiumi könyvtár egy az elején erősen hiányos és különben is igen megviselt példánya alapján írt le.

Jóllehet a fentiek alapján Kemény híradásait olyan nyomtatványokról, amelyekből ma nem áll példány rendelkezésre, meglehetősen fenntartással kell kezelni, ebben az esetben lehet találni olyan körülményeket, amelyek állításának szavahihetőségét erősíthetik. Így éppen az említett Schaller gondozásában fennmaradt egy másik egri szertartáskönyv: az *Ordinarius* 1514-ből.²⁸ A breviáriumok példányai a napi használat következtében túlnyomó többségükben elhasználódtak. A maradék kevés a megváltozott egyházi előírások és a reformáció következtében szinte kivétel nélkül megsemmisült. Ennek tudható be, hogy a mintegy húsz, ma példány alapján ismert, Mohács előtt nyomtatott, hazai breviárium jelentős része csupán egyetlen vagy legfeljebb néhány példányban maradt fenn. Így nem zárható ki további, korábban ismeretlen kiadás előkerülése. Mindezek alapján a mai ismeretek alapján eldönthetetlen, hogy az 1515. évi breviárium megviselt példányát valóban látta-e Kemény a nagyenyedi könyvtárban négy évvel annak elpusztulása előtt, vagy ez az adata is az ő szárnyaló fantáziájának terméke.

Ugyancsak Nagyenyedről tudósított Kemény egy másik, a Budáról 1503 és 1519 közötti más kiadványai alapján jól ismert könyvkereskedő, Urban Kaym kiadványáról.²⁹ Ez a *Parvulus philosophiae naturalis* című iskoláskönyv, amely Lucantonio Giunta velencei műhelyében készült volna, az 1519. esztendő első napján. A kis tankönyv széles körben kedvelt volt a 16. század legelején és nyomtatott formában már az előző évszázad utolsó éveitől kezdve számos kiadásban látott napvilágot, csaknem kizárólag a reformáció előtt,³⁰ főleg a német városokban. Ez a szöveg Aristoteles több munkájából (*De physica*, *De generatione et corruptione* és *De anima*) készült összeállítás. Szerzőjéről Kemény³¹ és még mások³² Bartholomaeus Arnoldi de Usingent tekintették. Ebben nagy szerepe volt a német anonim-lexikonnak, amely Denisre támaszkodva jelölte meg Arnoldit e mű szerzőjének.³³ Ez a feltételezés arra támaszkodott, hogy a kiadások egy része (pl. Basel, 1511.) ennek az ágostonrendi szerzetesnek a kommentárjával látott napvilágot, amelyet ő eredetileg az erfurti iskola számára készített. Azonban ugyanígy pl. a krakkóiak részére Jan Stobnica is állított össze hasonló kommentárt.³⁴ Magát a *Parvulus philosophiae naturalis* azonban a legújabb bibliográfiák és katalógusok immár anonimként regisztrálják.³⁵ Akad olyan vélemény is, amely újra kísérletet tett ennek a műnek szerzőhöz történő kötésére. Eszerint Petrus de Dresden lenne az,

²⁴ RMK III. 133.

²⁵ Az OSzK Évkönyve 1985–1990. (megjelenés alatt — I. a 22. sz. jegyzetet.)

²⁶ RMK III. 140.

²⁷ RMK III. 232.

²⁸ RMK III. 197.

²⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³⁰ GW 3463–3465, VD 16 P 810–818.

³¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³² Pl. előtte már DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte bis MDXL*. Wien, 1782. 30. sz.

³³ HOLZMANN, Michael–BOHATTA, Hans: *Deutsches Anonymen-Lexikon. 1501–1850. III.*

Weimar, 1905. 8370. sz.

³⁴ ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska. XXIX*. Kraków, 1933. 303–305.

³⁵ Így pl. VD 16 P 810–818 — *The National Union Catalogue Pre-1956 Imprints*. Vol. 443. (London) 1976. 579. (= NUC)

aki a *Parvulus* című írást készítette.³⁶ Nevezett a 15. század elején élt és a zwickai iskola rektora volt.³⁷

A különböző kommentátoroktól származó szövegekkel is bővített kis tankönyv ennek megfelelően igen eltérő címekkel látott napvilágot. A Kemény által közölt cím (*Parvulus philosophiae naturalis: juvenilibus ingenis phisicen desiderantibus oppido qua necessarius. . .*) azonban egyedül a Bécsben készült kiadásokban olvasható. Ezek közül ma három ismeretes: 1510-ből,³⁸ 1516-ból³⁹ és 1521-ből.⁴⁰

Kemény közlése tehát néhány szempont alapján reálisnak tűnik. Létezett ilyen kis iskoláskönyv, amelyet ezzel a címmel és ezekben az években Bécsben több alkalommal is kinyomtattak. Urbanus Kaym budai kiadó 1519. VII. 15-én készült utolsó könyve ismeretes,⁴¹ míg örökösaitől 1520. VI. 27-én napvilágot látott könyv maradt fenn.⁴² Tehát ő a Kemény által jelölt időben még tevékenykedhetett. Az erdélyi magántudós kiemelte, hogy éppen Kaym volt az első a budai könyvkereskedők között, aki iskoláskönyveket adott közre.⁴³ Ez annyiban igaz, hogy e kiadó valóban több ilyen jellegű kiadványt jelentetett meg már 1509-től kezdve,⁴⁴ de Johannes Paep a másik budai kiadó már korábban, 1507-től állított elő ilyen tankönyveket.⁴⁵

Gondot okoz azonban, hogy a *Parvulus* egyetlen olyan kiadása sem ismeretes eddig, amelyet Itáliában nyomtattak volna. Ráadásul a velencei tipográfusok közül Lucantonio Giunta mindenképp előttrésztartáskönyvek közreadásában jeleskedett a budaiak, így pl. éppen Kaym megrendelésére is.⁴⁶ A Giunta nyomdász és kiadó kiadványait összegező korszerű bibliográfia sem ismer tőle ez időből ilyen jellegű nyomdaterméket, és persze magát a *Parvulust* sem.⁴⁷ Kaym a tankönyveket Velencében nem Giuntánál, hanem Petrus Liechtenstein műhelyében készítette,⁴⁸ de ezek közül Kemény még egyet sem ismert.

Még további más szempont alapján is vizsgálható a Kemény-féle *Parvulus*-közlés hitelessége. Ha valóban Velencében készült, úgy az „1519. Kal. Jan.” datálás az akkor a lagúnák városában használatos időszámítás szerint valójában az 1520. esztendő első napját jelenti. Ez önmagában azonban nem okoz nagyobb problémát, hiszen Kaym örökösai első ismert kiadványa, amint erről a fentiekben már szó esett, 1520 derekáról datált.

Mérlegre téve Kemény közlésének hitelességét, megállapítható, hogy mindkét serpenyőbe lehet szinte azonos súlyú érveket helyezni. Így nem dönthető el ez esetben teljes bizonyossággal, hogy a ma is többségében csupán egyetlen példányból, szinte csak véletlenül fennmaradt budai tankönyvek közül ez esetben az utolsót látta-e és örökítette meg az utókor számára Kemény röviddel annak elpusztulása előtt a nagyenyedi könyvtárban, vagy „játékos kedvének” egyik további termékéről van csupán szó.

A következő budai kiadvány esetében, amelyet Kemény leírt,⁴⁹ nem a nagyenyedi kollégium elpusztult könyvtárára, hanem a neves nagyszabeni nyomdász, Martin Hochmeister hagyatékára

³⁶ NUC NP 0122101: „Cf. Pennsylvania. Univ. Library. Aristotle text and commentaries to 1700. (1961.) No. 377–378.”

³⁷ ADELUNG, Johann Christoph—ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexikon. . .* V. Bremen, 1816. (repr. 1961.) 2093. has.

³⁸ Nyomdásza Hieronymus Vietor = VD 16 P 812.

³⁹ Nyomdásza Johannes Singrenius = VD 16 P 817.

⁴⁰ Hely és nyomdász nélkül = VD 16 P 818.

⁴¹ RMK III. 231.

⁴² RMK III. 238.

⁴³ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

⁴⁴ BALLAGI: *i. m.* 121. sz. — Keménynél a legkorábbi 1515-ből.

⁴⁵ BALLAGI: *i. m.* 111. sz.

⁴⁶ RMK III. 226.

⁴⁷ CAMERINI, Paolo: *Annali dei Giunti. Vol. I. Venezia—Firenze, 1962.*

⁴⁸ BALLAGI: *i. m.* 121., 201., 202., 217+218. sz.

⁴⁹ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzetet) 39.

hivatkozott. Onnan ismertette Kemény egy címlap nélküli könyv utolsó felét, amelynek kolofonját idézte: „De sanctorum invocatione liber salutaris finit foeliciter. Venetiis accuratissime reimpressus, ac diligenter correctus. In edibus Petri Liechtenstein Coloniensis Germani. Impensis vero Stephani Heckel de Riwlo Dominarum librarii Budensis. Anno virginei partus 1. 5. 12. die 2. Decembris” — legalól pedig Heckel István bélyege: H±S — negyedrébten, gót betűkkel, 13 ívre, de az 5 első hiányzik.⁵⁰

Az a körülmény, hogy címlap nélküli könyvről van szó, már eleve komoly bizonytalansági tényező. A mű szövegének azonosítása ezért nem is vezetett eredményre. A kölni eredetű velenicei nyomdász, Peter Liechtenstein tevékenysége 1497 és 1528 közötti időkeréből ismeretes, így ez önmagában nem okoz gondot. A nagybányai származású Stephanus Heckel budai kiadó eddig ismert kiadványai 1512. VIII. 3.⁵¹ és 1514. VII. 20.⁵² között láttak napvilágot. Igen problematikus azonban a „H±S” betűk sorrendje a budai könyvkereskedő jelvényének leírásában. Heckeltől három ilyen fametszet is ismeretes, de ezeken mindig „Stephanus Heckel” olvasható.⁵³ Így megalapozottnak tűnik Végh Gyula igencsak hitetlenkedő megállapítása, amely szerint „szokatlan és valószínűtlen a vezetéknev első helyen történt alkalmazása.”⁵⁴ Ilyenre ugyanis egyetlen példa sem akad a Mohács előtti időkből ismert immár 29 budai kiadói jelvény között.⁵⁵ Ha Kemény ilyen jellegű monogramot olyan kiadványokból írt le, amelyekből példány ma ismeretes,⁵⁶ úgy akkor mindig pontosan és helyes sorrendben közölte a betűket. Ezek alapján osztani kell Végh szkepszisét e kötet hitelességét illetően. A koholtság gyanúját megerősíteni látszik, hogy a Kemény által közölt kolofonszöveg rendkívüli azonosságot mutat az általa ezt közvetlenül megelőzően,⁵⁷ illetve azt követően⁵⁸ leírt két esztergomi misekönyv zárószóival.

Háttra van még Kemény három olyan leírása, ahol más forrásból a mai napig is teljességgel ismeretlen budai kiadót, illetve azoktól egy-egy kiadványt ismertet. Közülük időrendben az első:⁵⁹ „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti, — alább a szent szűz képe — alatta ilyen bélyeg: W±I (híhetőleg Wardiai István bélyege), s ez alatt Laus Deo semper — a könyv végén „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti finiunt feliciter Parisiis [így!] in edibus Ascensionibus, et Joanis Peticij. Anno partus virginei M. D. XI. impensis vero honesti viri Stephani de Wardia, librarij budensis in Ongria — negyedrébten — gót betűkkel. — 41 ívre tömötten, s két osztályban nyomatva.” A fenti bibliográfiai jellegű leírást több igen konkrét adatot tartalmazó ismertetés követi a nagyenyedi kollégium könyvtárának B. 309. jelzetű könyvéről: a kötésről, a korábbi tulajdonosról és más kéziratok bejegyzésekről.

Mindez látszólag igen meggyőzővé teszi a leírást. A kiadvány valódiságának azonban számos tényező ellene mond. Így „Arnoldus de Bryennio” nevű domokos szerző az egész lexikális irodalomban⁶⁰ teljességgel ismeretlen. A neves párizsi nyomdász és kiadó, Joannes Parvus (Petit — Klein) — neve Keménynél (feltehetőleg csak a nyomdász hibájából) „Peticius”-ként szerepel — 1511-ben valóban tevékenykedett. Kiadványainak legkorszerűbb bibliográfiájában — év nélkül —

⁵⁰ BALLAGI: *i. m.* 139. sz.

⁵¹ RMK III. 180. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 39.

⁵² RMK III. 196. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 40.

⁵³ VÉGH: *i. m.* 18–20. sz.

⁵⁴ VÉGH: *i. m.* 22. sz.

⁵⁵ *Le livre dans l'Europe de la renaissance.* Nantes, 1988. 170–181.

⁵⁶ RMK III. 165. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 31–32. — RMK III. 206. = *Történelmi...* (I.

a 16. sz. jegyzet) 34.

⁵⁷ RMK III. 180.

⁵⁸ RMK III. 186.

⁵⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 34.

⁶⁰ *Index bio-bibliographicus notorum hominum (= IBN). Pars C. Sectio generalis.* Osnabrück.

— Mind „Arnoldus”, mind „Bryennio”, mind pedig „Briennio” alatt ismeretlen.

meg is található ez az „Arnoldus de Bryennio”-féle mű,⁶¹ azonban belőle egyetlen példány sem ismeretes. Ez az adat pedig — Gárdonyi Albert közvetítésével, aki nem tüntette fel az évszámot⁶² — éppen Keménytől származik. Több mint valószínű, hogy a 41 év terjedelmű, tehát meglehetősen testes párizsi kiadványból egyetlen példány sem maradt fenn Franciaországban, vagy máshol, ahol a korai párizsi kiadványok bibliográfiájához gondosan regisztrálták a könyvtárak állományát, csak egyedül Nagyenyeden, annak 1849-i pusztulása előttig.

A hazai szakirodalomban is többek kétkedése jutott már eddig is kifejezésre ezzel kapcsolatban. Ballagi Aladár szerint Kemény „nemcsak magyar sorrendben adja Wardiai István budai könyvárus jegyét, hanem — példátlanul — még keresztnevét is magyarra fordítja!”⁶³ További kétsége jeléül azt írja, hogy Kemény szerint „állítólag megvolt 1849 előtt Nagyenyeden a ref. kollégium könyvtárában.”⁶⁴ Végh Gyula szerint „magyar írásmódú jelvény egy sem ismeretes és nem is valószínű.”⁶⁵ E fenti kétkedéseket a Mályusz által megfogalmazottak után határozott tagadássá kell erősíteni: ez a tétel Kemény kitalálása.

A második budai könyvkereskedő és kiadó, aki egyedül Kemény következő leírásából ismeretes, Antonius Murarius: „Matthie Paulini Pludentini Rheti De scientias discendi arte omnibus quidem sed preprimis studiose iuventuti summe necessaria accessit Cunradi Grebelii Tygurini prologus — alább ilyen M±A s alatta Antonius Murarius bibliopola Budensis. A könyv végén: Impressum ex archetypo Nurenberge per excursorie artis opificem Fridericum Peypus, impensis vero honesti viri Antonii Murarii bibliopole Budensis. Anno M. D. XIII. Kal. Sept. — Nyolcadrétben, gót betűkkel 17 ívre tömötten nyomtatva.”⁶⁶ A kötet lelőhelyét Kenderesi Ferenc barátja könyvtárában jelölte meg, aki azt 1816-ban Kolozsvárott Szetmári Pap Mihály hagyatékából vásárolta.

A nyomdász neve, működési helye és ideje ez alkalommal is gond nélküli: Friedrich Peypus 1512–1534 között valóban jelentős mennyiségű könyvet állított elő Nürnbergben.⁶⁷ Szokatlan azonban, hogy a tankönyvet ezekben az években — az akkoriban általánosan használt negyedrét helyett — nyolcadrét formátumban jelentették volna meg. Az összes további adat már nem volt azonosítható a szakirodalomban: mind „Matthias Paulinus Pludentinus Rhetus”, mind „Conradus Gebelius Tygurinus” ismeretlen.⁶⁸ Ugyanígy sehol máshol sem fordul elő „Murarius [Maurer?] Antal” nevű, ahogy Kemény írta, budai kiadó jelvényével egyetemben. Az ezáltal keletkező gyanút itt is csak fokozza a könyvkereskedő jelvényében leírt monogram betűinek magyaros sorrendje. Ennek megfelelően már mind Ballagi,⁶⁹ mind Végh⁷⁰ kételyeinek adott kifejezést. A kiadványt a fentiek után immár bizonyosan Kemény koholmányának kell minősíteni.

Az utolsó tétel, amely Kemény ismertetéséből most vizsgálódás alá kerül, ugyancsak egy további, immár harmadik, más forrásból ugyancsak tökéletesen ismeretlen budai kiadóról tudósít, ez alkalommal szintén a Nagyenyeden elpusztult neves könyvtárból: „Index geographicus locupletiss: veterum authorum latiorum summa industria Georgii Sabini congestus cum provocatione ad singulum authorem. A könyv végén: Impensis Leonardii de Sessardia bibliop: Budensis solertissime impressum Taurini per Antonium Ronotum. Anno dni. M. D. XXiiij. Mense Junio. — Negyedrétben, latin betűkkel, 13 ívre.”⁷¹

61 RENOARD, Philippe: *Imprimeur et libraires parisiens du XVIe siècle. II.* Paris, 1969. 744. sz.

62 Gutenberg Jahrbuch 1940. 161.

63 BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

64 BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

65 VÉGH: *i. m.* 22.

66 *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 42.

67 BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2.* verb. und erg. Ausgabe. Wiesbaden, 1982. 354.

68 Így pl. VD 16.

69 BALLAGI: *i. m.* 154. sz.

70 VÉGH: *i. m.* 24.

71 *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 43–44.

A nyomdással ebben az esetben sincs probléma: Antonio Ranoto — és nem „Ronoto” — 1516 és 1533 között dolgozott Torino városában.⁷² A szerző és műve azonban teljességgel ismeretlen, nem csupán a torinói 16. századi nyomtatványok bibliográfiájában,⁷³ de másutt is. Georgius Sabinus neve alatt a nemzetközi szakirodalom csak egy németországi humanista írórt tart számon, akinek eredeti neve Schuler volt és aki 1508-ban született, legrégebb kiadványai pedig 1530-tól ismeretesek.⁷⁴ Így teljességgel valószínűtlen, hogy 17 éves korában földrajzi tankönyvet adott volna ki tőle, ráadásul Itáliában. A legsúlyosabb akadálya a hitelességnek ez esetben is a más forrásból teljességgel ismeretlen „Sessardiai [Szegszárdi?] Lénárd” budai könyvkiadó. Így jogos Ballagi kételkedő megjegyzése, aki szerint „állítólag megvolt Nagy-Enyeden, a ref. koll. ktárában”.⁷⁵ Az eddigiekből önként következik, hogy ezt a budai könyvkereskedőt kiadványával egyetemben ugyancsak törölni kell a Mohács előttről nyilvánartottak közül.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy Kemény egyrészt úttörő munkát végzett, amikor elsőként állította össze az 1526 előtti budai könyvkereskedők és azok kiadványainak jegyzékét, ugyanakkor nyilvánvalóan nem tudott ez alkalommal sem ellenállni annak a kísértésnek, hogy ezeknek a hazai kultúrtörténet szempontjából kétségtelenül jelentős budai kiadványoknak a sorába ne iktasson néhány érdekesnek ható, de csak általa kitalált is. A fentiekben kísérlet történt annak tisztázására, hogy melyek azok a nevek és művek, amelyek kétségtelenül Kemény kohalmányai, ugyanakkor néhány esetben, éppen az ő e témában végzett gondos gyűjtése és a Mohács előtti budai kiadványok — különösen a tankönyvek — rendkívüli ritkasága miatt lehetséges, hogy olyanokat is megörökített, amelyekről ma már egyetlen példány sem ismeretes. Az azonban bizonyos, hogy „Wardiai István”, „Murarius Antal” és „Sessardiai Lénárd” neve egyszer és mindenkor törölnöd a Mohács előtti budai könyvkereskedők jegyzékéről.

BORSA GEDEON

A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig. A magyar nyelvű unitárius sajtó történetének feltárásakor 1861-et, a *Keresztény Magvető* indulási évét vettem kiindulópontnak. A hatvanas évek elején Erdélynek mindössze négy magyar nyelvű lapja volt: a *Kolozsvári Közlöny*, a *Korunk* és a *Keresztény Magvető* Kolozsvárt, valamint a *Székely Néplap* Marosvásárhelyen.¹ Az unitárius *Keresztény Magvető* a harmadik volt a megjelenés sorrendjében. A lapok történetének feltárását az 1947-ben megjelent *Unitárius Szórvánnyal* zárom.

A magyar sajtó története II. 1. kötetében az 1860-as évek sajtóját konzervatív, liberális, határozati párti, balközépi, irodalmi, szórakoztató és művelődési sajtóra osztja fel. A művelődési sajtó csoportjában helyezi el a szakmai periodikákat, és ide sorolja a felekezeti színezetű egyházi és iskolai témával foglalkozó lapokat.² Lakatos Éva bibliográfiájában az irodalmi folyóiratok között szerepelteti pl. a *Keresztény Magvetőt*.³ Kemény György a vallásos, egyházi, hittudományi, hitbuzgalmi, egyházszerkezeti lapok csoportjában tünteti fel az általam kutató unitárius folyóiratokat.⁴ Az Ungváry Rudolf által 1990-ben összeállított *Osztaurusz*, a Nemzeti Periodika Adatbázis tezaurusza szintén külön szerepelteti a vallási periodikákat. A Kemény György- és Ungváry Rudolf-féle

⁷² BERSANO BEGEY, Marina: *Le cinquecentine piemontesi*. Torino, 1961. 494–496.

⁷³ BERSANO BEGEY, ... (I. a 72. sz. jegyzet) 494–496.

⁷⁴ JÖCHER: *i. m.* IV. Leipzig, 1751. 9–10.

⁷⁵ BALLAGI: *i. m.* 270. sz.

¹ KRISTÓF György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig 1867–1919* = MKsz 1938. 41–66.

² *A magyar sajtó története* II/1. kötet. 1848–1867. Szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó 8–9.

³ LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek. Bp. 1975.

⁴ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911–1920-ig*. OSZK, Bp. 1942. 380.

felosztással egyetértve határoltam el az unitárius sajtót vallási, egyházi, egyházszerkezeti alapon a más tárgyú és más műfajú magyar nyelvű lapoktól. „A sajtó minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője. A sajtó történetének része. . . egy-egy nemzet irodalomtörténetének. . .”⁵ A legtöbb egyháznak közösségformáló szerepe és irodalomalkító ereje van, s ezeket a sajtó által is gyakorolja.

A magyar unitarizmus központja Erdély, azon belül Kolozsvár lett. Itt merült fel először unitárius folyóirat indításának igénye. Az első unitárius lapot 1861-ben alapította Kriza János püspök. Az unitárius szellemi pezsgés ideje ez, Kriza János és Brassai Sámuel személyiségéhez és munkásságához kapcsolhatóan. Az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet⁶ alapszabályában kitűzött céljait messzemenően elérte: az unitárius kereszténységért missziói, népművelési és általános kulturális tevékenységet fejtett ki, folyóiratokat (pl: *Unitárius Közlöny* 1888–1948., *Kévekötés* 1930–1936.) és sorozatokat adott ki. A századforduló után már nemcsak Kolozsvárt jelent meg unitárius lap, hanem Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen is. A trianoni békeszerződést követően megalakult 1921-ben az Unitárius Irodalmi Társaság,⁷ amely folytatta a megkezdett, ám az I. világháború által megszakított unitárius irodalmi hagyományokat. A 20-as évektől tovább bővült az unitárius folyóiratok köre. Az első budapesti unitárius folyóirat: az *Unitárius Értesítő* 1922-ben indult, a 30-as években Brassó (*Unitárius Jövendő*), sőt Bukarest (*Unitárius Hírnök*) is felzárkozott a lapalakításban. E fellendülés ívét a II. világháború törte meg. A háború alatt egyetlen lapot tudtak nagy nehézségek árán a szerkesztők megjeleníteni: az *Unitárius Közlönyt*. Az 1945 utáni unitárius sajtó Magyarországon a budapesti *Unitárius Élet* és a rövid életű debreceni *Unitárius Szórvány* c. lapokkal indult 1947-ben. Az immár romániai Erdély területén csak 1971-ben folytatódik a *Keresztény Magvető*, s annak melléklapjaként 1990-ben az *Unitárius Közlöny*.

A napjainkban megjelenő magyar nyelvű unitárius lapok a következők: *Unitárius Élet* (Budapest), *Keresztény Magvető*, *Unitárius Közlöny* (Kolozsvár). A lapok történetének megírásához két leelőhelyen: az Országos Széchényi Könyvtárban és a Budapesti Unitárius Egyház könyvtárában (továbbiakban OSZK; BUE) végeztem kutatásokat. A két leelőhely állománya bizonyos szempontból nem volt teljesen azonos. Az *Unitárius Közlöny* példányai az OSZK-ban 1944-ig találhatóak, a BUE-ban 1948-ig. A *Kévekötés* c. folyóirat példányai az OSZK-ban 1933-tól vannak meg, a BUE-ban 1930-tól. Az *Unitárius Jövendő* példányai az OSZK-ban 1941-ig lelhetőek fel, a BUE-ban 1942-ig. Az *Unitárius Hírnök* és az *Unitárius Szórvány* c. lapok példányait csak a BUE-ban találtam meg, az OSZK-ban nem. Magyar nyelvű, a történelmi Magyarország és Románia határain kívül megjelenő unitárius lapot nem találtam leelőhelyeimen. Ferencz József nyugalmazott püspök közlése szerint a két országon kívül, másutt nem jelent meg magyar nyelvű unitárius lap. A történelmi Magyarország és Erdély határain kívül egy magyar nyelvű unitárius lapot leltem fel: az *Unitárius Hírnök*

⁵ *A magyar sajtó története I. kötet. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 11.

⁶ A Dávid Ferenc Egylet 1885-ben alakult meg Kolozsvárt. Alapította: Dr. Brassai Sámuel, titkára Dr. Boros György. Az egylet célja az unitárius keresztény vallásos és erkölcsös élet ápolása és emelése. 1888-ban lapot indítottak *Unitárius Közlöny* címmel. Felolvasó esteket, előadásokat tartottak vallási, kulturális és egyéb témákban. Az egylet kebelében létesültek helyi fiókegyletek. A Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet lapja az 1936-ban indított *Kévekötés* volt. A budapesti Dávid Ferenc Egylet 1900-ban alakult, Ürmösi Miklós elnökletével. Az egyleten belül Erdélyben és Budapesten is tevékenykedett a Nők szövetsége. Az egylet működése a II. világháborút követően megszakadt. Napjainkban Magyarországon és Erdélyben is újjászerveződött a Dávid Ferenc Egylet. Vö. BENCZÉDI Pál: *A Dávid Ferenc Egylet története*. Kolozsvár, 1935.

⁷ Az Unitárius Irodalmi Társaság Dr. Ferenczy Géza elnökletével alakult, 1921-ben, Kolozsvárt. A *Keresztény Magvetőt* saját folyóiratának nyilvánította, és gondoskodott annak rendszeres megjelenéséről. A társaság kezdeményező szerepet töltött be újabb lapok indításában, egyéb kiadványok megjelentetésében; irodalmi pályázatokat hirdetett, a díjazott munkákat publikálta. A társaság tevékenységét a II. világháború szakította meg.

címűt, amely Bukarestben jelent meg 1933–1938-ig. Az egyes lapok leírását és történetét időbeli sorrendben közlöm.

A lapok címjegyzéke:

1. *Keresztény Magvető* Kolozsvár, 1861–1863, 1867–1918, 1922–1944.
2. *Unitárius Közlöny* Kolozsvár, 1888–1919, 1921–1948.
3. *Fiatalság Barátja* Kolozsvár, 1892–1895, 1897.
4. *Nők Világa* Kolozsvár, 1902–1908.
5. *Unitárius Egyház* Székelykeresztúr, 1905–1918; 1921–1944.
6. *Unitárius Szószék* Székelyudvarhely, 1907–1918.
7. *Egyháztársadalom* Dicsőszentmárton, 1913–1917.
8. *Unitárius Értesítő* Budapest, 1922–1944.
9. *Kévekötés* Székelykeresztúr, 1930–1936.
10. *Unitárius Evangélium* Kolozsvár, 1933–1934.
11. *Unitárius Hírnök* Bukarest, 1933–1938.
12. *Unitárius Jövendő* Brassó, 1939–1941.
13. *Unitárius Szórvány* Debrecen, 1947.

A lapok címét követően a megjelenés helyét, idejét, időszakosságát és alakját közlöm. A nyomdákat időrendben sorolom fel. Ha azonos nyomdából került ki a sajtótermék, de a nyomda neve változik, az első nyomda után zárójelben közlöm megváltozott nevét, illetve későbbi elnevezését. A következő részben sorolom fel a lap teljes megjelenése alatt működő szerkesztőket, a bekapcsolódás időrendjében. Ezt részletes történeti ismertetés követi. Utolsó adatként kutatási leelőhelye(i)met nevezem meg, és jelzem a teljes példányszámot, a hiányzó példányokat zárójelben sorolom fel.

Ezúton fejezem ki köszönetemet a kutatás során nyújtott segítségért a Budapesti Unitárius Egyháznak, Dr. Ferencz József nyugalmazott püspöknek és Dr. Kaplayné Shey Ilona könyvtárosnak.

* * *

1. Keresztény Magvető

Kolozsvár
1861–1944.

Megjelent: 1861–1863, 1867–1868: évenként, 1870–1874, 1927: negyedévenként, 1875–1926, 1928–1944: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1864–1866, 1869, 1919–1921.

Nyomda: 1861–1910: Római Katolikus Lyceum Nyomdája (K. Papp Miklós gózsajtója, K. Papp Miklós örökösei nyomdája, Magyar Polgár Könyvnyomda, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája), 1911–1913: Gámán János és örököse nyomdája, 1914–1916: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917–1925: Kolozsvári Hírlap Rt Nyomda, 1926: Minerva Irodalmi és Műintézet RT, 1927–1931: Corvin Könyvnyomda, 1932–1933: Grafic-Record Nyomda, 1934: Hermes Nyomdávalallat, 1935: Tipográfiai Orient, 1936–1944: Tipográfiai Pallas (Pallas Nyomda, Lengyel Nyomda)

Szerkesztők: 1861–1863: Kriza János, Nagy Lajos; 1867–1869: Ferencz József, Buzogány Áron; 1870–1877: Ferencz József, Kovács Antal; 1878–1904: Péterfi Dénes, Kovács János; 1905–1910: Péterfi Dénes; 1911–1918: Dr. Gál Kelemen, Gálfi Lőrinc; 1922–1924: Dr. Borbély István, Vári Albert; 1925–1928: Dr. Borbély István, Dr. Ferenczy Géza, Dr. Kiss Elek, Vári Albert; 1929–1937: Vári Albert; 1938–1944: Vári Albert, P. Szentmártoni Kálmán

A *Keresztény Magvető* elsőként alapított és leghosszabb időn át megjelent lap. Az első években évenként egy kötetben jelent meg, s túlnyomórészt egyházi beszédek, történelmi és tanügyi tanulmányokat tartalmazott. Az 1870-től periodikusan megjelenő folyóirat az unitárius kereszténység, a tudományos és vallási szabadelvűség képviselője volt. A létrehozott rovatok sajátos arculatot biztosítottak a lap számára. Az 1870-ben kialakított Egyházi dolgozatok gyakorlati használatra rovatcím 1899-től Egyházi dolgozatokra változott. 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányokhoz kerültek a fenti rovatokban közölt munkák, és 1927-től újra önálló rovat lett az Egyházi dolgozatok. Az Egyházi Élet 1874-től jelent meg a *Keresztény Magvető*-ben, amely 1911-ben az Önálló cikkek, tanulmányok cím alatt gyűjtötte az egyház hétköznapijaira, ünnepeire vonatkozó írásokat, 1927-től pedig visszakarta eredeti rovatcímét: az Egyházi élet-et. A Hittaniak, bölcselemiek rovat cikkei is bekerültek 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányok rovatba, 1927-ben újból a régi címen adták ki a hitéleti, vallásbölcseleti publikációkat. A Nevelés és oktatásügyiek 1927-ben Nevelési és oktatásügyi dolgozatokra változott; e rovatban jelentek meg az unitárius iskolák nevelési, oktatási vonatkozású közleményei, valamint az unitárius nevelés ügyét érintő dolgozatok. Az Életiratok, történelmi és statisztikai adatok rovatcím hosszúnak bizonyult, s téma szerint is igényelte az önállósulást, ezért 1911-ben Irodalom cím alatt jelentek meg az életiratok, történelmi cikkek, 1927-től inkább osztódott a rovat, az egyháztörténeti írások a Történelmi dolgozat rovatba kerültek. A Vegyesek c. rovat 1911-ben Vegyes Közleményekre módosult, s az 1880-ban kialakított Különlélek is rövid közleményeket tartalmazott. Az egyház gazdasági híreit az Aranykönyv rovat ismertette. A Könyvismertetések 1872-től a megjelent unitárius vonatkozású könyvekről közölt rövid beszámolót, majd 1880-tól Irodalmi értesítő-re módosult a rovat címe.

A *Keresztény Magvető* hosszú megjelenési ideje alatt több munkatárs vett részt a szerkesztésben a feltüntetett szerkesztők mellett, mindnyájukat felsorolni az ismertetés átfogó jellege miatt nem áll módomban. Íme néhány a sok közül: Brassai Sámuel, Jakab Elek, Kőváry László, Benczédi Gergely, Csegezi László, Kanyaró Ferencz, Kelemen Lajos, Lőfi Ödön, Dr. Varga Béla, Benczédi Pál, Kauntzné Engel Ella, Péter Lajos, Kovács Lajos, ifj. Ferencz József, Szent-Iványi Sándor, Gr. Kuun Géza, Dr. Gál Kelemen.

Az I. világháború alatt a folyóirat foglalkozott a háború egyházat érintő mozzanataival; az elesett katonákról megemlékezést közölt. Az 1918-tól 1921-ig tartó hallgatás után az 1921-ben megalakult Unitárius Irodalmi Társaság adta ki a *Keresztény Magvetőt*, és folytatta a korábban kiépített tartalmi hagyományokat. A lap további jellegzetessége volt, hogy az 1900-as években Gyöngymondatok címmel híres emberek aforizmáiból, Gondolatok címmel pedig Báró Petrichevich Horváth Kálmán vallásos elmélkedéseiből adott válogatást. A *Keresztény Magvető* 1971-ben újraindult Kolozsvárt, negyedévenkénti megjelenéssel, nyolcadrét alakban. A szerkesztőbizottság elnöke Dr. Kiss Elek püspök volt. Az első szám előszavában jelölték meg céljukat: „Mi folytatni akarjuk a folyóirat eddigi munkáját. Célunk, hogy a teológia és az egyháztörténet köréből készített tanulmányok, dolgozatok, egyházi és szertartási beszédek közlésével szolgáljuk a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzését, valamint az egyházi élet és munka időszakos kérdéseinek és eseményeinek, egyházi folyóiratok és teológiai munkák szemléjével tájékoztassuk őket.” (1971. 1–2. szám 7. l.) A Szószék-Úrasztala, az Egyházi Élet, a Hírek és a Könyvszemle rovatok biztosítják a kitűzött célok megvalósítását.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

2. Unitárius Közlöny

Kolozsvár

1888–1948.

Megjelent: 1888–1944: augusztusig havonta, 1945–1948: rendszertelenül. 1888–1943: nyolcadrét, 1944–1948: negyedréte alakban.

Szünetelt: 1944. szeptember — 1944. december.

Nyomda: 1888-1906: Gámán János örököse nyomda, 1907—1913: „Ellenzék” Könyvnyomda, 1914—1916. május: Gámán János örököse nyomda, 1916. június—1916. október: Corvineum Nyomdavasallat, 1916. november—1917. február: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917. március—1917. augusztus: Kolozsvári Hírlap Könyvnyomda RT, 1917. szept.—december: Lepage Lajos könyvnyomdája, 1918. január—október: Gombos Nyomda, 1918. november—december: Globus Nyomda, 1919—1920. Stief Jenő és Tsa könyvnyomdája, 1921—1926: Minerva RT Könyvnyomda, 1927—1935: Grafic-Record Könyvnyomda, 1936. jan.—1936. június: Tipográfiai Orient, 1936. július—1944. augusztus: Minerva RT Könyvnyomda, 1945. január—1946. január: Minerva RT Könyvnyomda, 1946. február—1948: Tipografia Pallas. Szerkesztők: 1888—1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893—1897. június: Brassai Sámuel és Boros György, 1897. július—1918: Boros György, 1919—1921: Dr. Boros György és Dr. Borbély István, 1922—1924: Dr. Boros György és Pap Domokos, 1925—1927: Dr. Kiss Elek, Pap Domokos, Pálfi Márton és Dr. Varga Béla, 1928—1932: Szent-Iványi Sándor, 1933. január—október: Ürmösi József, 1933. november—1934: Szent-Iványi Sándor, 1935—1944. február: Benczédi Pál, 1944. március—augusztus: Dr. Kovács Lajos, 1945—1948: Dr. Kovács Lajos.

A lap indulását megelőzte az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet egyleti Értesítője. 1887. október 6-án jelent meg rendkívüli számként a folyamatos kiadás előtt az *Unitárius Közlöny*, amelyben a szerkesztők felhívásukban megjelölték az induló folyóirat céljait: a *Keresztény Magvető* által elkezdett programhoz való csatlakozást, a vallásos és erkölcsös élet ébresztésére irányuló irodalmi munkálkodást. Ezenkívül a mindennapi élet gondjainak megoldásában útmutatóként akart szolgálni, a Dávid Ferenc Egylet fiókegyleteit kívánta segíteni, részükre nyilvánosságot biztosítani, az unitárius szellemű hagyományok folyamatossága érdekében az egyház alakjairól életrajzot közölni. A más országokban élő hitrokonok munkáját figyelemmel akarta kísélni, valamint irodalmi, egyháztörténeti pályázaton díjazott műveket hasábjain megjelentetni. Az *Unitárius Közlöny* egyik fő céljaként jelölte meg azt, hogy egyleti lapként távol áll a programjától a felekezeti szűkkebléség, ahogy a Dávid Ferenc Egylet sem zárta ki tagjai köréből a más vallásúakat. A szerkesztőket munkatársak segítették a lap kitűzött céljainak elérésében. Az ismertetés átfogó jellege miatt csupán néhányat sorolok fel közülük: Fanghenc Gyűjtő Izabella, Perczelné Kozma Flóra, Raffai Irma, Tarcsafalvy Albert, Györfi István, Ferencz József, Kővári Jakab, Lőrinczy Dénes, Dr. Simén Dániel. Az *Unitárius Közlöny* tartalmi jellegzetességében — témaköreit, rovatait illetően — a leggazdagabb unitárius lap. Tartalmi vonulatában mindvégig megfigyelhetők a vallásos tárgyú költemények, a vallásos és erkölcsi tárgyú vezércikkek, elbeszélések, jeles unitárius személyiségek életrajza, közoktatásról, népművelésről szóló publikációk, értesítések az egyházi és iskolai mozgalmakról, tudósítások az egyházi életről. Ezek a tartalmi sajátosságok többnyire változó elnevezésű rovatokba tömörültek. Az Életrajzok és rokontárgyúak rovatban jelentek meg az unitárius elődök illetve kortársak munkásságáról szóló írások. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (a 30-as évektől Egyházi élet és iskolai hírek) az unitárius egyház iskoláival kapcsolatos nevelési, oktatási ügyekről adott tájékoztatást. Az Egyleti élet és munkásság (1934-től Egyleti élet) a fiókegyetek működéséről, kulturális, gazdasági vonatkozású eseményekről, felolvasó estekről tudósított. A Hazánk és a külföld (utóbb Külföldi hírek) rovata értesített a határainkon kívüli unitárius eseményekről, cikkeiben bemutatott más országbeli unitárius közösségeket. A Helyzetünk és jövőnk taglalta az unitárius jelen problémáit, utalva a jövő kilátásaira. Az Irodalmi rovat ismertette az unitárius könyveket, kiadványokat az olvasóval. A Nők világa rovatként indult, majd 1902-től 1908-ig melléklapként működött (l. a 4. sz. lapot), 1909-ben pedig ismét rovatként került vissza az *Unitárius Közlönybe*, amely nőket érintő és érdeklő írásokat közölt. Az ifjúságnak szóló rovat neve, tartalma változott legtöbbször az évek során. Ifjak köre címmel indult 1898-ban rovatként, ezt megelőzően *Fiatalság Barátja* címmel 1892—1897-ig az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként jelent meg (l. a 3. sz. lapot). A rovat későbbi címei: Fiatalság barátja, Ifjúság, Ifjúság köréből, Az ifjúság részére. E rovat tartalmazta

az unitárius fiatalokat érdeklő tudósításokat, ifjúsági találkozókról szóló híreket, és bemutatta a cserkészmozgalmat. Az 1934-ben indított Gyermekvilág szólt a legifjabb unitárius réteghez. „A természet világából” alcímmel ismeretterjesztő írások jelentek meg gyermekek számára érthető stílusban, „Bibliaóra” címen útmutatást adott, mit olvassanak a kisiskolások a Szentírásból; ezeken kívül találós kérdésekkel tarkította a gazdagon illusztrált rovatot. A Tűzhely mellett rovata bensőséges hangulatot árasztva olvasmányt adott a népnek az emberi élet hétköznapjairól, ünnepeiről. Az *Unitárius Közlöny* 1928. évi kötetében találtam egy *Ifjúság* c. melléklapot, amely egy alkalommal jelent meg, folytatás nélkül.

A rovatok gazdagsága mellett egyéb jellegzetességek is találhatóak az *Unitárius Közlöny* példányaiban: „Ima” címmel imákat, elmélkedéseket adott közre neves hazai és külföldi szerzőktől. Sorozatok, folytatásos cikkek is megjelentek hasábjain, pl.: „12 cikk az unitarizmusról” (1899.), „Az élet örömeiről” (1898.). „Mulattató” címmel székely viccekkel szórakoztatta a lap olvasóit. A folyóirat hátoldalán a tartalommal összeegyeztethetően hirdetések (pl. orgonakészítő mester hirdetését, könyvhirdetését), valamint vasúti menetrendet közölt. Bár 1919-ben eltűntek régi tartalmi jellegzetességei, ekkor egyetlen egyházi lapként volt jelen a magyar nyelvű unitárius sajtóban. 1921-ben mint egyházi lap megszűnt, visszavette korábbi tartalmi jegyeit; az átmeneti helyzet mindössze két évig tartott. A II. világháború alatt — 1944 augusztusát követően — is megjelent, míg a többi unitárius lap kiadása szünetelt. A 40-es évekre kisebb terjedelemben, a rovatok el-eltűnésével jelentek meg a lap egyes számai, sőt a megjelenés is rendszertelenné vált. A BUE-ban folytatott kutatás során utolsó megjelenésként az 1948-ban kiadott 1. és 2. számot leltem fel. Dr. Szabó Árpád, a később újra indult *Unitárius Közlöny* felelős szerkesztője közlése szerint a lap megjelenését 1949-ben tiltotta be az illetékes romániai hatóság.

A hatvan éven át működő folyóirat 1990 júliusában negyven évnyi hallgatás után folytatta tevékenységét. Az *Unitárius Közlöny* ekkor már az 1971-ben újraindított *Keresztény Magvető* mellékleteként van feltüntetve. A szintén 1990-ben újjászervezett Dávid Ferenc Egylet lapjaként újabb hatósági engedélyt nem kaphatott volna, ezért adminisztratív okok miatt szerepel a *Keresztény Magvető* mellékleteként. Az *Unitárius Közlöny* Kolozsvárt jelenik meg, havonta, negyedréti alakban.

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Szabó Árpád, Molnos Lajos, Dr. Rezi Elek, Gál Mária, N. Kiss Ágnes. Az 1990. évi első szám előszavában Dr. Szabó Árpád jelöli meg a korábbi hagyományokra épülő célokat: „...imádságban és munkában kiformált hűséget és kitartást, valamint a jelen valóságban fogant, de Istenre tekintő és jövőt építő reménységet szeretnők munkálni e lap sajátos eszközeivel”. (1990. I. (62.) évf. 1. sz. 2. I.)

Lelelőhely: OSZK (Hiány: 1910. 1–7., 1936. 10–12. sz., 1935. 12. sz., 1937. 1., 3., 4., 6. sz., 1945. 1–3. sz., 1946. 1–2. sz., 1947. 1–4. sz., 1948. 1–4. sz.)

BUE (teljes).

3. *Fiatalság Barátja*

Kolozsvár

1892–1897.

Megjelent: 1892–1895, 1897: alkalmanként, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1896.

Nyomda: 1892–1897: Gámán János örököse nyomda

Szerkesztők: 1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893–1897: Brassai Sámuel és Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként indul 1892-ben. A szerkesztők hivatkoznak előszavukban arra, hogy Brassai Sámuel 41 évvel korábban is próbálkozott ifjúsági lappal, de csak hat számig jutott el. Szinnyei szerint az említett ifjúsági lapot Pesten szerkesztette. (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891.)

A mellékleteként kiadott *Fiatalság Barátja* az unitárius ifjaknak a jóra nevelésben biztosít folyamatosságot, azoknak, akik az iskolából már kikerültek. A lap alkalmanként jelent meg; 1892-ben az

1. sz. Nyári szám; a 2. sz. Téli szám; 1893-ban a 3. sz. Konfirmációs számként jelent meg. 1894-ben a 4. sz. Karácsonyi szám. Ezt követően csak sorszámozott a megjelenés, s az alkalom már nincs megjelölve: 1894. 5. sz.; 1895. 6.; 1897. 7. szám. 1896-ban nem jelent meg. A *Fiatalság Barátja* imákat, bibliai részeket ajánlott a fiataloknak, amelyeket magyarázattal látott el. Vasárnapi iskola címmel példázatokot, történeteket közölt. Játékokkal ismertette meg az olvasókat, rejtvényeket jelentetett meg, megfejtői között könyvjutalmat sorsolt ki.

A gazdag grafikus kidolgozás a fiatalok számára szemléletessé tette a mondanivalót. 1898-ban Ifjak köre, 1900-tól Az Ifjúság részére, illetve köréből címmel került vissza rovatként az *Unitárius Közlönybe* az öt évig lapként megjelenő *Fiatalság Barátja*.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

4. *Nők világa*

Kolozsvár

1902–1908.

Megjelent: 1902: negyedévenként, 1903–1908: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1902–1906: Gámán János örököse nyomda, 1907–1908: „Ellenzék” Könyvnyomda.

Szerkesztő: 1902–1908: Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapja, 1902-ben vált ki a lapból, korábban rovatként ugyanezen címen jelent meg. A szerkesztő munkatársai: Fanghné Gyűjtő Izabella, Perczelné Kozma Flóra, Raffaj Irma.

Ferencz József előszavából: „A nők szószéke lesz, mert a nő hitével hegyeket tud elmozdítani.” (Ferencz József: Üdvözet a Nők Világának. *Nők Világa* I. kötet 5. b) A *Nők Világa* feladataként tűzte ki a valláserkölcsei érzelmek ébresztését, valláserkölcsei elvek terjedését, a keresztyény szeretet hirdetését, jöttevés módozatait. Az indulás évében nem voltak önálló rovatok, de tematikájuk szerint elkülönültek a cikkek vallás-erkölcsi közleményekre, vallásos témájú költeményekre, önéletrajzokra. A Vegyes tartalmúakban írások jelentek meg a népviseletről, háziiparról, beteg gyermekek ápolásáról, a nők feladatairól. A Különlélekben foglalkoztak aktuális problémákkal pl. könyvtár létesítésére felhívást közöltek (1903.)

Lelőhely: OSZK (hiány: 1906, 1907, 1908.)

BUE (teljes)

5. *Unitárius Egyház* (1941-től: *Székykeresztúrköri Unitárius Egyház*)

Székykeresztúr

1905–1944. augusztus.

Megjelent: 1905–1918, 1921–1944. augusztus: havonta, negyeddrét alakban.

Szünetelt: 1919–1920.

Nyomda: 1905–1921: Szabó Kálmán könyvnyomdája, 1921–1939. június: Szabó Kálmánné könyvnyomdája (Tipográfia Cristurulsacuiesc), 1939. július–1944. március: Globus könyvnyomda (Csiky Albert könyvnyomdája), 1944. április–augusztus: Dr. Jodál Gábor könyvnyomdája

Szerkesztők: 1905–1910: Lőrinczi István, 1911–1914. július: Péter Lajos, 1914. augusztus–1916: Szász András, 1917–1918: Dr. Kiss Elek, 1921.: Dr. Kiss Elek, 1922–1923: Orbán Lajos, 1924–1925: ifj. Máthé Lajos, 1926–1939. június: Ütő Lajos, 1939. július–1941. augusztus: Máthé Sándor 1941. augusztus–1944. augusztus: Marosi Márton

A Székykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott egyházi és iskolai lap proklamációjában kijelentette: az egyház reformjáért akar harcolni, ennek érdekében élni kíván a nyomtatott betű hatalmával. Munkatársak voltak: Bárka József, Geréb Zsigmond, Molnár Kálmán.

A lap sorszámozását az első években az iskolai tanévhez igazítja (okt. – szeptemberig), e szokásán 1908-ban változtat, 1909-ben már a januári az 1. szám. Többször érte vád a szerkesztőséget a kíméletlen őszinteségért, de az *Unitárius Egyház* kritikai szellemét megőrizve merész hangon bírálta az egyház belső életét, az unitárius iskolák nevelési, oktatási tevékenységét. Máthé Sándor így felelt a szerkesztőséget ért vádakra: „Lapunknak mindig lesz elég erkölcsi bátorsága, ha kell, és úgy látja helyesnek, igazolni a régmúltat és elítélni a közelmúlt eseményeit. Cél: a mainál öntudatosabb unitarizmus.” (1939. 32. évf. 9–10. sz. 42. l.).

A rovatok tükrözték az *Unitárius Egyház* arculatát. Szemléjében rendszeresen figyelemmel kísérték a kortárs unitárius lapokat pl.: *Keresztény Magvetőt*, *Unitárius Szószéket*, az *Egyháztársadalom* és *Kévekötés* c. lapot. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (Egyház és iskola; Egyházi, iskolai és társadalmi szemle) c. rovatában foglalkozott az egyházi reform és a megújítandó hitoktatás aktuális kérdéseivel, hasábjain e témában vitát indítványozott. Az egyházzal és iskoláiról szóló rovat a 10-es évek végén ketté vált; külön rovat foglalkozott az Egyházzal, és külön a Neveléssel. Később a Tanügyben jelentek meg a hitoktatás reformjával kapcsolatos írások. A Tárca rovat helyt adott azok számára, akik valamely egyházi ill. iskolai ügyben szólni kívántak.

A 40-es évekre eluralkodik a politizáló hang, el-eltűnnek a korábban kialakított rovatok, de kritikus hangja változatlan. 1944-ben az egyes publikációkon érződött a kor fenyegetett légköre, a hitleri faji megkülönböztetés szellemének hatása. Példa erre egy idézet az ML-lel jelzett szerző cikkéből: „...én kizárnám az ótestamentum tanítását az iskolából és igehirdetésben is kerülném azt. Célszerű-e a zsidó erkölcs adagolása az ó-testamentummal?” (1944. 37. évf. 5. sz.)

Felmerült a kiadó lelkész kör és a szerkesztőség részéről olyan terv, hogy *Unitárius Élet* címen kívánják folytatni a lapot, ám a sajtókamara erre vonatkozó engedélye hiányzott. Az 1947-ben induló budapesti *Unitárius Élet* nem a *Székekykeresztúri Unitárius Egyház*, hanem az *Unitárius Értesítő* utódjaként jelent meg.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

BUE (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1930. 8. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz.; 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

6. *Unitárius Szószék*

Székeljudvarhely

1907–1943.

Megjelent: 1907–1918, 1921–1943: negyedévente, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1919–1920.

Nyomda: 1907–1918, 1921–1923: Becsek D. fia könyvnyomdája, 1924–1943: Globus Könyvnyomda (Csiky Albert nyomdája).

Szerkesztők: 1907–1911: Balázs Andor, Deák Miklós, Vári Albert, 1912–1915: Bölöni Vilmos, Deák Miklós, Ürmösi József, 1916–1918: Ürmösi József, 1921–1923: Ürmösi József, 1924–1929: Balázs András, 1930–1931: Benczédi Pál, 1932–1943: Sigmond József.

Az első szám nem folyóiratnak indult, egyházi beszédgyűjtemény volt. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére készült 1896-ban. Az unitárius lelkészek szorgalmazták negyedévenkénti megjelenését. 1908-ra alakultak ki tartalmi jellegzetességei. Imákat, ágendákat, ünnepi szertartásra készült speciális egyházi beszédeket közölt az *Unitárius Szószék*, az 1925-től kialakult Szemle rovatban pedig figyelemmel kísérte az unitárius irodalmi kiadványokat.

Lelőhely: OSZK (teljes).

BUE (teljes).

7. Egyháztársadalom

Dicsőszentmárton

1912–1917. augusztus.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda. 1912–1917: „Erzsébet” Könyvnyomdai Műintézet

Szerkesztők: 1912–1916: Gvidó Béla, Nagy László, Ütő Lajos, 1917: Ütő Lajos, Szász Dénes, Bíró Pál

A Kükküllői Unitárius Egyházkör lelkészei a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* mellett bővíteni kívánták az unitárius sajtót. A szerkesztők az induló folyóirat előszavában célként jelölték meg az egyént, családot, társadalmat, egyházat, hitet és hazát érintő hírek eljuttatását olvasóiknak. Az *Egyháztársadalom* figyelemmel kísérte az egyház mozgalmait, és cikkeket közölt az egyházközségek életéről.

A lap kialakított rovataiban a szerkesztőkön kívül az egyházkör lelkészei publikáltak. Az Otthon közvetlen hangú írásokat közölt, bensőséges, családi témákban; a Tárca ismertette az elhangzott egyházi beszédek rövidített változatát, ünnepi alkalmakra készült beszámolókat, valamint aktuális imákat. Különfélék cím alatt jelentek meg az unitárius egyház eseményeiről szóló hírek, tudósítások. A Hivatalos részben közölte a lap a pályázati felhívásokat pl. kántori vagy lelkészi állásokra. Az *Egyháztársadalom* utolsó oldalán helyt adott olyan hirdetéseknek, amelyek összeegyeztethetők voltak a lap publicisztikai célkitűzésével: könyvhirdetések, gyógyászati eszközöket árusító kereskedők hirdetései. Az első világháború hangulata beszűrődött a lapba, ugyanis 1915-től szót a sebesült katonákhoz, illetve azok elestéről. Folytatásos cikksorozatot is megjelentettek a szerkesztők, a folyamatos olvasottságot biztosítandó. (Pl. Ülör: Az ember mint egyházi tényező, 1915. V. évfolyam) A lap stílusa közvetlen, mindenki számára érthető nyelvezetű, nehezen érthető teológiai fejtegetéseket nem tartalmaz.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

8. Unitárius Értesítő

Budapest

1922. június–1944. augusztus.

Megjelent: 1922. július–1929: havonta, negyedrért alakban, 1930–1932: kéthetente nyolcadrét alakban, 1933–1944: havonta, negyedrért alakban.

Nyomda. 1922.: Besskó Károly kő és könyvnyomdája, 1923–1927.: Bognár sajtóipari műhelye, 1928–1929. január: Jupiter Könyvnyomda (Klein Samu nyomda), 1929. február–1930.: Szepes-nyomda, 1931–1932. április: Pátria Rt., 1932. május–1944.: Máté Nyomda (Máté Ernő nyomdája)

Szerkesztők: 1922–1928.: Józán Miklós, 1929–1932.: Barabás István, 1933–1937.: Jancsi (később Dr. Iván László, 1937–1942.: Ferencz József, 1942–1944.: Szent-Iványi Sándor.

A békeszerződést követő első lapot Józán Miklós, későbbi püspök alapította a trianoni Magyarországon, az itt élő unitárius olvasóközönség számára. Az *Unitárius Értesítő* unitárius missziós célokat is szolgált. A szerkesztők munkatársai voltak: Perczelné Kozma Flóra, Botár Imre, Buzogány Anna, dr. Csiki Gábor. A lap népszerű modorban ismertette a hitigazságokat, nagy unitárius elődök életrajzát. A 30-as évekre kialakultak önálló rovatok. Az Erdély rovatban közölték az olvasóval az erdélyi unitárius vonatkozású híreket, eseményeket. Az Ifjúság rovat foglalkozott az ifjúsági mozgalmakkal pl. a 345. sz. János Zsigmond unitárius cserkészcsapat a Dávid Ferenc ifjúsági egyesület tevékenységével; a Krónika részletes beszámolót adott a lezajlott közérdekű egyházi eseményekről. Az Isten előtt, az Eszmék világa és a Jövő útain c. rovatok a hit, az unitárius eszme kérdéseit taglalta. A Hősök, emberek rovat emlékezett meg az unitárius múlt és jelen kiemelkedő alakjairól. A Hivatalos résznek nevezett rovat Józán Miklós aláírásával meghívót tartalmazott valamely egyházi eseményre, ill. gazdasági adatokat, felhívásokat közölt. A Könyvek rovat figyelemmel

kísérte az unitárius irodalmat; könyvkiadást. A rovatok a lap utolsó megjelenéséig megmaradtak, a második világháború nem változtatta meg az *Unitárius Értesítő* tartalmi jellegzetességeit. A hátsó borítón megjelentek unitárius iparosok, kereskedők hirdetései.

Mindkét lelőhelyen találtam egy példányt a Szentábrahámi Pihenő c. alkalmi megjelenésű tavaszi számból, mely az *Unitárius Értesítő* ifjúsági melléklete alcímmel jelent meg 1938. májusban, Ferencz József szerkesztette, folytatása a szerkesztő későbbi közlése szerint nem volt. A II. világháború után a lap folytatása az *Unitárius Élet*, amely 1947-ben indult Budapesten, Máté Ernő könyvnyomdájában (VIII., József u. 61.), kezdetben kéthetente jelent meg, Barabás István szerkesztésében. Az *Unitárius Élet* napjainkban is élő lap, immár kéthavonkénti megjelenéssel, jelenlegi szerkesztő Orbókné Szent-Iványi Ilona.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

9. Kévekötés

Székelykeresztúr

1930–1936. augusztus

Megjelent: havonta, negyedréti alakban.

Nyomda: 1930–1931. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1931. október–1932. augusztus: Thuroczy István könyvnyomda, Kézdivásárhely, 1932. október–1933. augusztus: Antal Nyomda, Brassó, 1933. október–1934. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1934. október–1935. augusztus: Minerva nyomda, Torda, 1935. október–1936. január: Tipografia Ivan Hatiegau, Fogaras, 1936. február–április: Tipografia Orient, Kolozsvár, 1936. június–augusztus: Tipográfia Pallas Kolozsvár

Szerkesztők: 1930–1931. augusztus: Balázs Ferenc, Lőrinczi László, Máthé Sándor, 1931. október–1932. augusztus: Gyallay Pap Zsigmond, 1932. október–1933. augusztus: ifj. Szabó Sámuel 1933. október–1935. augusztus: Fikker János, 1935. október–1936. augusztus: Lőrinczi Mihály, Simén Dániel.

Az ifjúsági folyóiratot kiadta a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köreinek Egyetemes Szervezete. A szervezet megbízásából a szerkesztőség Székelykeresztúrról irányította a lapot, a folyamatos megjelenést az egymást felváltó nyomdák biztosították. A *Kévekötés* I. évfolyamát a naptárt követően számozta (januártól decemberig); a II. évfolyamtól kezdve az iskolai tanévhez igazodott, októbertől augusztusig tartott egy-egy évfolyam. A cím szimbolikus jellegére utal ifj. Szabó Sámuel szerkesztői előszavában: „Az a célunk, hogy összefogjuk, kévébe kössük az elárvult mezőn ledőlt fejeket... új utat keresünk az élethez és új hetet az igazság felé.” (1932. V. évf. 1. sz. 8. l.)

A *Kévekötés* összekötő kapocs kívánt lenni az egyes városok és falvak unitárius fiatalosága között. Iván László határozottabban fogalmazott: „...s el kell készülnünk arra, hogy mai, romladozó egyházi életünket nekünk (ti. fiataloknak) kell új életre támasztanunk. Cél: az unitárius megújulás.” (1933. VI. évf. 2. sz. 3. l.)

A fentiek szellemében a szinte évente változó szerkesztőség a lap egyes rovataiban igyekezett céljait megvalósítani, amelyben segítséget nyújtottak munkatársaik: Balázs Ferenc, Csongvay Lajos, Mikó Imre, ifj. Ürmösi Károly. Az Egyesületi élet részletes beszámolót adott a Dávid Ferenc Egylet ifjúsági szervezeteinek munkálkodásáról. A Beszélgetések a vallásról c. rovatban a fiatalok hitéleti vallomásai kaptak nyilvánosságot. A *Kévekötés* tudósított a cserkészlet tevékenységéről is. Rejtvény rovatában először jelent meg keresztrejtvény magyar nyelvű unitárius lapban; a megfejtők között könyvjutalmat sorsoltak ki. A *Kévekötés* színes, változatos tartalma és szellemi összefogó ereje miatt minden bizonnyal népszerű ifjúsági lap volt.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1930; 1931; 1932; 1933. októberig megjelent számok).

BUE (Hiány: 1930. 1. sz.; 1931. 1. sz., 3. sz., 5. sz., 6. sz. 10.; 1932. 3. sz.)

10. *Unitárius Evangélium*

Kolozsvár

1933. február – 1934.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. február – 1934. április: Grafic-Record Könyvnyomda, 1934. május – december: „Hermes” Nyomda (Polonyi és Tsa)

Szerkesztő: 1933. február – 1934.: Kiss Elek

A lap címében fejezte ki a megjelentetés célját: „Az Unitárius Evangélium örömezenet az igazi unitáriusoknak, nem elmélkedni, hanem színt és értéket adni a reménytelenné váló, elszíntelenedett életnek” (Kiss Elek: Szerkesztői előszava 1933. I. évf. 1. sz. 3. l.) Az egy fő által szerkesztett Unitárius Evangélium a rovatok kialakításában mindvégig következetes maradt. A Helyzetkép, amely a világ unitarizmusát kísérte figyelemmel (Pl. Dánia, Anglia, Hollandia) a Theológia a lelkészképzés problémáit tárgyalta; a Misszió a lelkeszi hivatás nemes megéléséről közölt fejtegetéseket; a Haladás taglalta az egyház reformkérdéseit — építve az egyház híveinek progressziójára. A Biblia rovat a Szentírást magyarázta egyszerű, közérthető stílusban, a Szemlében a hazai és külföldi unitárius lapok aktuális témáit ismertette olvasóival. Az irodalom példázat értékű történeteket, elbeszéléseket közölt. A lap további tartalmi jellegzetessége, hogy rendszeresen foglalkozik az unitárius szórványokkal. Az olvasóknak egészségügyi tanácsokat is ad, és olvasótábora figyelmébe ajánlja az unitárius felekezeti közéleti embereket: orvosokat, ügyvédeket, építészeket, keréskedőket.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

11. *Unitárius Hírnök*

Bukarest

1933. március – 1938. május

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. március – 1934. január: Tipográfia Nagy Bálint könyvnyomdája, 1934. február – április: Tip. Heller-Nyomda, 1934. május – 1937. augusztus: „Litera” termelő és könyvkiadó szöv. Bucuresti, 1937. szeptember – 1938. május: Tip. Bernat

Szerkesztők: 1933. május – 1936. szeptember: Lőrinczy Dénes, 1936. október – 1938. májusig: Lőrinczy Géza.

A lap alcíme: „Egyházi értesítő Bukarestben és az ó-királyságban élő unitárius híveinek részére”, amelyet a Bukaresti Unitárius Egyházközség adott ki. A Kolozsvártól távol élő magyar unitárius hittestvérek lelki támasza kívánt lenni az *Unitárius Hírnök*, hitük erősítésében nyújtott segítséget (Ez időtájt kb. 1200 híve volt Bukarestben az unitárius egyháznak, ill. a Regátban pár száz hívő unitárius élt. Lőrinczy Géza szerk. adatai 1936-ból). A lap havonta megjelenő számai „kézirat gyanánt” felirattal kerültek ki a nyomdából.

Tartalmi jellegzetességként lelket erősítő hitéleti írások jelentek meg a lapban, valamint közérdekű unitárius hírek a Bukarestben ill. a Regátban élők számára. Az „Aranykönyvi” bejegyzések tájékoztatást adtak az adakozásokról.

Lelőhely: BUE (hiány: 1935. 3., 7., 8. szám)

12. *Unitárius Jövendő*

Brassó

1939. szeptember – 1942. szeptember

Megjelent: havonta, negyedréti alakban

Nyomda: 1939 – 1940. augusztus: Tipografia Soimi Carpatilor, 1940. szeptember – 1942.: Tipográfia Bodor.

Szerkesztő: 1939. szeptember – 1942. szeptember: Kovács Lajos

Az *Unitárius Jövendő* egyháztársadalmi, hitéleti és missziói célokat szolgáló lapként indult a brassói lelkészskör gondozásában. A szerkesztőbizottság szükségét érezte pártérdektől s minden más befolyástól mentes lap létrehozásának, amelyben mindenki bátran elmondhatja véleményét unitárius egyháza és hite érdekében. Egyházi és világi íróknak is helyt adott a lap hasábjain. Az első három szám „mutatványszám”-ként jelent meg.

Az *Unitárius Jövendő* az egyházi reformért, az öntudatosabb unitarizmusért harcolt, szükségesnek látta az egészségtelen egyházi szellem megtisztítását. Az 1940. nov. 14-ei Romániai Egyházi Képviselő Tanács megtiltotta az *Unitárius Jövendő*nek az Unitárius szó használatát, a lap azonban változatlan címmel folytatta működését, a szerkesztő 1942-ben bekövetkezett haláláig.

Az *Unitárius Jövendő* hangja mindvégig kritikus maradt. Tartalmi jellegzetességként Csendes óra címmel imákat közölt, a Szemlében jelentek meg a kemény hangú reflexiók az egyház életével kapcsolatban. Folytatásos írások is megjelentek a lapban. Pl: Nőszövetségek a vasárnapi iskolák szolgálatában (1939.); Gazdálkodás-Vallomások; Egyházi zene a fejlesztés érdekében (1940.) címmel.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1942. 1–9. sz.)

BUE (teljes)

13. *Unitárius Szórvány*

Debrecen

1947. február – november

Megjelent: havonta, negyedét alakban

Nyomda: 1947. február – április: Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Vállalat nyomdája, 1947. május – november: Debrecen város és Tiszántúli ref. egyházkerület könyvnyomda vállalat.

Szerkesztő: 1947. február – november: Buzogány Kálmán

A lap címében utal a szórvány szóval a más vallásúak közé elszórtan beékelődött más (itt unitárius) felekezetű kisebb embercsoportra.

A kis terjedelmű *Unitárius Szórvány* felhívásokat közölt olvasóival. A szerkesztő lelkész összefogó szerepet töltött be a hitükben közös, de egymástól távoli falvakban élő emberek között, célul kitűzve több nemes célt, pl. debreceni unitárius székely templom építését.

A rövid megjelenés alatt kialakult rovat a Nők világa, amelyben a nők, asszonyok problémáival foglalkozott. Hozzászólások rovatában a lap helyt adott a szórványban élők írásainak.

Lelőhely: BUE (teljes)

MUSZKA IBOLYA ÉVA

Katholikus Legényegyleti Olvasótár. 1845–46 telén Adolf Kolping (1813–1865) német katolikus lelkész, aki eredetileg cipészsegéd volt, az iparostanoncok és segédek művelődése, erkölcsnemesítése céljából megszervezte az első katolikus legényegyletet. Ezt követően a legényegyleti mozgalom hamarosan túlnőtt a német határokon, s világszerte gyökeret vert.¹

Hazánkban az első egyletet Kolping személyes támogatásával 1856-ban Pesten hozta létre Szabóky Adolf.² Az ezt követő években több városunkban elindult a szervezés. Az egeri egylet létrehozása Tóth István nyomdász nevéhez fűződik, 1860-ban.³

A derék betűszedő, akit az egylet titkárává választottak, 1864-ben az iparostanoncok és segédek művelődése érdekében *Katholikus Legényegyleti Olvasótár* néven kiadványsorozatot indított. Az első füzetben olvasható előszó szerint az olvasótár „főleg az iparúzó ifjúság részére olyan olvasmány akar lenni, mely által maguknak hasznos ismereteket szerezve, szabad óráikban lelket s

¹ E. T.: *Kolping Adolf* = Katholikus Legényegyleti Olvasótár, Eger, 1864. 9–13.

² SZECSKÓ Károly: *Az Egeri Katolikus Legényegylet története 1860–1951*. Eger, 1992. 5.

³ I. m.: 6.

szívet nemesítő mulatságot is találjanak, hogy így erkölcsi művelődésüket lehetőleg tökéletesíthessék.”⁴

A második füzet két évvel később, 1866-ban látott napvilágot.⁵ Sajnos több kiadvány, bizonyára anyagi okból, nem jelent meg. Így e hasznos vállalkozás félbeszakadt.

A megjelent két kötet rendkívül gazdag és hasznos olvasnivalót tartalmaz, a kiadvány az első kötet előszavából idézett célkitűzéseinek megfelelően. Az első füzet tartalmazza a mozgalom alapítójának, Kolping Adolfnak rövid életrajzát, amelyet a szerkesztő és kiadó készített. Ugyancsak ebben a füzetben olvashatunk tömör összefoglalást a legényegyleti mozgalom 1864-ig terjedő történetéről.

A két kötet anyagainak többsége erkölcsnemesítő vers, elbeszélés és színmű. A költemények többségének szerzője az ismert papköltő, Mindszenti Gedeon volt (például *Diadalének*, *Legénydal*, stb.).⁶ Rajta kívül olvashatunk verset Benőfy Somától⁷, Tárkányi Bélától⁸. Pájer Antaltól⁹ és más, ma már ismeretlen poétáktól. Az elbeszélések, korabeli szóhasználatul beszélők, főként Vincze Alajos alkotásai.¹⁰

A kötetekben két színmű olvasható. A szerkesztő egy külföldi szerző, Dr. Jarisch *Polgárerény* című darabját dolgozta át, amely az iparosletről szól. A másik munka M. P.-től való. Vallásos színmű, címe: *A nagylelkiség*. Mindkét kötetben több hasznos, rendkívül olvasmányos ismeretterjesztő cikket találhatunk. Montedegoi Albert Ferenc¹¹ rövid vázlatot készített a kézműipar történetéről. Sellyey Béla¹² érdekes cikket közölt a levelek továbbítására is alkalmas angol tanulmányról, a légmozdonyról. Cikket olvashatunk az akkortájt gyorsan terjedő fényképészetről is.

A fiatalág szórakoztatására a szerkesztő sok hasznos történetet, korabeli szóhasználatul adomát adott közre, amelyek főként Sziklay Jakab¹³ gyűjtései, illetve írásai. Ezenkívül található a füzetekben sok találókérdés és tréfa is. A kiadványok nagy értéke, hogy közölték a legényegylet fontosabb adatait és képet adtak a mozgalom érdekesebb eseményeiről. Például megtudhatjuk, hogy 1845-től 1866-ig a világon már 414 egylet működött.

A füzeteket rendkívül gazdag illusztrációs anyag teszi szemléletesebbé. Többek között látható a kötetekben Szabóky Adolf, Kolping Adolf, Lengyel Miklós kanonok, egyleti elnök arcké-

⁴ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Első füzet. Eger, 1864.

⁵ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Második füzet. Eger, 1866.

⁶ Mindszenti Gedeon (1829–1877) neves katolikus papköltő. Egerben volt káplán, tanító-képzőintézeti tanár, igazgató. A helyi Hatvani temetőben nyugszik. Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 251.

⁷ Benőfy Soma (1821–1887) katolikus papköltő. Egerben tanult. A Kisfaludy Társaság számára összegyűjtötte a palócok dalait (Vö. SZINNYEI József: *Magyar trók élete és munkái I. kötet*. Bp. 1891. 871–872.)

⁸ Tárkányi Béla (1821–1886) katolikus papköltő. Petőfi barátja volt, akit 1844 februárjában meglátogatott Egerben. Több imádságos és énekeskönyv szerzője volt. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. S–Z. Bp. 1965. 312.)

⁹ Pájer Antal (1817–1881) katolikus papköltő. Füzesabonyban káplán, majd plébános. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 417.)

¹⁰ Vincze Alajost (1839–1919) 1863-ban Egerben szentelték pappá. 1868-tól az egri r. k. fiú-tanítóképző tanára, 1892-től igazgatója volt. (Vö. BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar nyelvű tanítóképzője*. Eger, 1928. 196–198.)

¹¹ MONTEDEGOI ALBERT FERENC (1811–1883) csillagász, a Magyar Tudós Társaság tagja. 1851-től az egri Csillagda igazgatója, egyházmegyei könyvtáros, liceumi tanár. (Vö. SZECSKÓ Károly: *Montedegoi Albert Ferenc*. Kézirat, 1992.)

¹² Sellyey Béla. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

¹³ Sziklay Jakab. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

pe.¹⁴ Nagy érték és talán egyedülálló a legényegylet első székházáról készített rajz. Az épület a Csonkamecset-téren állott (ma a Heves Megyei Művelődési Központ székháza). A második füzet végén látható Zsasskowszky Ferenc,¹⁵ neves egyházi zeneszerző és karnagy kottája, amelyet egy jelenleg ismeretlen költő, *Vándor induló* című versére komponált.

A ma már szinte könyvtári ritkaságszámba menő kiadványokat az érseki líceumi könyv- és könyvnyomtatásban készítették, rendkívül ízléses kivitelben.

SZECSKÓ KÁROLY

A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára. A Szegedi Hírlapkiadó és nyomdavállalat r.t. *Alapítási tervszövege* 1913. február 15-i keltezésű.¹ Ez az irat — amellett, hogy rögzíti a cég, annak nevében is jelzett, tevékenységi területét — kimondja: „A részvénytársaság tárgya: A Ligeti Jenő és Társai szegedi bejegyzett cég üzletének átvétel és folytatása.” Majd, részletezőbben: „Az alapítók [,] névszerint: Pásztor József, Hacker Béla és Löffler Andor behozzák a részvénytársaságba az általuk a Ligeti Jenő és társai szegedi bejegyzett cégtől örök áron megvett, s így tulajdonukat képező nyomdai gépeket, felszereléseket, papírárukat, ólombetűket és kinlevő követeléseket 48.000 koronában megállapított értékben, és a részvénytársaság ezeket ugyaníly összegért átveszi, s mely vételár akként egyenlített ki, hogy a részvénytársaság az alapítóknak ellenértékül 480 darab egyenként 100 korona névértékű részvényt ad”, plusz — az egyéb részvénybefizetésekből — 2000 koronát. Hogy ekkor milyen gépekkel, felszerelésekkel stb. rendelkeztek, leltárban rögzítették.² Maga a vállalkozás — mivel az összesen 500 részvényből 480-at a nyomda képezett — láthatóan jórészt a Ligeti Jenő és Társai nyomdára épült. A cég jogilag 1913. június 17-én jött létre, s akkor az 500 részvény — tehát a nyomda és a cég tulajdonjoga — a következőképpen oszlott meg:

1. Hacker Béla nyomdatulajdonos, 160 db. — 16.000 K értékben
2. Pásztor József szerkesztő, 160 db. — 16.000 K értékben
3. Löffler Andor igazgató, 160 db. — 16.000 K értékben
4. Holtzer Dániel kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
5. Dr. Békei Nándor ügyvéd, 2 db. — 200 K értékben
6. Szerényi J. Jenő ügyvédsegéd, 2 db. — 200 K értékben
7. Fischer Aladár igazgató, 2 db. — 200 K értékben
8. Braun Victor kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
9. Hacker László gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben
10. Brüller Gyula gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben

Valamennyi részvényes szegedi lakos volt.

Készpénzbefizetés — a Szegedi Általános Bank igazolása szerint — mindössze 600 korona értékben történt; a részvényesek közül a 4–8. 60–60 koronát, a 9–10. pedig 150–150 koronát fizetett be. Ez már a kezdetekkor előrevetítette a cég végzetét, ún. üzemtőke nélkül ugyanis lehetetlen volt működni. Így már az 1913. október 23-i közgyűlés kimondta a fölszámolást. Hogy mi történt, az leginkább Löffler Andor igazgatósági tag — közgyűlési jegyzőkönyvben rögzített —

¹⁴ Lengyel Miklós (1802–1889) 1851-től egri kanonok, 1873-tól érsek helyettes volt. Sok pénzt fordított jótékony célokra. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VII. köt.* Bp. 1900. 1068–1069.)

¹⁵ Zsasskowszky Ferenc (1819–1887) jeles egyházi zeneszerző, 1846-tól az egri székesegyház karnagya. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV. köt.* Bp. 1924–1925.)

¹ Ez, s az e cikkben hivatkozott valamennyi irat a szegedi bíróságon őrzött cégbírósági iratok között található, Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt 1913/28. jelzet alatt.

² A leltár a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat részvénytársaság 1913. június 8-i keltezésű alapszabályainak a melléklete.

közgyűlési fölszólalásából hámozható ki. Ő ugyanis kimondta: „A részvénytársaság megalakulása-kor átvette a Ligeti Jenő és Társa szegedi cég üzletét annak aktívaival és passzívaival. Az összes bankhitelezők és a legnagyobb áruhitelező, ez utóbbi követeléseinek egy részét illetően követeléseik teljes kiegyenlítéséül elfogadták a részvénytársaság részvényeit, ezáltal a részvénytársasággal szemben az átvett cég üzleti terheinek túlnyomó része megszűnt, illetve alaptőke követelésé alakult át és az áruhitelezőkkel kedvező moratórium köttetvén, a künlevőségek behajtása megkíséreltetett” — üzemi tőke azonban nem volt. Ezen a fölszámolást kimondó közgyűlésen a részvényesek már a megváltozott részesedési viszonyokat mutatták. Öten voltak jelen; Holtzer Dániel 90, Békei Nándor 160, Pásztor József 60, Hacker Béla 13, Löffler Andor 22 db. részvény képviselőben. Azaz Pásztor 100, Hacker 147, Löffler 138 (együtt összesen 385) részvényt veszett, Holtzer viszont 88, Békei pedig 158 részvényt nyert. Ez a tény arra vall, az alapítók számára — a Ligeti nyomda megvásárlásakor — Holtzer és Békei hitelezett 8.800, ill. 15.800 koronát. (139 részvény pedig, ami ugyancsak kikerült az alapítók kezéből, a hitelek fejében valamelyik bank tulajdonába kerülhetett.)

A fölszámolás kivitelezésére Löffler Andor (s a hozzá csatlakozó Pásztor József) azt javasolta, hogy „a társaság vagyonát (a nyomdát és a berendezéseket)” tegyék „készpénzzé”, azaz adják el. Hogy ez az ötlet miképpen valósult meg, nem tudjuk. A szegedi törvényszék, mint illetékes kereskedelmi bíróság végzése („fölszámolás alatt”) 1914. január 19-én született meg. A tényleges fölszámolás azonban hosszan elnyúlt, az utolsó fölszámoló, a bíróság által kijelölt Pásztor József (1884–1962) még a húszas évek közepén is „intézte” a cég ügyeinek „fölszámolását”. Így — jelen ismereteink szerint — megállapíthatatlan, hogy utóbb a nyomda kinek, vagy kiknek a kezébe került, egyáltalán: együtt maradt-e, vagy széthullott? A cégbírósági iratok erről furcsa módon hallgatnak, a „fölszámoló” ismételten azt jelentette, hogy üzleti iratok hiányában nem tud elszámolni a cég dolgairól. Csak föltételezhetjük, hogy a nyomda részben (?) az utolsó fölszámoló, tehát Pásztor József kezére került,³ s az ő „tehetetlensége” amelyet számos pénzbüntetést sem változtatott meg, voltaképpen ezt a tényt leplezte el. Bizonyítani azonban ezt nem tudjuk.

Akárhogy is volt, akármi is lett a nyomda sorsa *utóbb*, a már említett s a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt. cégbírósági iratai között fennmaradt nyomdaleltár önmagában is becses dokumentum. Ez a leltár ugyanis a Ligeti Jenő és Társai cég nyomdájáról mindenképpen fölvilágosítást ad, a Ligeti nyomda pedig valójában az 1910-ben alapított *Délmagyarország* című lap nyomdájának Ligeti Jenő (1875–1969) tulajdonában megmaradt nagyobbik, még önmagában is működő részét alkotta.⁴ Azaz: a leltár voltaképpen a *Délmagyarország* előállításának nyomdai hátteréről ad információkat.

Maga a kétéhszabos gépelt, 6 oldal terjedelmű leltár a következő:

³ Pásztor József a szegedi sajtótörténet „nagyogulja” volt, újságíróból lett lap- és nyomdatulajdonos (egy időben mint gyakorlatilag korlátlan hatalmú főrészvényes); fölemelkedésének pénzügyi háttere máig tisztázatlan. A Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt létrehozásával valószínűleg a már tulajdonában lévő *Délmagyarországnak* kívánt „saját” nyomdát szerezni. Vö. LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Pásztor József = Szeged 1989. 5. sz. 36–37., uő: A Szeged története (1920–1925) I–II. = MKsz 1989. 4. sz. 369–382. és 1990. 1–2. sz. 45–67.*

⁴ A *Délmagyarország* nyomdáját Ligeti Jenő hozta létre, a legmodernebb (rotációs) gépeket azonban a hitelező cég csakhamar visszavette. A „maradék” nyomda azonban 1910 ősztől 1912 közepéig Ligeti irányításával s jelentős részben az ő tulajdonában működött. Vö. A *Délmagyarország fél évszázada 1910–1960*. Szerk. LÓKÓS Zoltán, PÉTER László, [Sz.] SIMON István. Szeged, 1960. 5–6. és 81., továbbá LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Ligeti Jenő = Szeged 1989. 4. sz. 41–42.* — Hogy a nyomda miért s hogyan került ki Ligeti kezéből, részleteiben máig tisztázatlan.

LELTÁR

A „Szegei Hírlapkiadó és Nyomdávalalal		Stancnik	66.00
részvénytársaság” cég alapítói által Ligeti Jenő		Transmissiók	76.00
és Társai cégtől megvett nyomdai felszerelés,		Írógépasztal amerikai	100.00
anyagok és egyéb ingóságokról. —		Nagy iratszekrény	70.00
Petit minus	78.01	Kis iratszekrény amerikai	80.00
Petit antiqua	289.11	Wertheim szekrény	500.00
" quirtpont	46.12	Klisék	400.00
" cursiv számok	99.31	Fametszetek	276.00
" anyag	14.48	Regalis	120.00
" menetrend szám	17.80	Formaasztal	60.00
" anyag	4.88	Könyvészet és állványok	1300.00
" Blockschrift	28.00	Másoló prés	20.00
" fette Römisch	27.62		
Számzóó gép	50.00	Átvitel	35046.12
Anyag	189.91	Áthozat	35046.12
Világítási felszerelés	320.76	Irodai szerek	100.00
6 darab mótör	2034.00	Kályhák és csövek Meidinger	150.00
Könyvkötő szerszám	40.50	Gépszáj	140.00
Matricák	58.45	1 drb 11/12 szekrényállvány	34.00
1 db gyorssajtó	4500.00	8 " nagy antiqua "	72.00
1 " "	4000.00	6 " kis " "	42.00
1 " "	5500.00	4 " betű " "	9.20
1 db amerikai gép	800.00	39 " hasábhajó	171.60
1 " papírvágó gép	650.00	7 " "	21/29 35.00
1 darab keskeny vágó	25.00	4 " "	16/26 20.00
2 " amerikai vágó	2000.00	1 " "	29/46 11.00
1 " önkirakó "	650.00	4 " "	31/47 33.60
kis papírvágó gép	100.00	1 " "	37/55 12.00
Teljes nyomdai felszerelés	7000.00	1 " zárókészülék	74.80
3 darab mótör villamos	1064.00	50 " " zárókarika	15.00
Klisék	35.82	12 " berakójel	4.00
2 fűzőgép	480.00	1 " festéklapát	— .70
		3 " zárókulcs	4.20
Átvitel	30203.77	16 drb szedőorsó 20 cic.	64.00
Áthozat	30203.77	5 " " 30 "	26.00
Klisék	99.00	2 " " 40 "	12.00
Nonp. betűk	6.26	1 " " 55 "	7.00
Petit betűk és léniák	38.85	20 " új ezüst szedő lénia	8.00
Klisék	70.96	2 " új ezüst tördelő lénia	3.00
Rézlénia	327.00	3 " 2a. szekrény állvány	102.00
Lemezolló	500.00	5 " nagy " "	130.00
Villanyvilágítási szerelés	245.78	3 " forma " "	60.00
Anyag	60.00	10 " újság állvány fiókkal	200.00
Petit minus	90.00	40 " nagy antiqua szekrény	360.00
Nonp. Ant.	183.66	44 " kis " "	308.00
Anyag	19.06	4 " nagy anyagszekrény	36.00
Naptár vignetta	28.78	1 " kis lénia "	7.00
Klisék	40.00		
Címtáblák	65.00	Átvitel	37298.22

Áthozat	37298.22	107.50 Borgis	" "	225.75
36 " betűfiók	82.80	51 kr. Petit Anschluss sort.	" "	117.30
41 " törszám szekrény	12.80	7.95 Nonp.	" "	27.83
18 " szedő deszka	99.00	15.40 Tertia	" "	41.58
1 " mosó asztal	36.00	16.10 Text	" "	43.47
10.10 kg Nonp. fette Altdeutsch	92.90	50.90 Nonpar quadr. sort.	" "	114.52
16.90 " Petit " "	130.13	52.40 Petit	" "	104.80
21. — " Garmond " "	140.70	52.20 Borgis	" "	104.40
13.70 " Cicero " "	90.42	154. — Garmond	" "	277.20
1.90 " Pet. J. Nonp. Elit grotesq	32.30	200.50	" "	350.88
3.40 " Nonp. " "	35.36	76.50 Tertia	" "	145.35
4.90 " Petit " "	45.08	77.20 Text	" "	146.68
5.30 " Garmond " "	44.52	108.50 1, 2, 3, 4, Bleislege	" "	173.60
6.70 " Cicero [Elit grotesq]	54.94	106.40 1/4 Petit Reglettem	" "	361.76
7.40 " Tertia " "	57.72	459. — Garm. kreaftige Antiqua	" "	1354.05
9.70 " C.20 " "	73.72	140.60 Cicero	" "	449.92
4.90 " C.28 " "	35.28	245 Bg. J. Bg.	" "	747.05
6.00 " C.36 " "	40.80	182. — Petit	" "	682.50
5.00 " Nonp. neue 1/2 fette	49.00			
5.20 " Petit " "	44.72	Átvitel		45426.10
6.00 " Garmond " "	45.60	Áthozat		45426.10
5.90 " Cicero " "	53.66	39.40 Nonpar.		263.98
7.40 " Mittel " "	54.02	29. — Borgis fette Ald.		208.80
7.60 " C.16 " "	54.72	10.40 C/48 Trümp. Schreib.		98.10
8.75 " C.20 " "	61.25	97.80 Petit quadraten sort.		198.60
6.40 " C.28 " "	42.24	159.40 Bleistege sort.		255.04
6.35 " C.36 " "	39.37	44.50 Garm. kreaftige kursiv		200.25
7.20 " C.48 " "	48.76	6. — Nonpar.	" "	57.00
2 drb. betűszekrény	18.00	12.70 Cicero 1/2 fette		93.98
24 " Imp.	30.00	15.30 Petit 1/2	" "	131.58
különféle klisék	141.70	30 Eisenstege 6, 8, 10 8, 12		12.00
12.80 C./60 betű	75.25	36 " " " " 16, 20		18.00
12.30 Nonp. Fette Bleilinién	63.96	54 " " " " 24, 28		37.80
		180 " 32, 36, 40, 44, 48		162.00
Átvitel	39213.94	15.40 Cicero kreaftige kursiv		81.62
Áthozat	39213.94	4.20 nonpar 1/2 fette	" "	41.16
11.80 Cicero fette Bleilinién	61.36	16 Tertia kreaftige Antiqua		105.60
2.59 Nonp. Bruckziffern	25.50	10.40 Text	" "	66.56
2.25 Petit	19.13	10.30 C/28	" "	61.80
2. — Cicero	13.00	115 1/4 Petit Durschschluss		4.37
3. — Cicero Trimp. Schreibsch.	46.20	8.40 C/32 kreaftige Antiqua		40.72
9. — Tertia	117.00	21.40 1/4 Petit Regletten		51.36
5.60 C/28 [Trimp. Schreibsch.]	58.80	1.05 Borg kreaftige Antiqua		3.20
1.25 Petit Kalenderzeichen	11.25	14.90 Petit	" kursiv	95.36
3.80 " Mattem	34.20	05 Garm.		38
3.60 " Visitte	33.12	55 C/36 betű		3.41
2.95 " Inserat Einfassung	25.08	05 C/28	" "	33
2.40 " Inserat Einfassung	20.40	1. — C/48	" "	5.80
54.40 Cicero Auschluss sort.	108.80	2.10 C/60	" "	12.18
80.80 Garm.	169.68	— 30 C/28 [betű]		2.16

—35 C/36 "	2.38	10.02 " 6 " "	60.86
1.55 Garm. kraeft. Antiqua	4.57	10.06 " 7 " "	63.25
353.60 Borgis " "	1078.48	24.03 " Cicero Schreibsnarl	204.70
		3.04 Nonp. neue Stern.	34.21
Átvitel	48829.67	3.06 Petit " "	29.90
Áthozat	48829.67	6. — Korpus " "	43.52
2.10 Borgis Bruchziffern	16.80	5.05 Cicero " "	39.25
57.80 " kraeftige kursiv	277.44	7.09 Text [neue Stern]	51.76
15.30 Petit Borg. 1/2	123.93	7.85 2 Cicero " "	49.60
16.30 Garm. 1/2 "	123.58	8.25 Mittel neue Stern.	50.19
69.90 Garmond Anschluss sort.	146.79	13.1 3 Cicero " "	76.63
10. — Tertia " "	27.00	7.05 4 " " " "	43.87
300 drb. cicero fabetű	78.00	8.08 5 " " " "	51.48
881/2 64 " " "	227.80	9. — 6 " " " "	52.65
500 " " 6 " "	80.00	11.25 7 " " " "	65.81
213 1/2 40 " "	257.28	5.85 Petit Behrens Kursiv	82.13
417 1/2 6 " "	127.00	6. — Corpus " "	77.22
417 1/2 8 " "	127.00	6.3 Cicero " "	77.39
417 1/2 10 " "	175.85	7.65 Tertia " "	73.34
417 1/2 12 " "	161.19	6.05 Text " "	68.44
357 1/2 16 " "	192.40	7.09 D. mittel " "	78.56
357 1/2 16 " "	167.31	10.03 3 Cicero " "	96.41
357 1/2 20 " "	267.69	7.08 4 " " " "	68.44
357 1/2 24 " "	276.06		
357 1/2 24 " "	242.59	Átvitel	55153.91
357 1/2 24 " "	313.70	Áthozat	55153.91
4 1/2 mtr. Einfassung 8 cic.	65.81	1 Satz Schack Figuren	29.25
4 1/2 " " 8 "	46.33	1 " Berensli	64.35
4 1/2 [mtr. Einfassung] 6 [cic.]	40.54	1 " "	25.74
5,6 kgr. Korp. Wagner	50.45	1 " "	76.05
6 " Cicero "	52.65	1 " "	29.25
6 " Tertia "	51.24	1 mtr. " cursiv	6.43
8.1 " 2 Cicero "	63.49	1 " " "	6.43
9 " 3 " "	66.33	1 " " "	9.94
12. — " 5 " "	85.64	1 " " "	6.43
21. — " 7 " "	142.74	1 Satz Cicero Ninfassung	17.55
3.35 Nonpar Fallstoff	37.22	1 [Satz] Nonp. [Ninfassung]	11.70
4.03 Petit " "	40.24	8 " kleine 4.50 5. — 7.50	
		5 5 5 57. —	51.48
Átvitel	52981.76	17 Vignetten 1/1.50,	36.62
Áthozat	52981.76	0.05 Korpus Behren cursiv	64
5.08 kgr. Tertia Fallstoff	44.78	1.15 D. Mittel " "	11.43
6.06 " Text "	50.19	1.04 3 Cicero " "	13.10
8.04 " 2 Cicero "	62.90	1.5 4 " " " "	13.16
9.85 " d. mittel "	71.45	6.75 Tertia neue Schreibschr.	45.59
9.02 " 3 cicero "	62.43	0.25 Cicero " "	1.77
15.08 " 3 cicero "	99.82	0.55 Nonp. " "	5.53
11.04 " Corpus "	100.03	0.55 Text. " "	3.63
10.08 " Cicero "	92.27	1.02 D. Mittel " "	7.30
8.05 " " "	48.67	0.05 3 Cicero " "	29

0.5 4 " " "	2.82	1 "	Canapee 4 fotell	130.—
1.45 6 " " "	8.49	20 "	világos Thonet szék	100.—
0.8 Tertia Magnet	68.32	1 "	asztalka	24.—
0.05 2 Cicero "	40	1 "	2 ajtós szekrény	80.—
0.9 3 " " "	6.63	1 " 1 "	"	30.—
0.9 5 " " "	6.32	1 "	nyitott szekrény beosztott	50.—
2.35 7 " " "	16.77	1 "	álló íróasztal	40.—
1.6 Nonp. Fallstoff	6.67	1 "	másoló prés asztal	36.—
		2 "	tölggyfa íróasztal	260.—
Átvitel	55743.99	4 "	fotell faüléssel	48.—
Áthozat	55743.99	1 "	íróasztal 7 fiókkal	70.—
1.75 Tertia Fallstoff	16.51	1 " 1 "	"	19.—
0.7 Text "	5.32	2 " 2 "	"	48.—
5.4 2 Cicero "	3.—	8 " 2 "	"	176.—
0.9 5 " " "	5.47	1	Pluvius kézi fecskendő	70.—
0.75 6 " " "	4.48	1	Amerikai Stuver írógép	500.—
2.25 7 [Cicero Fallstoff]	14.61	1/3 kg.	Blockschrift 8 féle	805.61
0.75 Tertia neue Steinschr.	5.17	71 "	Klisétálpsteg	170.12
0.05 D. Mittel " "	29	5.8 "	Petitszámok	90.62
1.04 2 Cicero " "	8.84		Naptárjelek	3.10
2.20 7 " " "	12.87		57.3 kg. anyag	76.27
1.45 5 " " "	8.48		47.5 " fette römisch 6 féle	540.97
0.2 3 Cicero Behrens cursiv	1.87		Tömöntöde berendezés	481.07
0.35 Petit Fallstoff	3.27		Text. kövér számok	66.35
0.90 Corpus "	7.90		Petit hasáb lénia	47.34
0.15 3 Cicero "	1.—		Fette römisch 5 féle	345.19
2.15 4 " " "	13.58		Írógép betű	90.—
0.45 Tertia "	3.47		2 cicero számok	23.75
0.15 7 Cicero "	88		Zárjelek	11.35
0.10 7 " " "	58		Mezek	20.64
0.50 Text " "	3.80			
1.50 Behrens cursiv	15.79		Átvitel	62112.45
0.70 Cicero Fallstoff	5.89		Áthozat	62212.45
6 klo " Steinschrift	50.56		Perf. léniaák	50.74
0.10 Petit Nonp. Corp. Mag.	90		Petit számok	50.—
1 drb Perforáló gép	300.00		Anyag	329.42
10.20 1/4 Pet. rézlénia			"	78.84
15.40 " finom "			Nagy premier kályha	90.—
10.70 1/2 kövér "			Nyomdai szerszámok	420.—
5.20 2 finom "			Kis premier kályha	78.—
6.25 " kövér "			Meteor kályha	110.—
5.50 1/2 kövér "			Csővek	22.—
6.75 Nonp. kövér "			Papírraktár:	
6 " tompa finom rézlénia	1107.05		Különféle papírok	2000.—
			Nyomatványok	500.—
Átvitel	54345.07		Anyagok	300.—
Áthozat	54345.07			
1 drb. lehúzó gép	210.—		Összesen	68841.45
1 " kettős íróasztal	60.—			

szóval Hatvannyolcezernyolcszáznegyvenegy korona 45 fillér.

Ligeti Jenő és Társai.

Pásztor József Hacker Béla

Ez a leltár — noha erre most nincs mód — alapos elemzést érdemel. Mind a jegyzékbe vett gépek és felszerelések, mind a betűkészlet számos tanulsággal szolgálhatnak. Ezúttal, a részletes elemzés helyett, csak két elemzési lehetőségre hívnám föl a figyelmet.

1. A leltár részletesen regisztrálja — kilogrammban — mennyi és milyen betűkészlettel rendelkezt a nyomda. Ebből kikövetkeztethető lesz a nyomda tipografiai karaktere és minősége, sőt az is, hogy egyszerre, egy időpontban milyen nagyságú munka volt elvégezhető.

2. A leltározott tárgyak láthatóan nincsenek csoportosítva, „rendezve”. Összetartozó dolgok pl. többször s több helyen bukkannak föl. Ez arra a (különben is természetesnek tetsző) fölismérésre enged következtetni, hogy a leltárbevétel sorrendje a nyomdabeli egykorú elhelyezkedést követi. A leltározó ment sorba, s olyan sorrendben vette leltárba a tárgyakat, készleteket, ahogy azok eléje kerültek. Ez a tény talán fölhasználható lesz a nyomda belső elrendezésének rekonstruálása során. Annál is inkább, mert a Korona u. 15. sz. épület, amelyben a nyomda működött, valószínűleg ilyen szempontból is fölmerhető lesz a szegedi levéltárban őrzött építési tervek segítségével.

E leltár előkerülésével mindenesetre lehetőség nyílt a *Délmagyarország* nyomdai hátterének fölmerésére.

LENGYEL ANDRÁS

A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat). A magyarországi német nyelvű periodika-irodalom összefoglaló bemutatása sajtótörténetünk mindmáig megíratlan fejezetei közé tartozik.* Réz Henrik bibliográfiailag ugyan feldolgozta az 1918-ig terjedő korszakot (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935), de e mű esetében pontatlanságokkal is kell számolnunk. Az 1740 és 1809 között Bécsben, Pozsonyban és Pest-Budán megjelent német lapok adatait tartalmazza Andrea és Wolfram Seidler a közelmúltban napvilágot látott, igen kiváló bibliográfiája (*Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. Wien – Köln – Graz, 1988). Busa Margit *Magyar sajtóbibliográfiája* (Budapest, 1986) az 1849 előtti német nyelvű sajtó történetéhez szolgál számos fontos adattal (címváltozások, lelehek) és ad rendkívül gazdag sajtótörténeti szakirodalmat.

A magyarországi német irodalom történetével foglalkozó művek, Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig* (Budapest, 1926), valamint Gragger Róbert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. I. Vormärz* (Wien – Leipzig, 1914) is számol baveszik a legfontosabb német lapokat, de mindkét munka lezárul 1848/49-cel. A Kókay György szerkesztésében megjelent *A magyar sajtó története I.* (Budapest, 1979) a magyarországi sajtó szerkesztésének foglalkozik behatóbban az egyes német lapokkal. Kiváló alpművek állnak rendelkezésünkre részterületekről, korszakokról, pl. Szemő Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812 – 1878)* (Budapest, 1931), Zuber Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig* (Budapest, 1915), valamint Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930). Néhány város, ill. a történelmi Magyarország bizonyos országrészeinek sajtó- és nyomdászattörténetéről is számos munka létezik. Csak példaként emeljük ki Temesvárt, Pécsét és Sopront, különösen jól

* Az 1992. június 27-én Tübingenben az Institut für Donaueschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen), a Südostdeutsches Kulturwerk (München) és az Eberhard-Karls-Universität (Tübingen) által rendezett „Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa. Archivierung und Dokumentation” című konferencián elhangzott előadás magyar változata.

feldolgozott az erdélyi szászok és a bánati svábok sajtójának története. Egyes fontosabb lapokról (pl. *Preßburger Zeitung*, *Pester Lloyd*, *Pester Sonntagsblatt*, *Pester Zeitung*, *Pesther Tageblatt*, *Zeitschrift von und für Ungern*, *Neues Ungrisches Magazin*) tanulmányok sora látott napvilágot.

Fried István a *Magyar Könyvszemle* 1983. 1. számában közölt cikkében a 19. század első feléig bezáróan felvázolta a magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának modern módszereit, meghúzta a korszakhatárokat. Elméleti kitekintésében foglalkozik a hazai németiség kultúráközvetítő szerepével, nemzeti öntudatának alakulásával, az asszimiláció kérdéseivel.

Jelen munkánkban a magyarországi német sajtó történetének rövid áttekintésére, főbb korszakainak jellemzésére, változó-alakuló szerepének ismertetésére teszünk kísérletet, hiszen az 1848/49 utáni évektől, vagy ha szűkebben vesszük, a kiegyezéstől kezdve ez még nem történt meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének korszakai nem teljesen azonosak a magyar sajtótörténetével. Összességében elmondható, hogy a német nyelvű sajtó egyes korszakai szélesebb periódusokat, nagyobb intervallumokat fognak egybe. A felvilágosodás eszmeáramához tartoznak az 1730-as évektől az 1810/20-as évekig megjelent lapok. Új típusú, új stílust, valamint a német nyelvű sajtó széles körű elterjedését hozzák a 20-as, 30-as évektől 1848-ig megjelenő lapok. A Bach-éra szigorú cenzúra-előírásai a német nyelvű lapokat is érintették, sok fontos lap megszűnt. 1867-től 1920-ig terjed a német nyelvű sajtó következő korszaka, amikor szerepe megváltozik, nagyobb teret nyernek a tudományos és szaklapok. A trianoni békeszerződés után a német nyelvű lakossággal rendelkező területek elvesztésével a német periodikumok száma nagy mértékben csökken, a fennmaradók jelentősége pedig visszazorul.

Végezetül még egy általános érvényű megjegyzés. A magyarországi német nyelvű sajtó történetét vizsgálva mindvégig kettős tendencia figyelhető meg: egy része a hazai németül olvasó közönség igényeit elégíti ki, másik része a külföldet akarja Magyarország felől informálni, ill. a német nyelvű országokkal kíván kapcsolatokat fenntartani. Természetesen sok olyan lap is volt, amelyekben ez a kétirányú törekvés egyidejűleg érvényesült.

A nyomtatott sajtó megjelenése Magyarországon majd egy évszázadot késett Nyugat-Európához képest. A 18. század elején a 150 éves török uralom utáni, elmaradott országban nem volt olyan polgárság, amely bázisát képezhette volna (mint előállító és mint olvasó) egy létrejövő sajtónak. Az első latin nyelvű újságok (*Mercurius Hungaricus* 1705–1710, *Nova Posoniensia* 1721–1722) szűk közönség számára készültek. A magyarországi sajtó történetének következő korszakát a német nyelvű lapok jelentették, hiszen a betelepített német iparosok, kereskedők és a németül is olvasó nemesség képezték később a polgári értelmiséggel együtt azt az egyre szélesedő réteget, amely felvevő piaca lehetett a német nyelvű lapoknak.

Az első német nyelvű újság Budán jelent meg 1730 és 1738 között *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* címen. Ez a lap a hivatalos *Wienerisches Diarium*ot utánozta, mind formáját mind tartalmát tekintve, sőt annak híryanagából is sokat merített.

Mária Terezia uralkodásának második felében a szellemi élet és vele együtt a sajtó is nagy fellendülést élt meg. A korai felvilágosodás eszméi Magyarországon elsősorban német és osztrák körökön keresztül terjedtek. 1764-től Pozsonyban jelent meg a *Preßburger Zeitung*, mely a leghosszabb életű magyarországi német újság volt — egészen 1929-ig állt fenn. Bár a Windisch Károly Gottlieb (1725–1793), a város későbbi polgármestere által alapított újság kezdetben sokban hasonlított a *Wienerisches Diarium*ra, mégis a kor legjelentékenyebb lapja lett.

A napilapoknál érdekesebbek voltak az első német folyóiratok. A német nyelvű folyóirat-irodalom kialakításában ismét Windischnek volt úttörő szerepe. A *Preßburger Zeitung* melléklapjaként ő adta ki az első aufklärerische erkölcsnemesítő hetilapokat: a *Der Freund der Tugend*et (1767–1769), a *Der vernünftige Zeitvertreiber* (1770) és a *Preßburgisches Wochenblatt*ot (1771–1773). A jozefinista időkben további, már a *Preßburger Zeitung*tól független folyóiratokat jelentetett meg, 1781 és 1787 között az *Ungrisches Magazin*et, majd a hozzá kapcsolódó *Neues Ungrisches Magazin*et (1791–1793), amelyek történelmi és földrajzi tárgyú cikkeket közöltek és számos kiváló munkatárssal rendelkeztek.

Ugyanakkor Bécsben is jelentek meg német nyelvű, de ott élő magyarok által alapított lapok. Ilyen volt a Tersztyánszky Dániel levéltáros által szerkesztett, de valójában Kollár Ádám bécsi udvari könyvtáros irányításával kiadott *Allergnädigst privilegierter Anzeiger aus den sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (1771–1776) című hetilap. A bécsi folyóirat mögött álló tudományos társaság tagjai a Habsburg-birodalom keretein belül kívánták a hazai tudományos élet fejlesztését, eredményeinek népszerűsítését elérni.

Bessenyei György, a magyar felvilágosodás akkor még Bécsben élő vezéregyénisége is alapított a császárvárosban német nyelvű lapot *Der Mann ohne Vorurtheil* címen 1781-ben, melyből mindössze hét füzet jelent meg. Bessenyei filozófiai és politikai nézeteit e folyóirat cikkeiben fejtette ki, Rousseau, Helvetius és Herder haladó eszméinek közvetítőjeként nyíltan kritizálta a felvilágosult abszolutizmust.

II. József Pest-Budát, a névleges fővárost uralkodása alatt az ország valódi fővárosává tette, a központi igazgatási és pénzügyi hatóságokat Pozsonyból Budára helyezte. Pest-Buda német kulturális életének fellendülését elősegítette, hogy lakossága még mindig túlnyomórészt német származású volt. A főváros rendelkezett német színházakkal, a kiadók, nyomdák, könyvesboltok is elsősorban bevándorolt német tulajdonosok kezében voltak.

Kovachich Márton György 1786–87-ben adta ki Pesten *Merkur von Ungarn (oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer)* című lapját. E tudományos folyóirattal a magyar szellemi életet kívánta szolgálni, a felvilágosodás eszméit terjeszteni, felhívni a külföld figyelmét Magyarországra, sajnos azonban folyóirata csak igen kis körben hatott és hamarosan meg is szűnt.

A többi magyarországi német újság a *Preßburger Zeitung*hoz képest színtelen volt és nem tudta felvenni vele a versenyt. A Budán hetente kétszer megjelenő *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* (1787–1797) cikkei többségükben más lapokból származtak, de újdonság volt, hogy a lapnak voltak vidéki levelezői. Az 1798 és 1799 között megjelenő *Ofner Zeitung* 1800-ban összeolvadt a *Neuer Courier aus Ungarn von Kriegs-Staats- und Gelehrten Sachen* című lappal és *Ofner und Pester Zeitung* címen jelent meg ezután. Ezeknél a hírlapoknál bizonyos folyamatosság, tartalmi és stílári hasonlóság érzékelhető.

A Nagyszebenben Martin Hochmeister által nyomtatott *Siebenbürger Zeitung* (1784–1787) később *Der Kriegsbote* címen (1788–1791), majd 1792-től 1862-ig *Der Siebenbürger Boteként* jelent meg, és az erdélyi százsok igényeit elégítette ki.

A jakobinus mozgalom leverése után, az üldöztetések következtében a magyar írók hangja elhalkul, a szigorú cenzúra-rendeletek miatt kerülnek a politikai témákat. A sajtóban a hangsúly kevésbé veszélyes területekre tevődik át, így a kimondottan tudományos folyóiratok kerülnek előtérbe. Az újraéledő folyóirat-irodalomban ismét a német lapoknak jut úttörő szerep, a háttérben megint egy kiváló szerkesztő-személyiség, a pesti egyetem esztétika professzora, Schedius Lajos (1768–1847) áll. A pesti *Neuer Courier*. . . melléklapjaként adta ki kritikai referáló lapját a *Literarischer Anzeiger für Ungern*t (1798–1799) a jénei *Allgemeine Literatur-Zeitung* példáját követve, később pedig a *Kritischer Anzeiger der neuesten Literatur*t (1804). Ezek a folyóiratok könyvismertetéseket, híreket, kisebb közleményeket hoztak, az első magyar írók és tudósok műveiről és terveiről referáltak, a második új németországi kiadványokról tudósított. Schedius legfontosabb lapja a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* (1802–1804) volt. Schedius azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy Magyarországról hiteles és helyes ismereteket közvetítsen, a külföldet informálja a magyar tudomány eredményeiről és kapcsolatot tartson a külföldi tudományos élettel. Lapjának érdeme, hogy utat tört az utána következő magyar nyelvű folyóiratok számára. Erdélyben ugyanekkor szintén fontos tudományos folyóirat jelent meg, a *Siebenbürgische Quartalschrift* (1790–1801), mely az erdélyi százság szellemi életével foglalkozott.

A magyarországi német nyelvű sajtó következő korszaka az 1810/20-as évektől kezdődik. Ettől kezdve a tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a regionális sajtó, a 30-as évektől pedig a szépirodalmi divatlapok, melyekben a biedermeier stílus jelenléte dominál. „A XIX. század első fele a hazai német irodalom történetében a virágzás és a hanyatlás korszaka” — írja igen kifejezően Pukánszky Béla, s ez a megállapítás igaz a hazai német sajtóra is. A magyarság haladó erőinek mindinkább felerősödő nemzeti követelései a németiséget válaszút elé állították: vagy feladja identitását és asszimilálódik, vagy csatlakozik a magyarság törekvéseihez, de úgy, hogy közben megőrzi és ápolja saját hagyományait. A magyarországi németek közül sokan felismerték az őket a magyarsággal összekötő közös érdekeket. A németül író, de magyarul érző, „hungarus patrióta” tudatú német írónemzedék fontos szerepet vállalt magára, erősítette a német — magyar kulturális és irodalmi kapcsolatokat és képviselte Magyarország érdekeit külföldön.

Az osztrák és magyar írók együttműködésére az egyik legjobb példa a *Pannonia* (Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren) című lap, amely 1819 és 1822 között jelent meg Pesten, hetente kétszer. Szerkesztője a cenzúrával számtalanszor összeütközésbe kerülő gróf Festetics Károly Albert volt. A *Pannonia* elsősorban szépirodalmi lap volt, de értekezéseket is közölt.

Az *Iris* (Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben) volt az a másik folyóirat, mely a *Pannonia* mellett az átmenetet képezte a tudományos-irodalmi lapoktól a későbbi szépirodalmi divatlapok felé. Az 1825 és 1828 között megjelenő *Iris*, amit Rosenthal Sámuel és Stielly Károly vezettek, számos olyan neves munkatárssal bírt, mint pl. Anastasius Grün, Ernst von Feuchtersleben, Johann Gabriel Seidl és Ludwig August Frankl. Magyar részről olyan kétnyelvű írók publikáltak benne mint gróf Mailáth János, Hugó Károly és Toldy Ferenc. Az *Iris* és a *Pannonia* egyik legfontosabb célkitűzése volt a magyar irodalom népszerűsítése német fordításban.

A kor legszínvonalasabb szépirodalmi lapja a *Der Spiegel* (Zeitschrift für Literatur, Kunst, Eleganz und Mode) (1828–1852) volt melléklapjával, a *Der Schmetterling* (1836–1848) együtt. Szerkesztője 1818 és 1841 között Wiesen Ferenc, 1841 és 1848 között Rosenthal Sámuel, 1848-tól pedig Saphir Zsigmond volt. A *Spiegel* új laptípust honosított meg nálunk, a szépirodalmi divatlapok első hazai képviselője volt. Irodalmi közleményeire (versek, kisebb elbeszélések, novellák) több irodalmi irányzat együttes jelenléte volt jellemző. A többséget természetesen a korabeli olvasók igényeit kielégítő romantikus, valamint főleg osztrák biedermeier költők (Betty Paoli, Ignaz Franz Castelli, J. Karl Hickel) versei alkották. A *Spiegel* nagy érdeme, hogy megismertette a magyar olvasóközönséget a Junges Deutschland képviselőivel (Heine, Laube, Gutzkow) és a 48-as forradalom olyan költőivel, mint Herwegh és Freiligrath. A lap német, osztrák és magyarországi színházakban játszott darabok színikritikáit is rendszeresen hozta. Munkatársai közé tartozott többek között Romy Károly György, Frankenburg Adolf és Falk Miksa.

Sok hasonlóságot mutat a *Der Spiegel*gel a *Der Ungar* című irodalmi napilap. Az 1842 és 1848 között megjelenő újság alapítója Klein Hermann volt. A magyarul érző, de németül beszélő polgár álláspontját nyomatékosította a lap alcíme is: „Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, Kunst, Eleganz, Literatur und Mode”. Az *Ungar* a magyar érdekek és a magyar irodalom képviseletét tűzte ki céljául, valamint azt, hogy a külföldet objektíven tájékoztassa Magyarországgal kapcsolatban. Dolgozott a lap számára pl. Falk Miksa és Saphir Zsigmond, az *Ungarban* sok magyar mű fordítása látott napvilágot.

Magyarpárti lap volt az 1839 és 1845 között megjelenő *Pesther Tageblatt* (Zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben). Az újságot Heckenast Gusztáv nyomtatta és Saphir Zsigmond szerkesztette. A *Pesther Tageblatt* publicisztikája alapján egyértelműen radikális változásokat követelők oldalán állt. Irodalmi célkitűzése pedig egyebek mellett az volt, hogy az olvasóközönségnek abban a részében, amely csak német irodalmat olvasott, felkeltse az érdeklődést a német fordításban közölt magyar szerzők iránt. A *Pesther Tageblattot* és a kétnyelvű írókat azonban — sajnos számos magyar író részéről — támadások érték, azzal vádolták őket, hogy magatartásuk nem a nemzeti ügy fejlődését szolgálja, hanem annak egyik fő gátja.

A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (korábban: *Ofner und Pester Zeitung*) melléklapja, a *Ge-meinnützige Blätter* (1811–1845) és a Glatz Eduárd szerkesztésében hetente négyszer megjelenő *Pester Zeitung* (1845–1849) a kormánypolitikát támogatták. A lap úgy jött létre, hogy Heckenast és Landerer könyvkiadó- és nyomdatulajdonosoknak sikerült a *Pesther Tageblatt* szerkesztőségéből Saphirt eltávolíttatni és a politikai rovattal kezésszített újságot *Pester Zeitung* címen kiadni.

Mivel Németországban a magyar nemzeti törekvéseket többfelől támadások érték, a lipcsei Otto Wigand könyvkiadó egy olyan folyóirat, a *Vierteljahresschrift aus und für Ungarn* kiadását há-tározta el, amely a magyarországi érdekek németországi képviselőjére volt hivatott. A lap szer-kesztője, Henszlmann Imre Kossuth, Trefort Ágoston és Pulszky Ferenc számos publicisztikáját közölte.

A 19. század első felében a helyi lapok, a kassai és aradi „Kundschaftsblatt”-ok, valamint a *Temesvarer Wochenblatt* (1840–1849) elsősorban helyi érdeklődésre számot tartó híreket hoztak, bár utóbbi kulturaközvetítő szerepet is felvállalt. Jelentősebb volt még a *Preßburger Zeitung* 1837 és 1849 között megjelenő melléklapja, a *Pannonia*, amely azonban nem érte el a *Spiegel* színvo-nalát. Színvonalasak voltak viszont az erdélyi szász folyóiratok, a *Siebenbürgische Provinzialblätter* (1805–1824) és az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (1841-től kezdve jelent meg váltakozva Szebenben és Brassóban), amelyek főleg szász kultúrtörténeti témákat dolgoztak fel.

Az 1840-es években a magyarországi német nyelvű sajtó modernné és aktuálisná vált. Új szelle-met hoztak a bécsi, cseh és morva lapokból kiszorított zsidó újságírók, akik a haladó eszmék iránt rendkívül nyitottak voltak. Összefoglalólag elmondható tehát, hogy a német nyelvű lapoknak része volt az 1848-as forradalom publicisztikai előkészítésében.

1848-ban a sajtószabadság árama a német nyelvű sajtót is magával ragadta, számos rövid életű lap keletkezett mint pl. a *Der wahre Ungar*, *Der Patriot*, *Morgenröthe*, *Die Opposition*, *Das junge Ungarn*. Ezeket a radikális lapokat vagy már 1848-ban, vagy 1849 folyamán beszüntették, adatok némelyiknek csak a létezéséről állnak rendelkezésre, példányaik nem maradtak fenn. A *Pester Zeitung* március 15. után hirtelen irányt váltott, de a szabadságharc leverését követően újra a bécsi kormány szolgálatába állt.

A Bach-rendszer mindent elkövetett, hogy a magyar nemzeti törekvéseket elfojtsa, a neoabszolu-tizmus a kulturális fejlődés stagnálásához vezetett. A magyarországi sajtó egészét tekintve a lapok számának visszaesése volt általánosan jellemző. A német lapok közül 1848/49-et csak a *Spiegel*, a *Pester Zeitung*, a *Preßburger Zeitung* és a *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* éltek túl.

1853-ban kapta meg a megjelenéshez szükséges engedélyt az az újság, amely aztán a legje-lentősebb és legolvasottabb magyarországi német lap lett egészen 1944-ig. Az 1854-től a *Pester Lloyd* kereskedelmi társaság kiadásában megjelenő *Pester Lloyd* feladata volt, hogy többek között a pénzügyi egyéb hírei mellett e szervezet működéséről tudósítson. Az 1854-től 1867-ig Weisz Já-nos és Rothfeld Sámuel szerkesztésében megjelenő lap kereskedelmi, politikai és kulturális híreket közölt.

A kiegyezés után az 1848-as sajtótörvény újbóli életbe lépésével a magyar sajtó szabaddá vált és hatalmas fejlődésen ment keresztül. A német nyelvű sajtó a hazai németség további asszimi-lációjának következtében jelentőségéből némileg veszített. Ugyanakkor a gazdasági fellendülés a század végén, valamint a még mindig meglévő tömeges igény számbelileg több és sokféle típusú német lap létrejöttét tette lehetővé. A német nyelvű lapok három nagy területet hálóztak be: az első csoportot a politikai hírlapok, az általános érdeklődésre számot tartó fővárosi, valamint a helyi érdekeket kiszolgáló vidéki lapok képezték. A következő csoportba tartoztak a tisztán tudományos folyóiratok, a harmadikba pedig a különböző szakterületek szaklapjai. Említést kell tennünk még a számos német nyelvű iskolai és egyházi lapról, melyek elsősorban a nemzetiségek identitásának megtartásában játszottak szerepet.

1867-ben állt a *Pester Lloyd* élére a kiváló publicista Falk Miksa, aki eddig Bécsben a *Wanderer* főmunkatársa és számos magyar hírlap közkezdvelt levelezője volt. Falk szerkesztősége idején vált a

Pester Lloyd a magyar liberalizmus egyik vezető orgánumává. A *Pester Lloyd* egyike azon lapoknak, amelyeknek célkitűzése kettős volt: egyfelől a Magyarországon németül olvasók számára íródott, másrészt a külföldi számára kívánt Magyarországról objektív információkkal szolgálni. Falk halála után 1908-ban a *Pester Lloyd* szerkesztését Singer Zsigmond és Veigelsberg Leó vették át. Singer szerkesztősége alatt a lap formájában és tartalmában a nyugat-európai sajtó mintájára átalakult. Különösen külpolitikai tekintetben volt a *Pester Lloyd* mérvadó. 1913-tól a nagy újságírói tapasztalatokkal rendelkező Vészi József lett a *Pester Lloyd* főszerkesztője. Egyedül a *Pester Lloyd*nak, melynek olvasótábora túlnyomórészt a nagypolgárság és az értelmiség köréből került ki, sikerült a magyarországi német lapok közül külföldön is olvasottságra szert tennie. A többi német lap országos ismertségre ugyan számíthatott, de nem jelentett ilyen téren konkurrenciát. Ezek közül a legfontosabbak: a *Neues Pester Journal* (1872–1925), mely a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott és az 1877-ben alapított szintén liberális beállítottságú *Neues Politisches Volksblatt*, mely 1940-es megszűnéséig az olcsó néplapok egyike volt.

A jelentős német anyanyelvű lakossággal bíró területeken, ill. városokban a helyi olvasóközönység igényeit kielégítő lapokat járatták. Sok helyen egyszerre több német nyelvű lap is meg tudott élni, gyakran egymással szembenálló politikai irányvonalat követve. Például Sopronban párhuzamosan jelent meg a kormánypárti *Oedenburger Zeitung* (1875–1944), a konzervatív keresztény polgárság lapja, a radikális politikát követő *Radikal* (1900–1913) és a *Westungarisches Volksblatt* (1894–1918) című olcsó néplap. Egy másik példa Pozsony, az egyidejűleg létező *Preßburger Zeitung* (1872–1918) és a *Westungarische Grenzboten* (1872–1918). Pécs német nyelvű lapja az 1869 és 1906 között megszakításokkal megjelenő *Fünfkirchner Zeitung* volt. Az erdélyi szászok központjában, Nagyszébenben, 1792 és 1862 között megjelenő *Siebenbürger Bote* 1863-tól 1918-ig *Hermannstädter Zeitung* címen került kiadásra. Az 1837 és 1849 között Brassóban kiadott *Siebenbürger Wochenblatt* utóda a *Kronstädter Zeitung* lett, amely hosszú fennállása alatt (1944-ig jelent meg) a Gött család tulajdonában volt, illetve amelyet részben a család tagjai szerkesztettek. A bánáti svábok jelentős orgánuma az 1852-től megszakításokkal 1949-ig megjelenő *Temesvárer Zeitung* volt. A Bácska hosszú életű hetilapjai közé tartoztak a *Bács-Bodrogher Presse* (1856–1912), a *Groß-Becskereker Wochenblatt* (1851–1916) és a *Werschter Gebirgsbote* (1857–1919). Sikeres vállalkozás volt Kőszegen a *Günser Zeitung* (1883–1938) és a *Günser Anzeiger* (1889-től megszakításokkal 1938-ig), Kassán a *Kaschauer Zeitung* (1872–1914), valamint Aradon az *Arader Zeitung* (1852–1918).

Az egyes tudományágak folyóiratai a nemzetközi kapcsolatokat ápolták, és arra voltak hivatottak, hogy a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét mérsékeljék. Hosszabb életű folyóiratok voltak például a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1861–1918) és az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (1887–1907). Részletesebben kívánunk foglalkozni a kultúr- és irodalomtörténeti, illetve magyarságtudományi folyóiratokkal. A Hunfalvy Pál által 1877-ben alapított *Literarische Berichte aus Ungarn* című negyedéves folyóirat elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységéről tudósított. Cikkei magyarul már megjelent munkák fordításai voltak. 1881-ben *Ungarische Revue* címen havi lappá alakították, Heinrich Gusztáv, a magyarországi germanisztika megalapítója a szerkesztést a harmadik évfolyamtól vette át. Az *Ungarische Revue* 1895-ben szűnt meg. Jelentősebb volt a szintén Heinrich Gusztáv vezette *Ungarische Rundschau*. A folyóiratot azzal a céllal hozták létre, hogy a külföldet a magyar tudományos és társadalmi törekvésekről informálják. Az 1916-ig megjelenő és kiválóan szerkesztett lap számos fiatal germanista munkatársat vonzott, publikált benne Gragger Róbert, Thienemann Tivadar és Túróczi-Trostler József. 1916-tól Gragger a berlini egyetemen megalakított Magyar Intézet professzora lett. Itt alapította meg 1921-ben az *Ungarische Jahrbücher* című folyóiratot, melyben a legkülönfélébb tudományterületekről közöltek igen színvonalas tanulmányokat és könyvismertetéseket. A később Gragger utóda, Farkas Gyula professzor által szerkesztett folyóirat 1943-ig jelent meg Berlinben. Változó címek alatt látott napvilágot a *Deutsch-ungarische Heimatblätter*. Először e címen Bleyer Jakab szerkesztésében 1929-től 1935-ig, azután *Neue Heimatblätter* címen, majd 1939 és 1943 között *Deutsche Forschungen in Ungarn*ként.

A 19. század közepétől kezdve egyre több kereskedelmi, pénzügyi és ipari szaklapot adtak ki, melyekre az idevándorolt német, vagy a német anyanyelvű hazai mesteremberek tarthattak igényt, s melyek a fejlettebb iparú, kereskedelmű Nyugatról közvetítettek ismereteket. Néhány címet szeretnénk a sokféleség érzékeltetéséül kiemelni a következőkben: *Allgemeine Technische Anzeiger für Ungarn* (1897–1906), *Bauunternehmer und Lieferant* (megszakításokkal 1882-től 1919-ig), *Ungarische Bauzeitung* (1896–1914) (előbb *Bauzeitung für Ungarn* néven 1876–1896). A később induló ilyen jellegű szaklapoknál a kétnyelvűség már a fokozatos elmagyarosodás jele. Például: *Ungarische Botanische Blätter — Magyar Botanikai Lapok* (1902–1918), *Ungarische Bergwerkzeitung — Magyar Bányá-Újság* (megszakításokkal 1912–1918), *Ungarische Bäcker-Zeitung — Magyar Sütők Lapja* (1903-tól megszakításokkal 1938-ig). A nyomdászok máig is létező szaklapjának, a *Typographiának* pedig 1885 és 1919 között *Gutenberg* címen volt német nyelvű melléklete. Az érdeklődés ezek iránt a lapok iránt fokozatosan csökkent, számuk már az első világháború előtt is egyre fogyott, a háború után pedig szinte mind meg is szűntek.

A háború a Monarchia felbomlását vonta maga után. Az 1920. június 4-ei trianoni döntés következtében Magyarország területének csaknem 2/3-át elveszítette, közötté a Felvidék, Erdély, Bácska, Bánát németlakta vidékeit. Mivel a kötelezpéldány-beszolgáltatás az elcsatolt területekről megszűnt, így 1920-ban állapítható meg a magyarországi német nyelvű sajtó utolsó korszakának kezdete. A német nyelvű sajtó összezsugorodásának ezenkívül oka volt még a katasztrofális gazdasági helyzet, amely a háború után nagyon sok lap megszűnéséhez vezetett.

A budapesti német újságok közül csak a *Neues Pester Journal*, a *Neues Politisches Volksblatt* és a *Pester Lloyd* maradtak fenn. 1921-től 1935-ig Budapesten megjelenő képes hetilap volt a *Sonntagsblatt*. A mai Magyarország területén az *Oedenburger Zeitung* és a *Günser Zeitung* folytatta megjelenését, a két világháború között ezenkívül még Bonyhádon létezett német nyelvű sajtó, *Bauernbund* címen (1909–1921). A háborús években alakult, csak néhány évet megélő, politikai propagandát folytató lapokról nem kívánunk itt szólni.

A *Pester Lloyd* 1928-ban, Vészi szerkesztősége idején ünnepelte fennállásának 75 éves évfordulóját. Vészinek származási okokból 1937-ben meg kellett válnia a szerkesztőségtől. 1937 és 1944 között Ottlik György volt a lap főszerkesztője. A *Pester Lloyd* 1939 után is igyekezett hű maradni hagyományaihoz, pártokon felül állását, semlegességét megőrizni. Utolsó száma 1944. december 24-én jelent meg.

A háború után a német nyelvű sajtó szerepe a magyarországi németek szövetsége hivatalos kiadványain kívül néhány, az idegenforgalmat, illetve a nyelvgyakorlást szolgáló lapra korlátozódott.

RÓZSA MÁRIA

FIGYELŐ

A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről. Az elmúlt évtizedben Szegeden jelentős könyvtártörténeti kiadványok jelentek meg. Folyóiratunkban eddig mindössze néhány kötetről jelent meg recenzió (1986: 82–84, *A d a t t á r . . .* 11; 1987: 239–240, *Adattár . . .* 13; 1991: 162–165, 298, *Acta Bibliothecaria*, Tom. IX. fasc. 3., Tom. X. fasc. 1. és 4.), ezért most rövid kísérszöveggel teljes felsorolást adunk róluk.

A szegedi egyetem régi magyar irodalmi tanszéke és egyetemi könyvtára egy évtizede indította útjára *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatában az olvasmánytörténeti források közlését. A „sorozat a sorozatban” indulásakor Keserű Bálint (akinek a tanítványai a feladatra vállalkoztak, az általában „Keserű-iskola”-ként emlegetett csoport) föl-vázolta, hogy néhány szegedi egyetemista, tanár és könyvtáros, valamint meghívott szakemberek könyvtártörténeti adatgyűjtésére támaszkodva indították el a kiadványsorozatot: a könyvjegyzékek szövegének közlését és a 16–18. századi magyarországi könyvek tulajdonosairól való számot adást. A kezdeményezés a magyarországi könyvtártörténeti kutatások egyik legjelentősebb vállalkozásává vált. Először álljon itt az *A d a t t á r* 11. kötetével útjára indított „sorozat a sorozatban”:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* (Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István.) Szeged, 1983. 645 p.
12. *A Dernschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kísérotanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) Szeged, 1984. 343 p.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, (1587) Gulyás Pál olvasatában.* (Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibl. Varga András.) Szeged, 1992. 8, 119–379, 273–281 p.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657).* (Sajtó alá rend. Varga András.) Bp.–Szeged, 1986. IX, 259 p.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1533–1657).* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1992. VII, 329 p.
- 13/3. *Magyarországi magánkönyvtárak. III. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya.* (Előkészületben) (Sajtó alá rendezi Viljam Čičaj)
14. *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* (Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. A kötetet és a mutatókat összeáll. Monok István, Varga András.) Bp.–Szeged, 1988. 588 p.
15. *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* (Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1990, XII, 226 p.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* (Szerk. Monok István.) Szeged, 1991. 171 p.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noé-

- mi, Tonk Sándor. (Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István.) Szeged, 1991. X, 246 p.
- 16/3. Erdélyi könyvesházak III. *Apaftiak, Bethlenek, Telekiek és alumnusai.* (Előkészületben)
- 16/4. Erdélyi könyvesházak IV. *Beszterce, Brassó, Nagyszében, Segesvár.* (Előkészületben)
- 16/5. Erdélyi könyvesházak V. *Csiksomlyó.* (Előkészületben)
- 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár.* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András.) Szeged, 1990. 330 p.
- 17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat.* (Sajtó alá rend. Farkas Gábor.) (Előkészületben)
18. *Nyugat-magyarországi olvasmányok. Kismarton, Kőszeg, Ruszt, Sopron.* (Sajtó alá rend. Grüll Tibor, Keveházi Katalin, Kokas Károly, Kovács József László, Monok István, Ötvös Péter, Szende Katalin.) (Előkészületben)
19. *A Rákóczi-könyvtár.* (Sajtó alá rend. Monok István.) (Előkészületben)
- 20/1. Monok István: *Könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1750.* Forrástipológia. (Előkészületben)
- 20/2. *Kumulatív index a 11–19. kötetekhez.* (Tervben)

Amint a felsorolásból kitűnik, a sorozat gazdája az egykori tanítvány, Monok István lett. Monok a sorozat 20/1. kötetében közlésezi a könyvjegyzékek rendszerezéséről írt forrástipológiai disszertációját, melyben a források nyilvántartásáról és a kiadás menetéről is szól. A tervek szerint 1996-ban válik teljessé a sorozat. A témával foglalkozó kutató számára már ma is megkerülhetetlenné váltak a megjelent kötetek. A könyvjegyzékek egyes tételeinek felhasználásával adatbázis készül. Ha azt majd a párhuzamos kutatási területek (posszessorkutatás, kötetéstörténet, régi könyvek katalógusai) adataival együtt láthatjuk, akkor lehetővé válik a korszak könyv és könyvtártörténetének új, az eddigieknél teljesebb és megbízhatóbb megírása.

A sorozat kötetei nemcsak az eddig szétszórtan közölt adatokat tartalmazzák, hanem nagyrészt szisztematikus gyűjtő munka eredményei. *A XVI–XVIII. század hazai olvasmányai* címmel központilag támogatott kutatási főirány keretében a történeti Magyarország könyv- és levéltáira terjed ki a gyűjtés. (Néhány indokolt esetben Horvátországra is.) Monok István folyamatosan irányítja a feltáró munkát, keresi az együttműködési lehetőségeket a rokon kutatási irányokkal (pl. régi könyvek katalógusainak megjelenítése, kézírásos bejegyzések feltárása) és szerkeszti a témával kapcsolatos köteteket.

Az 1526–1720 közötti könyvjegyzékek (= legalább öt könyv adatát felsoroló források) és katalógusok kiadásának tervezésekor 1979-ben Keserű Bálinték arra kértek rá, hogy mit olvastak az emberek a vizsgált két évszázadban. A néhány kötet híján immár teljes kiadványsorozat a „ki, mikor, mit olvasott?” kérdésre fontos részválaszokat ad. A retrospektív nemzeti bibliográfia mellett nagyon fontos az intézményi- és magánkönyvtárak jegyzékeiből (és katalógusaiból) összeállítható könyvállomány, hisz az potenciálisan olvasható volt Magyarországon. Időben, térben és szociológiailag fontos következtetések vonhatók le belőle. Európai hatások, szellemi áramlatok hazai jelenlétének vizsgálatakor célszerű átnézni a sorozat köteteit.

Nagyon hiányos volna a szegedi műhely könyv- és olvasmánytörténeti tevékenységéről való megemlékezésünk, ha mellőznénk a Szegeden megjelentetett egyéb kiadványokat. *Az Adattár 20.* sorszámú kötete után is akad nyomdász-történeti forráskiadvány (Kénosi Tózsér János: *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania — Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum.* Compiled by Ferenc Földesi. Ed. by István Monok. Szeged, 1991. 194 p. — Adattár... 32.). A Klaniczay Tibor tiszteletére kiadott tanulmánykötetben (*Collectanea Tiburtiana.* Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. — Adattár... 10.) szintén sok könyves forrás fordul elő. Régebbi és újabb tanítványok köszöntötték önálló kötetekkel Karácsonyi Bélát. (*Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Péter, Máder Béla, Monok István. Szeged, 1989. 157 p.)

A könyvjegyzékek annotált bibliográfiája hét kötetben jelent meg, Monok István szerkesztésében:

Magángyűjtemények Magyarországon (és az Erdélyi Fejedelemségben), (1531)–1721. I–V. — Intézményi gyűjtemények, 1535–1721. VI. — Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon, 1722–1750. VII. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szeged, 1981–190. (Könyvtártörténeti füzetek.)

A szegedi egyetem által kiadott *Acta Bibliothecaria* című sorozatban (szerkesztője Karácsonyi Béla, majd Monok István) megjelent kötetek:

Tom.IX. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1986. XIV, 88 p.

Tom.IX. Fasc. 3. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek.* (Összeáll. Keveházi Katalin, Monok István.) Szeged, 1986. XII, 216 p.

Tom.IX. Fasc. 4. Otto Mazal: *Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts.* Szeged, 1987. 76 p.

Tom.X. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. Dézsi Lajos kézirat hagyatékai.* (Bev., összeáll. Monok István.) Szeged, 1989. XII, 118 p.

Tom.X. Fasc. 4. *A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei.* (Összeáll. Kósáné Horváth Mária.) Szeged, 1990. 51 p.

Tom.XI. Fasc. 1. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. Régi magyar nyomtatványok 1700-ig.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1991. XI, 188 p.

Tom.XI. Fasc. 4. *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi minoriták könyvtára.* (Összeáll. Varga András.) Szeged, 1991. 62 p.

A forráskiadványok, bibliográfiák, katalógusok mellett egyre gyakrabban találkozhatunk a műhely munkájában részt vevők tanulmányaival. Ezek részben szintén szegedi egyetemi kiadványokban jelennek meg. (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum; Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae; Peregrinatio Hungarorum*, szerk. Herner János), de jelen vannak másutt megjelent tanulmánykötetekben (pl. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1992. — Zrínyi Könyvtár 4.), és tudományos folyóiratokban, így a *Magyar Könyvszemlé*ben is.

Önálló sorozatot is indítottak a terjedelmesebb, egy-egy könyvtárra vagy városra vonatkozó könyvtártörténeti tanulmányt és forrást tartalmazó dolgozatokból:

Olvasmánytörténeti dolgozatok. Szerk. Monok István.

I. Sipos Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 126 p.

II. Varga András: *A szegedi minorita könyvtár a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 41 p.

III. Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVII. században.* Szeged, 1991, Scriptum. 50 p.

IV. Grüll Tibor: *Sopron olvasmányműveltsége a XVI–XVII. században.* (Előkészületben)

V. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára a XVIII. században.* (Előkészületben)

VI. Spielmann Mihály: *A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára a XVIII. században.* (Előkészületben)

A szakemberképzésre már régóta nagy gondot fordítanak Szegeden. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszéke és a József Attila Egyetem Központi Könyvtára most öt kötetből álló oktatási segédanyag kiadását indította meg. A tervek szerint angol, francia, német, olasz–spanyol és cseh–lengyel szakirodalomból való válogatás jelenik meg magyar fordításban. A köteteket nagy haszonnal forgathatják majd nemcsak a könyv- és könyvtártörténettel, hanem az érintkező tudományokkal foglalkozó oktatók és hallgatók is. A sorozat első tagja:

A könyves kultúra, XIV–XVII. század. (Szerk. Monok István.) (Oktatási segédanyag, kézirat gyanánt.)

I. Válogatás az angolszász szakirodalomból. (Vál. és jegyz. Monok István, Szabó Enéh.) Szeged, 1992. 287 p.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kazinczy Könyvtár. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Kazinczy Ferenc Társaság hasonló kiadás sorozatában az utóbbi években több értékes munkát jelentetett meg, melyekkel egyaránt örömet szerzett szakembereknek, könyvgyűjtőknek és a lokálpatriótáknak. A Kazinczy Ferenc Társaság, amely Zemplén és Abaúj Megye művelődéstörténeti és irodalomtörténeti hagyományainak ápolását valamint régi, művelődéstörténetileg jelentős művek kiadását tűzte ki céljává, jó partnert talált az Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, amely értékes állományát feltáró és bemutató, mintaszerű kiadványokkal hívta fel magára a figyelmet. (Pl. Tóth Péter – Barsi János: *Borsod Vármegye Statutumai 1578–1785*. Miskolc, 1989.; Tóth Péter: *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. Miskolc, 1990.; Tóth Péter: *Zemplén Vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. I. 1558–1560*. Miskolc, 1990.) E munkák Csorba Csaba szerkesztésében jelentek meg, csakúgy mint az Abaúj Szövetség támogatásával hasonló kiadásban újra megjelentetett fontos kézikönyv: Csoma József: *Abaúj-Torna Vármegye nemes családjai* c.kötete. (Kassa, 1897., illetve Miskolc, 1992.)

A kiadványok között az irodalom- és művelődéstörténet kutatói és hívei is találnak értékes forrásműveket. Ilyen pl. a *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén Vármegye Levéltárában* című összeállítás (Sátoraljaújhely, 1990.), amelyet Hőgye István rendezett sajtó alá, és látott el bevezetővel. A kiadvány 1733-tól 1989-ig nyújt betekintést a Kazinczy család hétköznapijaiba és a Kazinczy-kultusz történetébe. A sok ismeretlen adatot tartalmazó regeszták és szövegek mindegyike a Zemplén Vármegyei Levéltárban található, ott, ahol egy ideig maga Kazinczy is levéltárosként tevékenykedett.

Nemzeti kultúránk történetének — szerencsére még mindig létező — szélesebb körét örvendezette meg a Kazinczy Könyvtár sorozatában megjelentetett hasonló kiadások. Ezek mindegyikére — ellentétben a ma divattá vált faksimile-kiadások nagyrészeivel — jellemző, hogy a hangsúly nem a rikító és költséges külső kiállításon, hanem a belső értéken van. E sorozatban látott napvilágot Losontzi István nevezetes *Hármas kis tükör* című műve, amelynek első kiadása 1773-ban jelent meg, és amely nemzedékeken át a legkedveltebb hazai tankönyv volt. A Kazinczy Társaság 1986-ban már kiadta e műnek Kazinczy által átdolgozott és 1775-ben kinyomtatott változatát. Ezúttal a szerkesztőknek az eredeti műre esett a választása, és a számos kiadás közül a régi Magyarországról a legrészletesebb útmutatást nyújtó 1848. évi kiadást vették alapul, amely leginkább alkalmas a forradalom előtti Magyarország bemutatására. Bár az anyagi korlátok miatt nem a teljes művet, hanem annak csak mintegy a felét tudták közre adni, így is általános érdeklődésre tarthat számot az az egykor sok kiadásban és nagy példányszámban megjelent tankönyv, amelyen a magyar reformkor nemzedéke is nevelkedett.

Ugyancsak a hasonlókat tartalmazó sorozatban jelentették meg 1991-ben Kazinczy *Tövisék és virágok* című híres kis kötetét (Széphalom, 1811), a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának példánya alapján.

Kiadtak egy másik nagy egyházi gyűjteményben, a Kegyesrendi Központi Könyvtárban őrzött unikális ritkaságot is: II. Rákóczi Ferenc gyermekkori latin – magyar nyelvű iskoláskönyvét, amely eredetileg 1674-ben, Kassán, a jezsuita kollégium nyomdájában jelent meg. (*Libellus alphabeticus. . . ABCES Könyvecske a' Keresztyén Romai Catholica Hitnek némely fundamentomos kérdésivel. . .*) A kis könyv tartalmáról és történetéről a kötet végén Holl Béla tanulmánya nyújt tájékoztatást.

A Társaság és a Levéltár közös kiadásában jelentek meg 1991-ben a múlt század nagy magyar művelődéspolitikusának, Trefort Ágostonnak az 1817 – 1859-es időszakról írt feljegyzései. (*Trefort Ágoston önéletrajza*. Ford. Barsi János, szerk. és utószó: Csorba Csaba. Sátoraljaújhely, 1991.) Az eddig kiadatlan önéletrajz bizonyára sokaknak ráirányítja a figyelmét arra a Trefort Ágostonra, aki már a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a közoktatás minden ágát európai színvonalra tudta emelni.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Kazinczy Ferenc Társaság sorozatai és kiadványai jelentős és példamutató vállalkozások. A kiadatlan forrásanyagok publikálása csakúgy mint a

kézírtos és ritka könyvek hasonló kiadásai túlnőnek az önmagában is tiszteletre méltó helytörténeti kutatások határain: általuk nemzeti kultúránk múltjának kutatói és a történelem iránt érdeklődők szélesebb köre is értékes forrásmunkákhoz, kézikönyvekhez jutott. E kiadványok hasznos eszözüln szolgálhatnak a tanárok számára is. Köszönet illeti mindazokat, akik e kiadványok létrejöttében anyagi támogatással és munkával közreműködtek. Csorba Csaba sorozatszerkesztővel mi is kívánjuk: „Jó lenne, ha e kötetek eljutnának minél több magyar könyvespolcra”.

KÓKAY GYÖRGY

Két album-katalógus. Az egyetemjáró diákok albumai* már a múlt század végén felkeltették a történészek érdeklődését. A kutatás azonban jórészt családörténeti és életrajzi adatok feltárására szorítkozott, művelődéstörténeti jelentőségüket csak századunk második felében ismerték fel, rendszeres feldolgozásuk pedig egészen a legutóbbi időig váratott magára.

Az albumozás divatja Wittenbergből, Melanchthon környezetéből ered és később is szinte kizárólag a protestáns értelmiség körében él. Ennek következtében a legtöbb album német és holland nyelvterületen található, de a magyarországi gyűjtemények is őriznek annyi emlékkönyvet, hogy érdemes legyen egységes feldolgozásukon gondolkodni. Ezen munka tervezetének elkészítéséhez sok tanulsággal szolgálhat az alább ismertetendő két német katalógus, erényekkel és hibáikkal együtt.

Wolfgang Klose: *Corpus alborum amicorum: CAAC.*

Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Stuttgart: Hiersemann, 1988.

(Hiersemanns bibliographische Handbücher, Bd. 8.)

Wolfgang Klose egy monumentális vállalkozás első kötetét adja a kutatók kezébe. Maga a cím szerényen csak jegyzéket jelöl, valójában ennél többről van szó, a könyv inkább katalógus, mint jegyzék, nem is beszélve a mögötte álló számítógép hatalmas adatbankjáról (Karlsruhe, Magkutató Központ). A bevezetőt két részre osztja a szerző. Az elsőben röviden elmondja az albumok kutatásának történetét, Michael Lilienthal 1712-ben megjelent munkájától egészen a legújabb eredményekig, majd a műfaj kialakulásának — máig sem eléggé tisztázott — körülményeit vizsgálja, néhány címszót körüljárva. Ilyen címszavak a hieroglifika és emblematika. A hieroglifák reneszánsz-kori értelmezése, a kép és szöveg kapcsolatának átvértékelése új műfajt teremtett a képzőművészet és az irodalom határán, az emblémát. Erről maga Andrea Alciati, az első emblémáskönyv szerzője tanúskodik, amikor elmondja, hogy hieroglifák tanulmányozása vezette el az emblematikához. Az embléma és az album kapcsolata nem csak az úgynevezett „belőti” emblémáskönyvekre korlátozódik, azaz olyan kötetekre, amelyekbe a tulajdonos utóbb üres lapokat köttetett a bejegyzések számára. Az igazi kapcsolat azon emblémáskönyvekből olvasható ki, ahol vagy hiányzik az emblémák egyik eleme, az epigramma, s így a kép a bejegyző számára feladvánnyá válik, vagy pedig a könyv egyes lapjaira üres címerpajzsokat nyomtat a kiadó, a műfajra fogékony nemesifjú bejegyző pedig nemcsak belefesteti a maga címerét, hanem ezt emblémaként vagy szimbólumként értelmezi is a bejegyzésével.

Ilyen címszavak továbbá Wittenberg; album és Stammbuch; amicitia. A Wittenbergből távozó ifjak emlékül magukkal vitték egy-egy híres professzor aláírását *Bibliájukban* vagy énekeskönyvükben. Ilyen bejegyzéseket az album megjelenése előtről is ismerünk, magától Luthertől is. (Ezt egyben igazoló okmányként használhatták, ha az orthodoxiához való hűségüket kellett bizonyítaniuk.) Tehát nem az album teremtette meg az emlékezés (memoria, Erinnerung) kultuszát, hanem

* Az „album amicorum” illetve a német nyelvterületen használatos „Stammbuch” a magyar szakirodalomban emlékkönyvként is felbukkan. A 18. század második felétől megjelenő emlékkönyv azonban — a nyilvánvaló genetikai kapcsolat ellenére is — jól elkülöníthető az albumtól. Itt a három megnevezést szinonimaként használom.

ez talált magának megfelelő formát az albumban. Stambuchnak csak jó másfél évtizeddel megjelenésük után, az 1560-as évektől nevezik az albumokat, s a legtöbb esetben „Gesellenbuch” kitételrel pontosítják a címet. Wolfgang Klose a névadásnak illetően alakulását is érvnek tekinti a kutatók egybehangzó, de talán mégsem eléggé bizonyított állítása mellett, ti. hogy az album amicumnak semmi köze az arisztokrácia körében használt albumhoz. (Úgy tűnik, ezt kevésbé értékelték azok a főnemesi ifjak, akik „lovagi útjukon”, az arisztokrata udvarok végiglátogatása során gyűjteményt — Wappenbuch — állítottak össze azoknak címereiből és aláírásából, akiknél időztek, mert igen gyakran ugyanezt a kötetet nyújtották át bejegyzésre professzoraiknak, diáktársaiknak, ha az út folyamán valamely egyetemet is fölkerestek.)

A bevezető második felében az adatbankról kapunk részletes leírást. Az adatbankba gyakorlatilag mindent betápláltak, amit az albumokról tudni lehet. Tartalmazza 1) a teljes album adatait: őrzési hely, jelzet, a tulajdonos adatai, a bejegyzések száma, helye, a használat időköre, a bejegyzések nyelve, ábrázolások (címer, rajz), lapszám, méret, kötés, nyomtatott mű esetében a nyomtatvány adatai, irodalmi hivatkozások stb.; 2) egy bejegyzés adatait: a bejegyző neve, származása, a bejegyzés helye, ideje, nyelve, sőt néhány kategória felállításával (közmondás, költemény, bibliai, klasszikus idézet) még a szövegről is kapunk némi információt; 3) az albumra vonatkozó tanulmány(ok) adatait.

A bevezetés után következik az emlékkönyvek mutatója — kronologikus rendben. Az évszámot az albumban található bejegyzések legkorábbika adja meg, egy-egy éven belül pedig a tulajdonosok alfabetikus rendjében követik egymást a kötetek. A számítógépen tárolt hatalmas információmennyiségből a következő adatok jelen(het)nek meg egy-egy tétel leírásánál: a bejegyző neve, a kötet lapjainak száma, mérete, anyaga, a kötés anyaga, kora, nyomtatvány esetében a bibliográfiai adatok, a bejegyzések száma, nyelve, helynevek, a „megjegyzések” rovatban érdekességek mint pl. egzotikus nyelvek (cseh, magyar stb.), híresebb bejegyzők, végül pedig a szakirodalmi hivatkozás és az őrzési hely. Ezt követi egy szakirodalmi mutató, majd az őrzési helyek mutatója és az album céljára használt nyomtatványok mutatója. Az utóbbi különösen értékes, mivel megkönnyíti további albumok felkutatását, amelyek egyelőre nyomtatványként, a legtöbb esetben emblémáskönyvként „lappangnak” a gyűjteményekben. A szisztematikus keresés valószínűleg nem lesz eredménytelen, mert a Klose által feltárt anyagnak is egynegyedét teszik ki a nyomtatványok. Ezután az 1573 előtti bejegyzők névmutatója következik, ahol a bejegyzés évszámát is megkapjuk, majd ugyanezen bejegyzők származási helyének mutatója és végül az 1573 előtti bejegyzések tematikus mutatója, amely egyben az idézett auktorok jegyzéke is.

Ennyiből is látható, hogy Wolfgang Klose hatalmas munkát végzett. Mondhatni teljes egészében feltárta a 16. század albumait, adataikat számítógépbe vitte, a kutatók feladata mostmár csak az, hogy megfelelő kérdéseket tegyenek fel a gépnek. S a szemle írója itt jön zavarba, ugyanis nincs abban a helyzetben, hogy kérdéseket tegyen fel, s nem tudni, hogy Magyarországon erre a lehetőségre öt, tíz vagy akár ötven évig kell-e várni. Mindaddig nem marad más hátra, mint a nyomtatott katalógus használata. Az átmenetiségnek ezt a problémáját érezkelhette Wolfgang Klose is, mert nem akarta a kutatókat csak a számítógéphez irányítani. Ebben az esetben elég lett volna kódszámmal ellátva közölni a possessorok és a bejegyzők névsorát, ennél viszont jóval többet ad, de talán nem elég átgondoltan.

Mindenekelőtt nagyon hiányzik egy olyan bevezető, amely elmondaná az anyag összegyűjtésének módját, a kötet szerkesztési elveit, rövidítésjegyzéket közölne stb. Ennek hiányában nem talál magyarázatot az olvasó a katalógus egyenetlenségeire. Először is nem tudjuk, hogyan gyűjtötte össze a szerző az anyagot. Szándéka szerint minden (akárcsak irodalmi hivatkozásból) ismert Stambuchot fölvetve a gyűjteménybe, magyar helynév mégsem szerepel az őrzési helyek mutatójában, noha csak a Széchényi Könyvtárban több 16. századi album található. Nem tudjuk továbbá, milyen módszerrel dolgozta fel a köteteket; ha van róluk valamilyen irodalom, tovább ment-e és kézbevelt-e minden darabot, vagy csak az ismertetésekre támaszkodott. Ezért állunk értetlenül azon albumok leírása előtt, amelyeknek őrzési helye ismert, esetleg irodalma is van, ehhez képest

a tulajdonos nevéen kívül semmit nem tudunk róluk. Kódszámmal megadva ilyenek a 61. HEL. WIL., 63. MAT. JNN., 68. ROT. JON., de többet is lehetne találni. (Ez a három példa azt a kérdést is felveti, hogy milyen módszerrel készült a bejegyzők mutatója. Ebben ugyanis nem találtam olyan nevet, amelyik mellett a három kódszám valamelyike szerepelt volna, tehát ez a három kötet biztosan nincs kimutatózva. Vajon ez azt jelenti, hogy egyébként is csak azok a nevek kerültek be a mutatóba, amelyeket már valaha egy tanulmány vagy ismertetés megemlített? És vajon ez érvényes a számítógép adatbankjára is?) Ezeknek ellentétje az a két fantom-album — 64. GUN. WOL., 95. LOS. STE. —, amelyekről soha senki nem írt, őrzési helyüket nem ismerjük, mégis mindent megtudhatunk róluk a katalógusból. (Ebben a két esetben természetesen csak nyomtatási hibáról lehet szó, kimaradt a leírásból az irodalmi hivatkozás vagy az őrzési hely.) A rövidítésgyűjék hiánya a bejegyzések nyelvének azonosításánál okoz némi bizonytalanságot, így nem dönthető el, hogy az „Ar” őrmény, arab vagy arám nyelvet takar. A „kisebb” nyelveket az egyéb megjegyzések között, kuriozitásként említi a szerző. Nem könnyű hát magyar nyelvű bejegyzést találni, s különösen nehéz a bejegyzőt azonosítani, pontosabban csak a valószínűségét állíthatjuk annak, hogy kitől származik a bejegyzés.

Mint fentebb említettem, a bejegyzők csak egy helyen, a névmutatóban szerepelnek. Ez a számítógép használójának természetesen nem jelent problémát, de ha a kötetből akarjuk összeállítani egy album tartalmát, azaz a bejegyzők névsorát, több, mint 300 oldalt kell átnéznünk, kb. 12.000 név kódszámai közül kiválasztani a megfelelőt. Márpedig egy album-katalógusból mindenekelőtt két kérdésre akarunk választ kapni: ha van magyar bejegyző, hol, mikor és kinek az emlékkönyvébe írt, illetve kik szerepelnek egy bizonyos albumban. (A szerkesztésnek ez a hiányossága különösen azért bosszantó, mert ugyanennyi oldalon — ha kisebb betűtípussal is — közölhette volna kétszer a névanyagot, mint ahogyan azt a másik ismertetendő katalógusban látni fogjuk.)

Szerencsésebb lett volna szűkebb időhatárral dolgozni, és az első kötetbe csak annyi albumot fölvenni, amennyit ki is lehet mutatózni. Most ugyanis azon albumok névanyagából, amelyeket 1573 előtt nyitott a tulajdonos de amelyek ugyanakkor az említett dátumnál későbből is tartalmaznak bejegyzéseket, csak az 1573 előttiakat közli a szerző, a későbbiek a következő kötetben kerülnek sorra, sőt egy-két album olyan nagy időközt ölel fel, hogy névanyagának közlése akár a harmadik kötetre is áthúzódhat. Ha pedig ezzel a módszerrel folytatódik a közlés, az album-leírások és a mutatók között egyre nagyobb eltolódás várható.

Összefoglalva: rendkívül nagy információmennyiséghez kaptunk jó útmutatót, katalógusként azonban nehezen használható a kötet. Jól példázza a nyomtatott és a gépi adattárolás közötti átmenet nehézségeit.

Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Bd. 5. Die Stammbücher. Teil I. Die bis 1750 begonnen Stammbücher, beschrieben von Lotte Kurras. Wiesbaden: Harrassowitz, 1988.

A Germanisches Nationalmuseum (GNM) már alapítása óta tudatosan gyűjti a Stammbuchokat. 1911-ben például, amikor C. G. Boerner lipcei antikvárius meghirdette Friedrich Warnecke album-gyűjteményét, a múzeum igazgatója levelet intézett a nürnbergi patrícius-családokhoz, hogy ebből az alkalomból hozzanak létre alapítványt a múzeum javára. Az árverésen a jó patríciusok pénzén végül 25 Stammbuchot sikerült megszerezniük, köztük a hat legérdekesebbet a jó patríciusok pénzén. Ma 300 album van a tulajdonukban, további ötvenet pedig letétként őriznek.

Az album-katalógus a GNM katalógus-sorozatának ötödik köteteként jelent meg. Lotte Kurras 1987-ben már kiadott egy válogatást emlékkönyveik művelődéstörténeti érdekességgel bíró képeiből, így valószínűleg a katalógus szerkesztését is többnek tekintette egyszerű hivatali munkánál. A rövid bevezető nem szól a műfaj történetéről, kizárólag a gyűjteményt és a katalógus felépítését ismerteti. A kötet kronologikus rendben tartalmazza 96 album leírását. Mintegy harmadrészüik nürnbergi eredetű, azaz a városban élő vagy ahhoz valamiképpen kötődő nemesek, patríciusok, értelmiségiek és művészek nyitották azokat. Néhány kimondottan „művész-albumtól” eltekintve is sok bennük a rajz, festmény, s ezeknek jelentős része nem amatőr munka. A szerző jónéhány nevet

is megemlít az egykori tulajdonosok, bejegyzők és művészek közül, ezek azonban inkább a nürnbergi közönség számára érdekesekek. Bár a katalógus teljesen független az említett képeskönyvtől, a bevezető végén konkordancia-jegyzék mutatja, hogy a 96 album közül melyekből közölt képeket.

Ezután következik maga a katalógus. Az egyes tételek a szokásos formai leírás (possessor, lapszám, méret, időhatárok, kötés stb.) mellett a következő fontos információkat tartalmazzák: ábrázolások — nemcsak lapszámot jelöl, de külön-külön megadja a képek témáit is; az album tulajdonosának életrajzi adatai, működése; a bejegyzők részletezése — a bejegyzőket kronologikus rendbe állítja (így rögtön kirajzolódik a peregrináció útvonala), sorszámmal látja el, közli a lapszámot, helyet és időt. Ez a részletezés teszi lehetővé, hogy a mutatók segítségével az olvasó könnyen áttekinthesse az anyagot. Személy- és helynévmutató követi a leírást, itt nemcsak az album, hanem a bejegyzés sorszáma is szerepel, a gyorsabb visszakereshetőség végett. Ugyanígy az idézett auktorok mutatójánál. (Természetesen csak az auktor nevével jelzett idézeteket vehette fel a szerző, a szignálatlan bejegyzések azonosítása végeláthatatlan munka volna.) Végül egy ikonográfiai mutató zárja a kötetet, ami különösen értékes része Lotte Kurras munkájának, mert talán a művészettörténészek figyelmét is fölhívja erre a könyvtípusra, ahol az ábrázolások technikája éppoly változatos (a rajztól az árnyképen át a beragasztott gyöngyig, átvarrott lapig), mint a képek tematikája. Csak néhányat emelek ki a mutató fő címszavai közül: pásztorjelenet, vadászat, játék, zene és tánc, foglalkozások; s mindezeket még tovább bontja a szerző, olyannyira, hogy végül csaknem minden képet egyenként leír. Végül annyi „hiányosságot” meg kell jegyezni, hogy érdemes lett volna a szignálatlan bejegyzéseket is jellemezni egy-egy szóval, mint azt a CAAC szerzője tette a kötet egyes tételeinél és mutatójában.

Ha egyszer valaki rászánja magát, hogy a Magyarországon őrzött albumok katalógusát megszerkessze, mind Wolfgang Klose, mind Lotte Kurras munkáját a keze ügyében kell tartania, de enélkül is érdemes átlapoznia őket annak, akit vagy ez a sajátos műfaj, vagy a magyar művelődéstörténet ezen szakasza érdekel, mert ha elvétve is, találkozhat magyar bejegyzőkkel.

FÖLDESI FERENC

SZEMLE

Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education, XIX.)

Gábrriel L. Asztrik 1953 és 1988 között kiadott egyetemtörténeti tanulmányaiból kilenc kapott helyet a szerző 85. születésnapján megjelent reprezentatív kötetben. Az összeállítást kezdeményező tanítványok nevében James J. John köszönti az előszóban meleg hangon a mestert, aki ezt követően — progressus discipulorum est gloria magistrorum — ugyancsak megemlékezik a nála doktorált, s az adott témában hírnevet szerzett tanítványokról. Az ünnepelt tudományos megbecsüléséről és gazdag emberi kapcsolatairól a páratlanul sokszínű „tabula gratulatoria” is tanúskodik, munkakedvének kifogyhatatlanságáról pedig 167 tételt számláló publikációs jegyzéke vall, mely az utóbbi években ugyancsak értékes művekkel gyarapodott.

A szerző a tanulmányok egy részét az újr megjelentés alkalmából kiegészítette vagy átdolgozta, a csatolt bibliográfiát pedig minden esetben felrészítette. 1969-ben jelent meg *Garlandia* címen Gábrriel Asztrik első hasonló témájú tanulmánygyűjteménye. A jelen válogatás annak mintegy a folytatása (csak az első fejezet korábbi a *Garlandiánál*). Az Egyesült Államoktól Lengyelorszáig különböző folyóiratokban, emlékkönyvekben, kongresszusi kiadványokban elszórtan közölt dolgozatok e gyűjtőkötetekben valnak igazán hozzáférhetővé. s az alkalmi köz-

lések itt szervesülnek szinte monografikus igényű egészé.

A jelen kötet valamennyi fejezete a párizsi egyetemmel kapcsolatos. Az elsőben Szent Lajos egyszerű származású káplánjáról, a világi papok számára kollégiumot alapító (1257) Robert de Sorbonról rajzol nagyszerű szellemi portrét Gábrriel Asztrik. Bár az írás 1953-ban készült, s azóta napvilágot látott P. Glorieux gazdagon dokumentált két kötetes monográfiája (*Aux origines de la Sorbonne. I. Robert de Sorbon*. Paris, 1966), a néhány ponton kiegészített munka nem veszített jelentőségéből. Minek köszönhetette életképességét az az intézmény, mely alapítójának nevét nemcsak megőrizte, hanem az egész párizsi egyetemre átörököltette? A szilárd morális és anyagi alapok mellett a jőnevű, elkötelezett magistereknek, a diákok körültekintő kiválogatásának és a demokratikus berendezkedésnek — mindezek együttvéve pedig a józan és nagylelkű R. de Sorbonnak. A portrét és az intézmény mindennapjait számtalan érdekes adat, korabeli anekdota teszi elevenné. Az egyik gyakran idézett forrás Robert mester prédikációgyűjteménye, melyből — a párizsi-magyar kapcsolatok újabb láncszemeként — több tucat sermót sikerült egy 14. századi gyulafehérvári kódexben is (R. III. 106) azonosítanunk.

A következő fejezetek tudósok, diákok és eszmék vándorlását kísérik nyomon a párizsi és a közép-európai egyetemek között. Kiinduló pontot a párizsi egyetem angol-német nációja prokurátorainak és receptorainak feljegyzései jelentenek, melyekhez alkalmyszerűen társulnak a vizsgált egyetemek saját forrásai. Az angol-német nációhoz tartoznak az angolok, a skótok, az írek és az északi népek mellett a né-

metek, a lengyelek, a csehek és a magyarok. (Nekünk nem önálló fejezetet, hanem egy teljes kötetet szentelt a szerző 1986-ban: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*. — Ism. MKSz 1988. 87–88.)

A második tanulmány tehát a párizsi egyetemről való tömeges elvándorlás és a „via antiqua” (realizmus) illetve a „via moderna” (nominalizmus) elfogadása közötti összefüggéseket vizsgálja a bécsi-, heidelbergi-, kölni-, erfurti-, lipcsei-, rostocki- és más német egyetemeken a 15. században.

A harmadik fejezet a „szegény német diákok házának” történetét rekonstruálja. Bár az angol–német nációnak nem sikerült nagyhírű kollégiumot alapítania, az egykori rue Pavée-n fekvő ház fontos szerepet töltött be a közép-európai diákság életében.

A negyedik tanulmány az 1425-ben alapított leuveni egyetem párizsi kapcsolatairól szól ugyan elsősorban, de az egyetem történetének önálló fejezeteként is megáll.

A legtöbb kelet-közép-európai diák a krakói egyetem megalapítását követően Lengyelországból érkezett Párizsba. Az ötödik fejezet az ő számbavételük mellett két jeles személyiség, Thomas de Cracovia és Sandkus Budkonus életútjával, működésével foglalkozik kimerítően.

A VI–IX. tanulmány a kötetben belül ismét szervezettebb egységet alkot. Az angol–német nációnak nagy egyéniségének Berchtoldus Remboltznak, Georgius Wolffnak, Gervasius Wain von Memmingennek és Franciscus Ossmanus von Alkmaarnak akadémiai pályafutásával, műveivel, szakmai és baráti kapcsolataival, politikai szereplésével ismert meg a szerző, sokoldalú forráskutatás eredményeként.

Bár Gábor Asztrik érdeklődése középpontjában a „párizsi stúdium” áll, tanulmányai mindig messze túllépnek a szoros értelemben vett egyetemtörténet keretein, és más szakterületeket is (nyomdászat-történet, tudománytörténet, történelem, művelődéstörténet stb.) sok új eredménnyel gazdagítanak. Legtöbb megállapítása forrásközlés is egyúttal, ami a további kutatásokhoz jelent biztos alapot.

A 35 korabeli dokumentum másolatával illusztrált, igényesen szép tanulmánykötetet kéz-

be véve az olvasó is osztozik a hálás tanítványok örömeiben.

MADAS EDIT

Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980 (WBB). I–III.München usw. 1990–1992.

Az általános könyvtörténet összefoglalása — akárcsak egyetlen országról is — igen bonyolult és összetett feladat, mert annak tárgya a hagyományos tudományágak között, azokkal számos területen átfedésben, helyezkedik el. Ráadásul több, egymástól eltérő korszakot is kell, hogy átfogjon. Ilyen mű elkészítése olyan esetekben is rendkívüli erőfeszítéseket igényel, amikor a feldolgozott ország kevésbé fejlett volt, vagy viszonylag kisebb területe miatt elvben — másoknál sokkal könnyebben — áttekinthetőnek tűnik. A fejlődés élén álló, nagy múlttal és kiterjedt emléktanyággal rendelkező országoknál az összefoglaló könyvtörténet megírása pedig egyeseknél leküzdhetetlen feladatnak látszik a külső szemlélő számára.

A korábbi századok Európában a német, olasz és francia nyelvterület az, amely a könyvvel kapcsolatos fejlődés élén állt. A 17. századtól gazdasági és politikai megerősödésével párhuzamosan fokozatosan nőtt fel az említett mellé Anglia. E vezető országok közül elsőként a franciák voltak azok, akik — természetesen számos szerző közreműködésével — elkészítették és közreadták saját könyvtörténetüket. Az angolok — pontos előzetes tervezet követően — most dolgoznak hasonló összefoglaló létrehozásán. A németek, akiknek egyben a legnagyobb terjedelmű e téren az örökségük, még körültekintőbben járnak el, amikor elsőként a téma bibliográfiájának módszeres összeállítását tűzték maguk elé. Valóban, minden igényes tudományos munkának elvben azzal kell kezdődnie, hogy számba veszik a korábbi publikációk alapján a már köztudott ismeretanyagot. Ezt követően immár pontosabban lehet tudni, hogy mivel lehet már számolni, ill. hogy hol vannak még feltáratlan területek.

Ilyen előzmények alapján indult meg a hetvenes évek második felében a régi könyveknek világviszonylatban is egyik legjelentősebb

gyűjteményében, a Herzog August Bibliothekban (Wolfenbüttel, Németország), az az ambiciózus vállalkozás, hogy összeállítsák a nyomtatott könyvekre vonatkozó és a német nyelvterülettel kapcsolatos szakirodalom bibliográfiáját az 1840 és 1980 közötti időszakból. A kezdő évszámot hozzávetőlegesen az a korszak adta, amiktől a publikációk többsége már ma is értékelhető megállapításokat tartalmaz. Záróévül a részletes előkészítő munkálatok évtizedének vége szolgált. De arra is gondoltak a gondos szerkesztők, hogy a folytatás folyamatosan biztosított legyen. A *Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte* (BBB) Horst Meyer szerkesztésében 1981-től évente rendszeresen megjelenő kötetekben foglalja össze — a wolfenbütteli vállalkozással megegyező gyűjtőkörben — egy-egy esztendő publikációinak adatait.

A neves wolfenbütteli könyvtárát hosszú éveken át vezető és azt hallatlan mértékben felvirágoztató vezetőjének, Paul Raabének a kezdeményezésére megindult vállalkozás eredményeként 1990-ben látott napvilágot a *Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet* (WBB) elnevezésű kiadvány első kötete. Évenként egy-egy kötetet adnak közre ebből, amelynek mindegyike jóval több mint tízezer tételt tartalmaz. Az 1992. év végéig megjelent három kötet összesen 46.668 bibliográfiai leírást tesz közzé. Két további kötetben kívánják majd összefoglalni a több mint 80.000 tételes gyűjtésük még hátralevő részét, míg a hatodikát a mutatók alkotják majd. Már most tervezik egy további kötetben a pótlások későbbi megjelentetését.

Roppant nehéz, sőt mondhatni gyakorlatilag lehetetlen is ilyen munkálatok során a gyűjtőkör teljesen pontos kijelölése, hiszen az ilyen interdiszciplináris téma, mint amilyen a könyvtörténet, minden irányban (témában és térben egyaránt) igen szoros összefüggésben áll a háttérterületekkel. A koncepció szerint ennek a vállalkozásnak figyelme a szerzőtől az olvasóig a nyomtatás útján vezető folyamat egészére terjedt ki. Általában azt minősítették „történeti”-nek, amely a regisztrált kiadvány megjelenésekor már ilyen perspektívában dolgozta fel témáját.

Az egész bibliográfia szakrend szerint épül fel. A hét főcsoport a következő: 0. Általános.

— 1. A szerző. — 2. A könyv előállítás. — 3. A könyvek fajtái. — 4. Könyvkiadás és könyvkereskedelem. — 5. Könyvtárügy. — 6. Az olvasó. A WBB harmadik kötete a 3. számú főcsoporttal zárul, vagyis a publikáció a nyomtatványban a szerzőtől megkezdett útja során eljutott immár a közvetítőkhöz (4. és 5. főcsoport), hogy azután — az elvi célkitűzéseknek megfelelően — a logikus folyamat követése az olvasóval fejeződjék be. A főcsoportokon belül újabb és újabb alosztásokkal igyekszik a bibliográfia a roppant gazdag anyagot áttekinthetővé tenni. Egy-egy csoporton belül általában a szerzői betűrend a rendező szempont, de ha az anyag úgy kívánja, ez lehet akár területi (pl. nyomdahelyek), akár a címben említett személy (pl. nyomdász) is. Az ilyen esetekben erre a körülményre nyomdai kiemelés hívja fel a kötet használójának figyelmét. A bibliográfiai leírás — csaknem kivétel nélkül — autopszia alapján történt, ami rendkívüli mértékben növeli az adatok megbízhatóságát. Ráadásul minden bibliográfiai tétel leleghelyére vonatkozólag is pontos eligazítást kap az olvasó.

A gyűjtőkör mellett a legnagyobb gond az, ami szintén természetes, de ugyanakkor elháríthatatlan, hogy számtalan publikáció vagy nem illeszkedik bele pontosan a kialakított csoportokba, vagy azok közül akár többbe is kívánczik. Ezért — bár csak tudatosan ritka esetben — rákényszerültek a kiadvány rendkívül gondos és fáradhatatlan szerkesztői (Cornelia Fricke és Erdmann Weyrauch), hogy ugyanazt a bibliográfiai leírást ne csupán egyetlen szakcsoportban szerepeltessék. Ilyen óriási mennyiség mellett nem lenne túlságosan nehéz dolga az ismertetés írójának, ha valami kis botlást ki akarna pécézni tíz- és tízezer tétel közül, de az ilyen „számmonkérés” teljességgel méltányatlan lenne.

A WBB természetesen számtalan magyar vonatkozású tételt is tartalmaz, hiszen egyrészt számos hazai szerző publikált német nyelvterületen 1840 és 1980 között, ugyanakkor német vonatkozású írások egész sora is megjelent hazánkban. Gondoljunk csak arra, hogy pl. valamennyi ősnymtatvány-katalógus német vonatkozású, hiszen szinte bizonyos, hogy abban németországi kiadvány leírása is akad. Éppen ehhez kapcsolódik az az önkorlátozás, amellyel a wolfenbütteliek más ilyen nagy, németországi,

bibliográfiai vállalkozásokkal kapcsolatban éltek. Ilyen a 15. századi nyomtatványokra vonatkozó világbibliográfia (*Der Buchdruck im 15. Jahrhundert*. T. I. Stuttgart, 1988. Hiersemann. — A második rész megjelenése alatt.), valamint a sajtóbibliográfia (Hagelweide, Gert: *Literatur zur deutschsprachigen Presse*. München usw., 1985. Saur.).

Remélhető, hogy a fentiekből kiviláglik, hogy milyen kimagaslóan jelentős és a szakterületen az egész világon nélkülözhetetlen bibliográfiáról van szó, amelyet a magyar kutatók munkájukhoz nemcsak közvetlenül tudnak használni, de abból megfelelő módszertani tanulságokat is le tudnak vonni a maguk számára. Csak remélhető, hogy — a terveknek megfelelően — évente egy-egy további kötet megjelenése fogja a kutatókat segíteni világszerte. Ezt követően nyilván megindul majd — éppen erre a monumentális bibliográfiai anyaggyűjtésre támaszkodva — a német könyvtörténet (*Geschichte des deutschen Buchwesens*) megírása, amely — ez aligha kétséges — nagy jelentőségű lesz egész Európa, de Magyarország számára különösen.

BORSA GEDEON

Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. OSzK 1991. (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai 9.) 164 p.

A sorozat szerkesztője, Szelestei N. László azzal a megjegyzéssel bocsátotta a nyilvánosság elé a Batthyány-gyűjteményről készült katalógust, hogy a gyűjtemény rendezése és feldolgozása a korabeli levéltári gyakorlat szerint történt, a róla készült repertórium azonban egy kézirat-tári állományrész feldolgozása. Ez indokolja a Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai sorozatba való beillesztését. A recenzens a szerkesztővel nemcsak a kézirat-tári gyakorlat alapján ért egyet, hanem az elméletileg is megalapozottnak tartja. A nagymúltú könyvtárak kéziratgyűjteményeiben, valamint az állami és egyházi közhivatalt viselő egyének kéziratok hagyatékában, gyűjteményekben lehetetlen elkülöníteni a kézirat-tári és levéltári anyagot. Az előbbi esetben a kézirat-

gyűjtemények állományuk kialakulásával maguk is könyvtártörténeti kutatások forrásai. Intézményekhez kapcsolódó kézirat-tárak és levéltárak esetében pedig a gyakorlatban hosszabb ideig tartó esetleges közös kezelés miatt a végleges szétválasztáskor és a többszöri rendezés után is maradt a kézirat-tári állományában levéltári anyag, és fordítva. Ez a helyzet jellemzi az Esztergomi Főszékesegyház könyvtár kézirat-tárának és a Primási Levéltárnak az állományát is. Különösebb indoklást ezután nem igényel a legmagasabb egyházkormányzati tisztséget viselő Batthyány József esztergomi érsek (1776–1799) történeti forrásanyagot tartalmazó magángyűjteményének jellemzése, a benne szereplő iratok műfaji hovatartozásának vegyes volta. Gyűjteményének kialakításában más levéltárak anyagának másolatai mellett elhelyezett a saját hivatali működésével és elődei működésével is kapcsolatos primási levéltári iratokat is. E tény kézirat-tári szempontból való megítélése egyértelmű, az ilyen anyagok az illető egyén kéziratok hagyatékába tartoznak. (Bérlás J. Jenő: *Tájékoztató a kézirat-tárigyjűjtőkörökről, rendszerezésről, és a kézirat-katalógusok sajtó alá rendezéséről*. Bp. OSzK–KMK 1975. 4. 8.)

A történetiségtől teljesen idegen látásmód lenne azonban, ha nagymúltú, történetileg kialakult kézirat-tárak és levéltári gyűjtemények már rendezett, feldolgozott állományrészeit a jelenkori elmélet alapján kezelénk. A jelen elvei csak a jelen gyarapítási és feldolgozási gyakorlatában érvényesülhetnek. Az utólagos „újrendezés”, esetleges anyagszétválasztás mindenképpen sérti a közgyűjteményekben elfogadott proveniencia elvet. A gyakorlatban pedig, különösen akkor, ha a gyűjteményben lévő dokumentumokra már nyomtatásban is történet hivatkozás, főbenjáró vétek. Az átrendezés, átjelzetelés csak az anyag megtalálhatatlanságát, eltűnését idézi elő. Kutatók és gyakorló kézirat-tárosok, levéltárosok számos szomorú példával igazolják ezt. Egy gyűjtemény használhatóságát nem a benne lévő dokumentumok műfaja alapján utólagosan kialakított elvi álláspont szerinti rendezés biztosítja, hanem a rendezett anyag feldolgozásának módja és színvonala.

A Batthyány-gyűjtemény korabeli rendezőin sem kérhetjük számon a mai gyakorlatot. A gyűjteményről készült állományleírásnak sem

az a feladata, hogy az anyag jellegétől idegen, a történetiség tényét figyelmen kívül hagyó feldolgozási módot erőltetve, ún. korszerű kéziratári katalógus legyen. De feladata, hogy a gyűjteményről a lehetőségek szerinti legnagyobb és legpontosabb áttekintést nyújtsa. Ebből a szempontból pedig nem az elvi álláspont a lényeg, hanem az, hogy akár repertórium, akár katalógus a fenti célnak megfeleljen.

Beke Margit munkája szó szerint hézagpótló. A rövid gyűjteménytörténeti összefoglaló után a korabeli rendezéskor kialakított csoportokat (kategóriák, titulusok) tartalomjegyzékszerűen adja meg, majd e csoportokon belüli részletes tárgykörök felsorolása, a tulajdonképpeni repertórium következik. A korabeli repertóriumok azonban már nem kerültek el az újrendezést, a gyűjteménytől elszakítva ma a kéziratár állományában találhatók, Ms jelzettel. Ezeket és a korabeli elenchusokat is szám-bavette a repertórium összeállítója, így a kutató teljesen áttekintheti a gyűjtemény segédleteit is.

A katalógus típusú kiadványok széleskörű használatát a mutatók biztosítják. Nagyon helyes megoldásnak tartjuk, hogy a kategóriák és titulusok latin nyelvű elnevezései a mutatóban magyarul, kiemelt szedéssel szerepelnek. A latin nyelvű repertóriumban való tájékozódást ez megkönnyíti, bár a gyűjtemény kutathatóságának alapfeltétele a latin nyelvben való jártasság. Az viszont elengedhetetlen lett volna, hogy a latin nyelvű földrajzi nevek akkori magyar, jelenlegi más (szlovák, horvát stb.) nyelvű névalakja utalással szerepeljen a mutatóban. A mai névalak közlésével egyértelműen azonosítani lehetett volna felreérthető névalakú helységeket, amivel a kutatás iránya is helyes útra terelődhet. (Pl. Lucca, premontrei prépostság esetében a morvaországi Louka-ról van szó.)

A Batthyány-gyűjteményről készült állomány-leírás közreadásával nemcsak a történészek és irodalomtörténészek, hanem a magyarországi művelődéstörténet kutatói is nélkülözhetetlen segédkönyvet nyertek. Remélni szeretnénk, hogy Beke Margit legilletékesebbként magára vállalja a gyűjtemény létrejöttének feldolgozását is, ami tudománytörténeti szempontból tenné áttekinthetővé a Főszékesegyházi Könyvtár ezen értékes állományrészét. A sorozatszer-

kesztőnek biztosan szerepel további terveiben a Batthyány-gyűjtemény egyértelmű kéziratári anyagrészeiről külön kéziratári katalógus megjelentetése is, ahogy ez a Bél Mátyás kéziratot hagyatékek esetében már megtörtént. (Szelestei N. László: *Bél Mátyás kéziratot hagyatékek katalógusa*. Bp. 1984.) Ezzel lehet csak biztosítani a gyűjtemény teljes feltárását a kutatás számára.

KÖRMENDY KINGA

Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratok katalógusa — 1850 előtti kéziratok. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratok katalógusai, 8.) Budapest, OSZK, 1991. 113 p.

A korábbi köteteknél kisebb, mindössze 362 tételes állományt dolgozott fel a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár vezetője, Bánhegyi Miksa. Két oldalas, szűkre szabott bevezetőjében ad világos áttekintést a Győri Egyházmegyei Könyvtár történetéről. A Szemináriumi (Nagyszemináriumi) és a Székesegyházi Könyvtár együttese alkotja a mai Egyházmegyei Könyvtárat.

Az anyag elrendezésével kapcsolatban a következőket érdemes tudni: az Ms. I. 1. jelzettel kezdődik a kéziratot anyag, amelynek első 30 száma a középkori kéziratoknak van fenntartva, és az első húsz helyen középkori kéziratot találunk, a fennmaradó számok pedig az esetleges kiegészítések miatt maradtak üresen. A 18., 19. és 20. tétel az Ő. jelzetű ósnyomatványok közül került ide, mivel kéziratot részük ósnyomatvánnyal van egybekötve (Ő. II. 5., Ő. II. 23. és Ő. IV. 9.) Az Ms. I. 30. tételtől a már nem középkori eredetű nagyalakú kéziratok, Ms. II-től a közepes méretűek következnek, az Ms. III. a kislakúak, az Ms. IV. pedig az egyben tartott hagyatékok jelzete. A pusztán római számmal kezdődő jelzetek a díszteremben helyezkednek el. G és H betű utal a római számok előtt a Giesswein Sándor és Holdházy János kanonokról elnevezett szobákra. A Jaurinensia anyagot a J betű, az R betű pedig a régi magyar gyűjtemény darabjait jelenti.

Örömmel vehetjük tudomásul, hogy a középkori kódexek itt az első húsz helyen, együtt

szerepelnek. A sorozat egyes korábbi köteteire jellemző volt ennek az anyagnak az „eltűnése”, pontosabban a nehéz előkereshetősége. Ezek címleírása rövidített, a már megjelent szakirodalomra, vagy pedig arra utal, hogy a „középkori kódexekről közös kötet készül” (cf. Szabó György: *A Dunántúli Református Egházkerület Nagykönyvtárának* (Pápa) *kéziratkatalógusa*. Bp.: OSzK, 1987. 19.). Az első tétel: Antiphonarium cuiusdam ecclesiae Hungaricae [Varadiense?] tömör címleírása Radó Polikárp 1973-ban megjelent *Libri liturgici...* című művéhez irányít, amely az akkori állapotot tükrözi e kódexszel kapcsolatban. Azonban a [Varadiense?] magyarázatával adós marad Bánhegyi Miksa (ezt Radónál is még hiába keressük), valamint azzal is, hogy a szóbanforgó mű az ún. Zalka-antiphonale, Zalka János győri püspökről véve nevét. A sorozat szokásától eltérően itt mindenképpen érdemes lett volna az e tárgyról újabban megjelent szakirodalomra, legalább egy utalás erejéig, hivatkozni (Körmendy Kinga: *Az ún. Zalka Antifonale* In: Zenetudományi dolgozatok 1988. 33–41.). Radóval összevetve a 3., 4. és a 10. tételt, úgy tűnik; hogy a győri anyag jelzetezése e körben megváltozott, a Radónál szereplő Ms. A. és arab szám – összetétel nagybetyűt a római I-es váltotta fel. A továbbiakban pedig Szelestei N. László megjelenés előtti kéziratkatalógusára vagyunk utalva. A 7. tételnél, Petrus Lombardus *Sententiarum* librijénél, amelyik a leírás szűkszavúságával ellentétben mind a négy könyvet tartalmazza a prologussal együtt, az 1477-es dátumot olvassuk — sajnos mást, többet nem írt be a scriptor. A 21. tétel 16. századi — Mohács utáni — papír *Passionaléjának* leírásából a méreten és lapszámozáson kívül többet nem tudunk meg, mivel ez már nem esik a középkori leírás szabályai alá, hanem az 1850-ig terjedő kéziratokéival egyezik. Jogosan vetődik fel a kérdés, vajon mennyire, milyen mértékig lehet egy katalógus tételeit tömöríteni, hogy elégségesen tudják még tájékoztatni az érdeklődőt: úgy vélem, katalógusunkat egyszerűen olyan kézirat-jegyzéknek kell nevezni, amely fontos és nagyon hasznos információkat közöl használóival, de formailag és tartalmilag nem lép fel a teljesség igényével. A nem középkori anyag leírása az eddig megjelent katalóguskötetek gyakorlatához igazodik,

jó és pontos tájékoztatást kapunk a könyvtár 1850-ig terjedő kéziratok állományának egészéről. A 191. tétel Erasmus *Adagiáiból* közül egy csokorra valót 1607-ből, a 102/89. pedig P. M. Gazzaniga könyvjegyzéke a váci szeminárium felállítandó könyvtáráról, amelyet Migazzi kardinális megbízásából készített el 1780-ban, és amelyik Lochner János különgyűjteményében maradt fenn (ez az állomány Ms. IV. jelzet alatt együtt tartott hagyatékként külön fondot képez). Kiadásban már megjelent és könnyebben hozzáférhető anyag esetén a katalógus közli a megfelelő kiadványt, így Verancsics Antal esztergomi érsek levelezésénél (22. tétel); valamint Perczi József énekeskönyvénel Stoll Béla munkája mellett (*A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565–1840*. Bp. 1963.) az akadémiai könyvtári mikrofilm jelzetét is megadja. A gyűjtemény becses darabjai közül néhányat meg kell említeni: itt található Napragy Demeter püspök „Werböczyje”, egy bécsi, 1517-es kiadású *Tripartitum*, valamint Szepešy Ignác, a volt pécsi püspök de Slavonia inferiori szőlő írásának egykori másolata, és a sok német nyelvű Gebetbuch mellett két, 19. sz-i magyarul szerzett nevelési szakmunka (301. és 293. tétel), továbbá Rómer Flóris német és magyar levelei (68. tétel).

A *Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae* sorozat következő kötete éppen a győri töredékeket dolgozza fel, és több itt leírt kézirat szerepel a győri kódextöredék-corpusban is mint Trägerhandschrift. Ezek a leírások szakszerűek és megbízhatóak, megjelenésük a katalógusban értékes segítséget jelentett a *Fragmenta* számára is.

A kötetet a sorozat szokása szerint összeállított Névmutató zárja.

SARBAK GÁBOR

A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Sajtó alá rend. KILLÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre. Budapest, 1992. Argumentum Kiadó. (A magyarországi iskolai színjátzás forrásai és irodalma.)

Az iskolai színjátzás forrásainak korábban kiadott köteteiből tájékozódhatunk a jezsuiták ezirányú tevékenységéről (Staud Géza három-

kötetes munkájához várjuk a mutatókötetet!), a piaristákra vonatkozó kötet sajtó alatt van. A protestáns iskolákban folyt színjátszás adatait Varga Imre adta közre. A sorozat most napvilágot látott kötetében Pintér Márta Zsuzsanna a ferencesek által vezetett iskolák színjátszásának emlékeit (19–122b), Kilián István a minoritákéit (123–228) gyűjtötte össze, a kötet 333 tételének fennmaradó része és a kötet szerkesztése Varga Imre munkája. A szerzetesrendek adatait a királyi gimnáziumok, egy konviktus és egy városi gimnázium, egy görög katólikus gimnázium, majd a papnevelő intézetek adatai követik. A kötet elején álló, jól összefogott bevezető azonos terjedelemben németül is olvasható. Az egyes csoportokon belül helységek betűrendjében, azon belül időrendben található meg a források közlését. A csoportok és helységek előtt külön kis rövid bevezetőből tájékozódhatunk. A különböző forrásokat azonos formai keretek közé illesztették be a szerzők: idő — szerző, cím (ha van), nyelv (ha lehetséges megállapítása) — forrás és annak lelohelye — magyar nyelvű szövegértelmezés (ha szükséges), programok esetében az argumentum közlése, szerepek, szereplő személyek neve (ha az adatsor még kiadatlan) — a színjáték kiadása (ha van) — szakirodalom. A szorosabb értelemben vett színjátékok adatain kívül „az iskolai declamatiókat, actus oratoriúsokat, a közelebről meghatározhatatlan actiókat, sőt a nagypénteki, úrnapi látványos processiókat” és az előadással kapcsolatos adatokat is közlik a szerzők. A jezsuiták és piaristák mellett a többi szerzetesrend csak kevés iskolát vezetett s ez tükröződik a színjátszásukról fennmaradt források számában: a ferencesektől és a minoritáktól még meglehetősen jelentős számú adatot lehetett számbavenni, a benecésektől, ciszterciektől, pálosoktól, premontréiektől és a Notre Dame apácáktól csak keveset. Mindenesetre az adatok bizonyítják, hogy a színjátszás az ő vezetésük alatt álló iskolákban is szokásban volt. A papnevelő intézetekben a század végén vált jelentőssé a növénydekek színjátszó tevékenysége (267–333. számok). A kutató az adatok alapján a kötet bevezetőjével egyetértve állapíthatja meg, hogy a világi téma és a magyar nyelv fokozatosan előretört a 18. századi színjátékokban. Felfigyel-

het a csíksomlyói misztériumjátékokra. A kötetet szerzői és általános mutató (cím) jegyzék teszi használhatóbbá. Külön öröm, hogy a sorozat korábbi, sokszorosított formája helyett tipográfiailag is szépen megformált könyv került a kezünkbe.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. *(Tanulmányok a XVIII. századról.)* Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp. 1988. 538 p.

A MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. sz. osztálya és az ELTE Folklore Tanszéke együttműködésével készült tanulmánykötetről Voigt Vilmos, a *Bevezető* szerzője írja, hogy az „és a bevezető tanulmány is a szó szerint évtizedekig készült”. Ezt a tájékoztatást úgy kell értelmeznünk, hogy a dolgozatok a kötet megjelenése előtt már jó pár évvel együtt voltak, de a mostoha gazdasági viszonyok, kiadási nehézségek miatt csak 1988-ban (valójában 1989-ben!) láttak napvilágot. Ennek következtében, ha nem is járt el felettük az idő, a tanulmányok egy része veszített aktualitásából, túlhaladt rajta a kutatás, nem tájékoztat az utóbbi évek eredményeiről. Vonatkozik ez a bevezető tanulmányon kívül Hopp Lajosnak „A XVIII. század magyar irodalmi kultúrájának kutatása” című, egyébként irodalmilag gazdagon dokumentált áttekintésére is. Abból, amit itt tervként ismertet, kutatási feladatként említ, abból ma már több minden megvalósult.

Hopp Lajos és Voigt Vilmos összefoglaló, a folklore téma szinte minden problémájáról tájékoztató áttekintésén kívül a kötet legtöbb tanulmányának forrása a 18. század, kevés a régebbi és a 19. századi. Ez magában is mutatja a 18. század fontosságát, hogy ez a század nagy változások létrehozója. Ennek a korszaknak a magyarországi paraszti műveltségéről értekezik Benda Kálmán. A falusi tanító feladatkörének kibővüléséről szólva, Mészáros István azt fejtegeti, helytelen a 18. század végi állapotokat visszavetíteni az azt megelőző évtizedekre, a 16–17. századra, és feltételezni olvasástudást, szélesebb körű anyanyelvi oktatást, ami régebben csak a városi (felső) polgárság

körében létezett, míg a falvakban a tanítómes-ter feladata a lelkész munkatársaként az egyházi éneklés vezetésén, a katekizmus, a bibliai történetek magyarázatán túlmenően legfeljebb esetenként volt egy-két latin tanulmányok végzésére készülő gyerek tanítása írásra, olvasásra. Csak a 18. század közepén, az anyagi, gazdasági megerősödés következtében indult meg hazai falvainkban az elemi ismeretek oktatásának új hulláma.

Ez a helyzet nem akadályozta, hogy a parasztság, a nép birtokába vegyen és áthagyományozzon költészeti termékeket, műfajokat, életvitelt és szokásokat, s azokat a maga érdeke és gusztusa szerint formálja. Az átalakulás, folklorizálódás hosszú évtizedek eredménye. Az *Őszi harmat után* kezdetű ének 17. század közepi bujdosó-vers lehetett, majd vallásos énekek elemeivel összefonódva szerelmi verssé vált, amelyből egy új bujdosóvers jött létre (Katonai Imre: Az „Őszi harmat után”...)

A népi és népszerű közköztészetnek a 18. században tömegesen felbukkanó kéziratos énekeskönyvek szolgáltatják a forrásanyagát. Ezeknek a gyűjteményeknek a vizsgálatából felderíthető, hogy parasztdalainkban mi a felülről lekerült elem, és mi az, amit a nép maga termelt. Egy-egy 19–20. századi lírai népdal korábbi szövegelőzménye illetőleg formája nagyon sokszor ezekben az énekeskönyvekben található. Küllös Imola dolgozata (*Opre Todor nótája. A 18. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány*) azt mutatja be, hogyan alakul át a szájhagyományban egy dalszöveg eszmeisége és tartalma. A félig magyar, félig román nyelv, a román nevek, a pápa említése — arra valóban, hogy elsősorban románokból verbuválódott a társadalom periferiájára sodródott kóborló társaságról szól az ének. (Az eddig ismert 10 szövegváltozatból csak egy nem kapcsolódik Erdélyhez.) A 18. századi soknemzetiségű Erdély énekes hagyományának volt a része. A sok variáns azt tanúsítja, hogy kontaminációval állunk szemben, mely a szájhagyomány alakító átértelmező hatását tükrözi.

Küllös Imola a lator-énekekhez hasonló mentalitást hangsúlyozza dolgozatában, és anakronisztikusnak tartja az éneket kapcsolatba hozni a kuruc mozgalmak szegénylegényeivel. Az első szövegforrás, a *Bocskor kódex* (1716–

1739) szövege Opra Tódort *deákként* említi. Talán ő szerezte az éneket, „le is írta, és így ránk maradt a szöveg, ritka példányaként a szegénylegény énekeknek, melyek a kuruc korban az erdélyi románok körében éppúgy éltek, mint a magyarországi szegénylegénység száján”. (*A kuruc küzdelmek költészete*. S. a. r. Varga Imre. Bp. 1977. 860. — Küllös a kötetben megjelent szövegkiadást nem említi. Valamint az is elkerülte a figyelmét, hogy a kötet 257. lapján a 22 soros vers nem Apor Pétertől való, hanem Szentpáli Ferenc *Speculum consuetudinis et imago veritatis* című munkájából. (Kiad. RMKT XVII/13. 1. sz.) Mind a 17. századvégi, mind a Rákóczi-féle kuruc mozgalmakat megelőző és követő idők létbizonytalansága, a kuruc megmozdulások idején helyzetük jobbra fordításának reményében fegyvert fogó szökött jobbágyok csapódása tömegeket kényszerített, hogy a hegyekben, erdőkben, a „zöld várban” húzzák meg magukat. A bujdosás, lappangás, kóborlás évekig tartó életforma volt. Mikor a téli idő beköszöntött („nem mehetünk immár az erdőre!”), a bujdosók, kóborlók szétszéledtek, otthonukba húzódtak. Tavasszal azonban („Majd előjön az az idő, ugymint primavara”) újra összeverbuválódtak, és folytatták kóborló, szabad életüket, útonállással, rajtaütéssel, lopással tartották fenn magukat, „álltak bosszút” a gazdagokon, urakon, a hatalom képviselőin.

Pintea Grigore a 17. század végén 80–200 embert is számláló csapatával ütött rajta „a nemeseken és kereskedőkön a Kárpátok mindkét oldalán.” (Mihail Gacak: *Hajdukok és opriskák*. Keleti román és ukrán mondák, dalok Pinteáról.) A hagyomány szerint nem halt meg Nagybánya ostrománál 1703 nyarán, mint Rákóczi említi *Emlékirataiban*. (Radu Nicolescu: *Adalékok vitéz Pinteai történelmi személyiségéhez*.) Az ő és csapatának viselt dolgairol hősenek, balladák, hajdúénekek, mesék és mondák nagy számmal éltek Észak-Erdélyben, Moldvában meg az ukrán folklórban. (Mihai Pop: *Közös elemek és sajátos nemzeti vonások a Kárpátok térségének epikus népköltészetében*.) Pop és Gacak dolgozata több róla szóló éneket, mondát említ, melyet a román folklór őriz. (Nem említik azonban, hogy Pinteáról három éneket tartalmaz román nyelven és magyar verses műfordításban a Dávid Gyulától és Tordai Zádor-

tól összeállított kiadvány: *A kuruc kor költészete*. Bukarest — Bp. [1957] 27, 49, 64. sz. alatt.)

Amint az imént említett dolgozatok mutatják, a kötet határainkon túli folklorisztikai kérdésekkel is foglalkozik. A. M. Novikova „*A XVIII. század és a XIX. század elejének orosz költészete és a népdal*”, Hermann Strobach „*A német népdal múltja és jelene*”, Jozef Minárik „*Szerelmi költészet a régi szlovák irodalomban*” című tanulmányai tájékoztatnak a szomszédos országok folklorizálódott költészetéről, elsősorban a népdalról. Igen érdekesen és széles ismeretanyagra támaszkodva értekezik Fried István a népköltészet és műköltészet viszonylatáról, a népiességnek a Kelet-Közép-Európa irodalmában a 18. század folyamán más-más időpontban észlelhető jelentkezéséről. (*Népköltészet, népiesség, műköltészet Kelet-Közép-Európa irodalmában a XVIII. században.*)

A kötet tanulmányainak legnagyobb része kétségtelenül a népköltészet problematikájából merítette a tárgyát. Két dolgozat foglalkozik kalendáriumaink művelődéstörténeti jelentőségéről. (Dukkon Ágnes: *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig* és Szelestei Nagy László: *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*.) A kalendáriumok jelentették a legszélesebb tömegeknek az ismeretszerzési lehetőségeket, mivel az időjelzésre szolgáló naptárrészhez idők folyamán egyre gazdagodó egyéb elemek: asztrológia, krónika, vásárok jegyzéke, orvosi tanácsok, anekdoták, történelmi és gazdasági ismeretek, egyéb praktikus tudnivalók járultak. Nagyon sok kalendáriumban találunk ún. hónapverseket. Ezek életbölcösségre oktatnak, vagy időjárás, gazdasági jóvendölések, egészségi tanácsok. Egyetlen, szokatlanul hosszú hónapversnek a RMKT XVII. századi sorozata 10. kötet 141. szám alatt napvilágot látott kiadását jegyzetben említi Dukkon Ágnes. De mintha nem tudna róla, (a sajtó alá rendezés időpontjában hozzáférhető) összes 17. századi magyar nyelvű kalendárium verses anyagát a RMKT XVII. századi sorozata publikálta, gondosan felüntetve a jegyzetekben azokat az összefüggéseket, melyek az egyes kalendáriumok versei között fennállanak. (A 8. kötet a 170–178. számok alatt az 1612–1627; a 9. a 220–242. számok alatt az 1630–1660; a 10. kötet a 136–

142. számok alatt az 1662–1669; a 11. 239–255. számok az 1675–1685; a 14. kötet a 192–206. számok alatt az 1686–1701 közti években megjelent kalendáriumokból.) A verses anyagban érdekes Prognostica perpetuák (jóvendölések a napból, holdból, csillagokból, szivárványból, szelekből, állatokból, orvosi tanácsok, paraszt gazdálkodási regulák stb.) vannak. Az 1695 és 1696-os lőcsei naptárban a hónapversek Beniczky Péter *A közönséges magyar példabeszédekrül* címmel megverselt közmondásgyűjteményéből való szemelvények, és ugyanitt az asztrológiai versek Beniczkynek *A esztendő négy részeinek mivoltárul* első négy versszakával azonosak.

A kalendáriumi versekből, „rigmusokból egész kötetet lehetne összeállítani”; a 17. századi anyag már össze is van gyűjtve. Juvenalison, Ovidiuson kívül Horatiust is (1793. évi lőcsei és kolozsvári naptár) és bizonyára más ismert költőket — amint az előbb említett Beniczky — fedez majd fel a kutatás ennek az „alanti” rigmusköltészetnek a szerzői között.

Kilián István nagy szakértéssel tárgyalja a magyarországi iskolai színjátszást, és külön fejezetben a drámaszövegek és a folklór kapcsolatát (*Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány*). Igen jól szemléltetik térképmelléletei a jezsuita, piarista és protestáns színjátékok térbeli és időbeli megoszlását. A kárpátaljai Rahón (Rahov) azonban nem volt evangélikus előadás, Ráhó (Rimaráhó) a gömöri településsel, a szlovák Hrachovóval azonos.

Molnár Ambrus dolgozatából (*A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben*) azt tudjuk meg, hogy a kálvinistáknál nem volt dramatizált passiójáték. A református egyház vezetői kezdettől harcoltak még a tempломí passióéneklés ellen is, mivel benne a római egyház liturgiáját látták. A gyülekezet, a nép azonban ragaszkodott hozzá, és a tilalmazások ellenére a passiózás élő hagyomány maradt. Molnár dolgozatában néhányszor a protestáns szót használja a református szó értelmében. Kár, mert más protestáns felekezeteknél megtaláljuk a dramatizált iskolai passiójátékokat is, néhánynak a szövegét is ismerjük. (Brasó, Pozsony, Illava evangélikus iskoláiból német és latin nyelven; a kolozsvári unitáriusoknál magyar nyelven.)

Említsük meg befejezésként a kötetnek szinte egyetlen olyan tanulmányát, melynek nincs köze a néphagyományhoz, Szörényi László *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* című dolgozatát. A 18. századi hazai latinság jóformán ismeretlen világába enged egy villanásnyi bepillantást.

VARGA IMRE

Fejezetek a magyar művelődés történetéből.
Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp. 1992. ELTE Tanárképző Főiskola. 367 l.

A kötet tizenkét tanulmányt tartalmaz az irodalom- és a történettudomány, valamint ezek határterületei: a jogtörténet, a néprajz, a politikatörténet és a pedagógia témaköréből. Hiányzik a szerkesztői bevezető, így semmit nem tudunk meg a kötet koncepciójáról. Nem világos, hogy a gyűjtemény hogyan illeszkedik az ELTE Tanárképző Főiskola kiadói tevékenységébe, vannak-e előzményei, s hogy lesz-e folytatása a vállalkozásnak?

A különböző terjedelmű tanulmányok három csoportba sorolhatók: 1. önálló alap kutatások eredményei, 2. forráskutatások, forráskiadások első részfeldolgozásai, 3. megjelent művek által ösztönzött, részletkérdéseket tárgyaló dolgozatok. Az érintett tudományágaknak és az oktatásnak mindhárom megközelítésre szüksége van. A tanulmányok kronológiai rendben állnak. A középkort egy (Gericz József — Ladányi Erzsébet), a 16–18. és a 19. századot négy-négy (Szabó Péter, Dukkon Ágnes, Demeter Júlia, Kilián István, illetve Závodszy Géza, Dobszay Tamás, Párdányi Miklós, Estók János), a 20. századot három (Mann Miklós, Salamon Konrád, Katona András) dolgozat képviseli. Ezek az arányok egyrészt tükrözik a 16–19. század művelődése iránti fokozott érdeklődést. Másrészt felhívják a figyelmet a középkori műveltség kutatásának nehézségeire, ezen belül a képzett fiatal kutatók hiányára.

A továbbiakban néhány jó forrásadottságokkal, illetve könyv- és olvasmánytörténeti vonatkozásokkal rendelkező 16–18. századi tanulmányt emelek ki. Szabó Péter az udvari kultúrára vonatkozó kutatásait folytatja, amikor a

fejedelmi udvartartás és a külföldi hatások bemutatása után értelmezi az Erdély állami szuverenitásának reprezentációját szolgáló fejedelmi esküvők rítusát, ünnepi rendjét és jelképrendszerét. Dukkon Ágnes mintegy százötven, jó részt 17. századi kalendárium vizsgálata alapján rámutat eddig kevesen nem hangsúlyozott közvetítési folyamatokra. Így például arra, hogy az események híre a történeti művek kivonatain keresztül hogyan jutott el a kalendáriumok olvasóihoz. További eredményeket lehetne elérni a kalendáriumokban kivonatolt források rekonstrukciójával, illetve a kivonatok összevetése révén a rekonstruált források szövegeivel. A kalendáriumok kéziratos bejegyzései az olvasmánytörténeti kutatásokhoz szolgálnak adalékokkal.

Demeter Júlia és Kilián István az iskola-dramakutatás egy-egy alapvető forráskiadványát, illetve annak részletét dolgozza fel különböző szempontok szerint. Demeter Júlia a Varga Imre által kiadott 33 unitárius drámaszöveg, illetve előadás alapján bemutatja a hitvitázó drámát, tematikus csoportokba sorolja a színjátékokat és feltárja a kolozsvári unitárius kollégium színi életét. Kilián István egyaránt támaszkodik saját kutatásaira és a Staud Géza által kiadott forrásbázisra. A mintegy négyszázötven adatsor segítségével árnyalt képet rajzol Nagyszombat barokk kori színházi kultúrájáról. A színpad, a díszlet, a jelmez, a világítás, az előadási alkalmak és időpontok vizsgálata jelzi az iskolai színjátszás fontos szerepét a város életében. További kutatásra ösztönöz az előadások évi átlaga és tematikai változása alapján kialakított periodizáció.

Összegzésként elmondható: a tanulmánygyűjtemény figyelemreméltó kísérlet a magyar művelődés kevésbé kutatott területeinek feltérképezésére. A dolgozatok külön-külön mindenképpen figyelmet érdemelnek. Folytatás esetén érdemes lenne kidolgozni egy olyan koncepciót, amely lehetőséget ad szorosabban összetartozó témakörök együttes tárgyalására. Ezzel teljesülhet a jelen kötet címének ígérete, s tanulmányok összefüggéstelen gyűjteménye helyett valóban „Fejezetek”-et vehet kézbe az érdeklődő.

KNAPP ÉVA

TARTALOM

<i>Soltész Zoltánné</i> : A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymotatványainak possessorai	129
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640–1642	146
<i>Kókay György</i> : Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében	167
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet. II.	178

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mályusz Elemér</i> : Kemény József „könyvhamisításai”	192
<i>Borsa Gedeon</i> : A Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél	197
<i>Muszka Ibolya Éva</i> : A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig	205
<i>Szecső Károly</i> : Katolikus Legényegyleti Olvasótár	216
<i>Lengyel András</i> : A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára	218
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig	224

FIGYELŐ

<i>Szelestei N. László</i> : A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről	231
<i>Kókay György</i> : Kazinczy Könyvtár	234
<i>Földesi Ferenc</i> : Két album-katalógus	235

SZEMLE

Gabriel, L. Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana – Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madas Edit</i>)	239
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. (WBB), I–III. München usw. 1990–1992. (<i>Borsa Gedeon</i>)	240
Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. (<i>Körmendy Kinga</i>)	242
Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1991. (<i>Sarbak Gábor</i>)	243
A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	244
A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Varga Imre</i>)	245
Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszky Géza. Bp. 1992. (<i>Knapp Éva</i>)	248

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája

Felelős vezető: László András

SOMMAIRE

<i>Soltész, Elisabeth</i> : Les possesseurs des incunables de la bibliothèque franciscaine de Gyöngyös	129
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L'imprimerie de Transylvanie du maître Dobré, 1640–1642	146
<i>Kókay, György</i> : Le rôle des institutions dans la réorganisation de la vie spirituelle hongroise à la fin du XVIII ^e siècle	167
<i>Lakatos, Éva</i> : L'édition des journaux en tant qu'une affaire. II.	178

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mályusz, Elemér</i> : Les „falsifications de livres” de József Kemény	192
<i>Borsa, Gedeon</i> : Les marchands-libraires de Buda d'avant Mohács et leurs éditions chez József Kemény	197
<i>Muszka, Ibolya Éva</i> : La presse unitarienne de langue hongroise de 1860 à 1947.	205
<i>Szecsó, Károly</i> : La Collection de Lectures de l'association des jeunes gens catholiques .	216
<i>Lengyel, András</i> : L'inventaire de l'année 1913 de l'imprimerie de Jenő Ligeti et Co.	218
<i>Rózsa, Mária</i> : La presse de langue allemande en Hongrie des origines jusqu'à 1944	224

CHRONIQUE

<i>Szelestei N., László</i> : Sur l'activité dans le domaine de l'histoire de bibliothèques et de lectures des chercheurs de l'histoire de la civilisation de Szeged	231
<i>Kókay, György</i> : La Bibliothèque Kazinczy	234
<i>Földesi, Ferenc</i> : Deux catalogues d'albums	235

REVUE

Gabriel, L. Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madas, Edit</i>)	239
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. (WBB) I–III. München usw. 1990–1992. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	240
Beke, Margit: La catalogue de la Collection Batthyány de la Bibliothèque de la Basilique d'Esztergom. Bp. 1991. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	242
Bánhegyi B., Miksa: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque du diocèse de Győr. Bp. 1991. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	243
Les sources et la littérature se rapportant à l'art dramatique aux institutions catholiques de Hongrie jusqu'à 1800. (<i>Szelestei N., László</i>)	244
La tradition changée. Folklore, littérature et civilisation au XVIII ^e siècle. Réd. par Lajos Hopp, Imola Küllös, Vilmos Voigt. Bp. 1988. (<i>Varga, Imre</i>)	245
Quelques chapitres de l'histoire de la civilisation hongroise. Réd. par Géza Závodszky. Bp. 1992. (<i>Knapp, Éva</i>)	248